

РАМИН ЭҲМЭДОВ

ЧӨФӘР ЧАББАРЛЫНЫН
ДРАМАТУРКИЯСИ

А Р Х И В

БАКЫ — 1994

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТƏНСИЛ НАЗИРЛИЈИ

Н. ТУСИ АДЫНА
АЗƏРБАЈЧАН ДӨВЛƏТ ПЕДАГОЖИ УНИВЕРСИТЕТИ

РАМИН ƏҺМƏДОВ

1994
319

Ш5
Ә 96

АРХИВ

ЧƏФƏР ЧАББАРЛЫНЫН
ДРАМАТУРЖИЈАСЫ

Азəрбајчан Республикасы Тəнсил Назирлији тərəфиндэн дəрс вəсаити кими тəсдиг едилмишдир.

Азəрбајджан Республикасы
Милли Мəктəби
Б. М. М. М. М.
И. М. М. М. М. М.

БАКЫ — 1994

62890

62492

Редактор: проф. П. Ш. Эфендијев.

Рә'јчиләр: проф. А. М. Һачыјев, проф. Х. Г. Мәммәдов,
проф. М. Г. Мустафајев

ИЛК СӨЗ

Сон онилликдә чәмијјәтдә баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләр бәдии сөз сәнәтинә дә тә'сирсиз галмамышдыр. Бәдии тәфәккүрдә, шүүрдә заманын әкс-сәдасы тәбии ки, дөврүн тәләбләри илә сәсләшән әсәрләрин јаранмасына тәкан вермишдир. Әлбәттә, әввәлки онилликләрдән фәргли олараг әдәби процесин инкишафы нисбәтән ләнк, нисбәтән ашағы темплә мүшајјәт едилмишдир. Чүнки бу онилликдә ичтимаи-сијаси һәјәтдә бир вә бир нечә һадисә јох, белә демәк мүмкүнсә, бүтөв һадисәләр силсиләси диггәти чәлб едир. Она көрә дә бир һадисә баша чатмамыш дикәр бир һадисә мејдана чыхыр, сонра башга бириси јараныр. Тамамилә чашбаш галмыш халг кими әдәбијјәт да дүшүнмәјә, көтүр-гој етмәјә, һадисәләрин маһијјәтинә, көкүнә вармаға, садәчә олараг, вахт тапа билмир. Халг, кениш күтлә тәбии ки, јанылыр, һәтта алданыр, әдәбијјәт исә сусур... Бәдии тәдгиг вә елми-нәзәри үмүмиләшдирмәләр үчүн һадисәләри дәрһал, исти-исти тәһлил объектинә чевирмәк, беләликлә, заманы, дөврү әкс етдирмәк дүзкүн олмазды. Она көрә дә, әдәбијјәтын мүәјјән һадисәләрә чидди шәкилдә мүдахилә етмәмәси сәбәбсиз дејил. Тәнгидчи Јашар Гарајев сон мәгаләләринин бириндә һағлы олараг јазыр ки, бәдии әдәбијјәт, реалист-психоложи нәср индики јаралара кәтириб чыхаран мәнәви вә әхлағи бөһран әламәтләринә диггәти вахтында чәлб етмишдир... Өзү дә о заман нәср бу гүсурлары һансыса бир ичтимаи зүмрәнин, групун, синфин адындан фаш вә тәсвир етмирди, «синифләр» фөвгүндә дурур, заманын сәһвләринә али милли шүүрун, виҷданын сәси кими тәһлил вә гијмәт верирди (1).

Јалныз нәсрин јох, бүтөвлүкдә әдәбијјәтымызын уғурлу һиссәсинә аид олан бу кејфијјәт, көрүндүјү кими, индики шәраитдә даһа ити нәзәрә чарпыр.

Инди чәмијјәтин елә бир мәрһәләсиндәјик ки, өтүб кечән дөврә, бу дөврләрин әдәби-мәдәни сәрвәтләринә дүзкүн вә

объектив гиймәт вермәк лазымдыр. Билмәлифик ки, бу сон 73 илдә биз нә газанмышыг, нәләр итирмишик. Индијә гәдәр јаранан әдәби әсәрләрә нечә, һансы ме'јарларла јанашмышыг, әслиндә нечә јанашмалыјыг? Мә'лумдыр ки, тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг әдәби-естетик проблемләрин бир чохуну «совет әдәбијјаты» вә «совет әдәбијјатшүнаслыгы» критериялары илә узун мүддәт биртәрәфли, јалныз социал-сијаси истигамәтдә тәһлил вә тәдгиг етмиш, беләликлә, өзүнүн тәбиәтиндән вә спесификасындан дејил, сијасәтин тәләбләриндән чыхыш етмишдыр. Һалбуки, Достоевскинин тә'биринчә десәк, «Бәшәријјәтин инкишафында тәнгид тәбиә һадисәдир вә бу просесдә онун гаунуи ролу вардыр. Инчәсәнәтин бизә аңчаг образларда тәгдим етдијини тәнгид шүүрлу олараг арашдырыр. Тәнгиддә һазырки мәгамда ичтимаи нәтичәләрин вә гәнаәтләрин бүтүн күчү вә бүтүн мәғзи ифадә олунур (2).

«Тәнгид, һәмчинин әдәбијјатшүнаслыг бәдин сөз сәнәтинин өзүнүдәркидир, әдәбијјатын шүүр вә мүһакимәсидир» кими мә'лум тезиси бир дә она көрә хатырладырыг ки, сон 74 илдә о, мүәјјән сәбәбләр үзүндән бу башлыча функцијаны там шәкилдә јеринә јетирә билмәмишдыр. Бах, буна көрә дә инди әдәбијјатын партијалылығы, хәлгилији, бејнәлмиләлчилији, типиклији, социалист реализми, ингилаби романтика вә романтизм, мүсбәт, јахуд идеал гәһрәман, ән'әнә вә новаторлуғ, ...кими проблемләр букүнүн өзүнә гәдәр там елми тәфсирини көзләјир. Биз демирик Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслыгында вә тәнгидиндә бу проблемләр өз һәллини тапмамышдыр вә бу сәһәдә бөјүк бир бошлуғ вар. Тәбиә ки, һәмин проблемләр мүхтәлиф илләрдә мүхтәлиф сәвијјәләрдә ишыгландырылмышдыр, лакин нечә ишыгландырылмышдыр, бах, сәһбәт бундан кетмәлидир. Она көрә дә һәмин проблемләрә бу күн јенидән диггәт јетирмәк, буларын дәркиндә вә шәрһиндә индијә гәдәр јол верилән мүәјјән гүсурлары, солчулуғу, биртәрәфлији арадан галдырмаг лазымдыр.

Белә проблемләрдән бири вә бәлкә дә биринчиси сәнәткарын јарадычылыг методу, јазычы үслубудур. Һәмин проблемләр Азәрбајчан тәнгиди фикриндә әсасән XX әсрин әввәлләриндән диггәти чәлб етмишдыр (3). Лакин нәзәри фикирдә системли шәкилдә јалныз 50—60-чы илләрдә вә ондан сонра ара-сыра фасиләләрлә тәдгиг олунмаға башламышдыр (4).

Совет дөврү әдәбијјатшүнаслыгынын бир гүсуру да бундан ибарәт олмушдыр ки, јарадычылыг методу мәсәләсиндә бүтүн диггәт вә марағыны әсасән реализмин, ондан «тәрәјән» социалист реализминин үзәринә јөнәлтмишдыр, нәтичәдә романтик әдәбијјатын дөвр үчүн әрурилији вә емоснонал-естетик

үстүнлүкләри аз гала инкар едилмишдыр. Унудулмушдыр ки, јарадычылыг методлары арасында бу ајрысечкилик, бирини ифрат дәрәчәдә шиширдиб јеканә вә мүтләг чыхыш нөгтәси е'лан етмәк, диқәрини бунун әксинә, көздән салмаг сәнәти ејни гәлибә ујғунлашдырмаг демәкдир. Унудулмушдыр ки, «Сәнәтләрин јашарлығы мүхтәлифлијә, рәнкарәнклијә сөјкәнир. Бәдин фикрин инкишафы јалныз бир-биринә әкс, ејни заманда бир-бириндән гидаланан естетик системләрин, дүн-јакөрүш мөвгеләринин чарпышмасы вә барышмасы шәраитиндә инкишаф едә биләр» (5).

Белә мүрәккәб нәзәри-естетик принципләрин али мәктәбин филолог тәләбәләри тәрәфиндән мүасир сәвијјәдә нәзәри-практик шәкилдә мәнимсәнилмәси үчүн Ч. Чаббарлы кими һәмишәјашар сәнәткарын драматуржи ирси әвәзсиз материал верир. Одур ки, һәртәрәфли арашдырма вә елми-нәзәри тәһлилләрдән сонра али мәктәбин тәдрис програмына ујғун шәкилдә «Чәфәр Чаббарлынын драматуркијасы» адлы бу дәрә вәсаити һазырланмышдыр. Мүәллифин 1992-чи илдә чап олунмуш «Азәрбајчан драматуркијасынын инкишаф мәрһәләләри» програмы вә «Азәрбајчан драматуркијасында јени мәрһәлә (1920-чи илләр)» адлы вәсаити дә бу истигамәтли арашдырмаларын даһа јени тәрәфләрини ишыгландырмаг бахымындан сәчијјәвидир.

Вәсаитдә әдәби-бәдин вә елми-нәзәри материаллара јени бахыш консепсијасы вардыр.

Китабын кәләчәк охучусуна габагчадан миннәтдарлыг едир, хејрхаһ мәсләһәт вә гејдләрини көзләјирик.

I. РОМАНТИЗМЛӘ РЕАЛИЗМИН ВӘҺДӘТИ

Азәрбајчан әдәбијјатында романтик сәнәт—романтизм, ја-радычылыг методу даһа гәдим тарихи көкләрә маликдир вә бу, бизим классик поезијамызын демәк олар ки, башлыча истинад нөгтәси олмушдур. Лакин тәбии ки, о, јеканә ја-радычылыг методу кими һаким, мүтләг ола билмәзди. Чүнки чә-мијјәт инкишаф едиб һәјәтдә, керчәкликдә мүһүм ичтиман-сијаси дәјишкликләр ја-ратдыгы кими, сәнәтдә дә бир сыра еһкамлар дағылмалы, учурулмалы иди, јахуд јени әдәби принципләрлә барышмалы, онларла јола кетмәли иди. Ола билсин, мүәјјән дөврә инкишафын тәләбләри илә әләгәдар бир ја-радычылыг методу, поетик систем мәгбул һеса-б олунмасын, бу да тәбиидир. М. Ф. Ахундов маарифчилик дүнја-бахышы мөвгәјиндән һәммин мөвгәи доғрултмаг наминә Фүзу-линин лирикасыны дөвр үчүн мәгбул һеса-б етмәмишдир. Белә бир мејл һәммин дөвр рус әдәбијјатында да мүшаһидә едил-мишдир. В. Г. Белински дә романтик вә классик үслубда ја-зылмыш әсәрләрә мүәјјән дәрәчәдә тәнгиди мүнасибәтини билдирмишдир (6).

Анчаг әдәбијјатын да өз ганунаујғунлуғлары вар, һәммин ганунаујғунлуғлардыр ки, белә чәһдләрә бахмајараг, әдәби просесдә һәр ики тәмајүл јанашы јашајыр, инкишаф едирди. Мисал үчүн Франса әдәбијјатында бир тәрәфдә Балзак өз реалист романларыны јазыр, ејни вахтда, В. Гүго мәшһур «Парис Нотрдам килсәси»ни, «Сәфилләр»ини, «Күлән адам» вә с. романтик әсәрләрини ја-радырды. Пушкин, Гогол, Лермонтов, Крылов, Л. Толстој, Достоевски Русијада реализмин вә романтизмдин рәнкарәнк үслубларыны мејдана кәтирир, Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир, Мәһәммәд һади, Н. Ча-вид Азәрбајчанда бу истигамәтләри јени, новатор сәнәт нү-мунәләри илә зәнкинләшдирирләр.

Реалист вә романтик консепсијаларын сәнәтдәки нисбәти мәсәләсинә конкрет гијмәт вермәк истәсәк, һеч узаға кетмәк

лазым кәлмир, реалист Ч. Мәммәдгулузадә илә романтик Н. Чавидин методча бир-бириндән ајрылан драматуржи ја-радычылыгыны мүгајисә етмәк кифајәт едәр. Бу шәрти мүга-јисә, һеч шүбһәсиз, романтик сәнәткәрын зијанына олмаз.

Әлбәттә, биз бу фикри сөјләркән һеч дә иддиа етмирик ки, романтик сәнәткәр анчаг романтизм мөвгәјиндә дајанмалы вә бу типли әсәрләр ја-ратмалыдыр. Јахуд да әксинә, реалист сәнәткәр өз ја-радычылыг консепсијасына «зидд чыхыб» ро-мантик сәпкили әсәрләр ја-змамалыдыр. Унутмајаг ки, ре-алист, јахуд романтик консепсија башга шејдир, әсәрдә ре-аллыгын әкс олунмасы вә ја романтик вүс'әт газанмасы баш-га. Реализм, јахуд романтизм ја-радычылыг методу кими ја-зычынын мөвзуну сечмәсиндән тутмуш ону мүәјјән сүжәт әса-сында композисија дахилдә, мүәјјән бәди и тәсвир васитә-ләри илә ишләмәсиндә өзүнү көстәрән принципләрин мәч-муу—ваһид консепсијадыр. Јә'ни, «реализм дә, романтизм дә ...варлығы ин'икас вә типләшдирмә үсулудур» (Ә. Мирәһмә-дов). Романтика исә јүксәк хәјали, чошгун руһи әламәт ола-раг һәм реалист, һәм романтик әсәрләрин үмдә кејфијјәти-дир. Романтик пафосдан мәһрум олан һәр һансы бир бәдин әсәр методундан асылы олмајараг сөнүк вә чансыздыр. Ре-аллыг анлајышы да јалһыз реализм методу илә јаранан әсәр-ләрә анд олмајыб, һәм дә романтик әсәрләрдә дә аддымбаши өзүнү бүрүзә верән әламәтдир. Бу елми-естетик һүдуди прин-ципләр өз јериндә! Лакин елә сәнәткәрлар вардыр ки, онлары сырф реалист методунун, јахуд сырф романтизм чәрәјанынын нүмајәндәси кими гејд-шәртсиз гәбул етмәк мүмкүн дејилдир. «Гејдсиз—шәртсиз, хүсусилә Енкелсин мәшһури-чаһан тә'ри-финдән сонра реализмин ән көркәмли—классик нүмајәндәләри һеса-б олунан Балзакын, һабелә Стендалын вә Флоберин әсәр-ләриндә романтизмлә реализм үзви шәкилдә чулғалашыр. Көрәсән һансы чәрәјанын нүмунәсидир «Шагрән дәриси» вә Флоберин «Саламбо» романлары? Диккенс поетикасынын ин-варианты олан, јә'ни бир гајда олараг романларынын әксә-ријјәтиндә тәкрат олунан «Һеппи-енд»—«хошбәхт сонлуг» һәјәт һәгигәтинә сәдагәтин, јә'ни реализм поетикасынын әсас принципләринин позулмасы, романтизмдән истифада демәк-дир?» (7).

Бах, бу нөгтеји-нәзәрән мәсәләјә јанашдыгда ХХ әсрин гүдрәтли драматургларыннан олан Чәфәр Чаббарлынын ја-радычылыгы елми фикир сөјләмәјә зәнкин материал верир. Оун әсәрләриндә романтизмлә реализм үнсүрләри бә'зән (бү-түн һалларда јох!) елә сых вәһдәтдир ки, һәтта бунларын һү-дудларыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Чаббарлынын һан-

сы эсэриндә, еләчә дә һәр һансы бир эсэринин һансыса бир мэгамында реалистми, романтикми олдуғунун фәргинә дә вармырсан. Элбәттә, һәр һансы бир язычынын, өзү дә Ч. Чаббарлы кими фитрәтән сәнәткар олан драматургун жарычылыгына бу чүр бахыш нисбидир. Сөһбәт ондан кедир ки, Ч. Чаббарлы өз сәнәт зирвәсини фәтһ едәнә гәдәр онун жарычылыгы һансы мәрһләләрдән кечиб, һансы зидди-јәтләрлә үзләшиб, дөврүн һансы сијаси-идеоложи тәсирләринә мәрүс галыб? Елә әксәрән тәдгигатчылар да бу мәсәләнин чәтинлијини, проблемин эһатәлилијини дәрк едирләр.

Чәфәр Чаббарлы исте'дады тәбиәти е'тибары илә әввәлдән романтик бичимдә үзә чыхмышдыр. Һәлә еркән јашларыннан һәјатын сәрт һәгигәтләри илә растлашмасы: ата нәвазишиндән мәрһум олмасы, јохсуллуғ ичиндә јашамасы, ...онун мәрүс романтик һиссләрини корлаја билмәмиш, әксинә, һәр шәјдә бир көзәллик арамыш, өзү дә көзәллик јаратмағ ешгилә гәләмә сарылмышдыр. Бу ешгдә синәси бәдин сөз дүјүнчәси илә долу бибиси Зәрнишанла јанашы, илк мүәллимләрн А. Шаиг, С. С. Ахундовун да ролу олмушдур.

Јарычылыгынын илк дөврләриндән ше'р жарычылыгында һәр ики кејфијәт—романтизмлә реализмин вәһдәти паралел кетмишдир: «Гүруб чағы бир јетим», «Боранлы бир гиш кечәси», «Мәним танрым», «Ана» кими ше'рләри илә романтик, «Үстүнә», «Ғач, баба», «Төвбә» кими сатиралары илә Сабир реалист мәктәбинин давамчысы кими танынды. Беләликлә, Чаббарлынын кәләчәк бөјүк сәнәткар шәхсијәти кәһ реалист-сатирик, кәһ да «һисси-романтик» мән»дә тәчәссүм тапыр. Јарычылыгынын бу дөврү романтик үслубун хејринә «Гыз галасы», «Аслан вә Фәрһад», «Күлзар», «Мәнсур вә Ситарә» вә с. сентиментал-мелодраматик әләмәтләрлә зәнкин олан бәдин нүмунәләрлә сәчијјәләннр.

Драматуржи инкишафында да романтик әһвали-руһијә үстүнлүк тәшкил едир. «Нефт вә милјонлар сәлтәнәти» кими мәшһурлашан Бакынын игтисади-сијаси вә мәнәви бөһранлар кечирмәси илә бағлы јаранан мүрәккәблик кәнч вә тәчрүбәсиз әдибә чидди тә'сир едир. Капитал ихрачына чәлб олунан гара гызыл шәһәриндә нечә-нечә аиләләрдә кәнчләрин хошбәхтлији фачијә дүчар олур. Инсани һүгүглар тапданыр, һәр шәј јалныз шәхси мәнфәәт нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирилир. Казино вә биржа «гәһрәманлары», «Кто не воруют!—Толко дураки!»—дејән зәманә пәһливанлары (Н. Вәзиров), тәсадүфи нефт фонтанындан милјонерләшән һачылар, мәшәдиләр вә онларын авара гочулары ән'әнәви әхлағ нормаларыны

аддымбашы кобудчасына позур, нечә-нечә гыз вә оғланн бәдбәхтлијинә сәбәб олурлар. Бу «милләт достларына» гаршы мүбаризәдә әдиб үчүн јекәнә јол онларын тәнгид вә ифшасыдыр. Һәлә ушағлыгдан халғ ојун вә мәрәсим тамашаларынын гызгын алүдәчиси вә иштиракчысы олан Чәфәр һәмнн ифша үсулуну бу дәфә мејдандан—сәһнәдән бирбаша нүмајишдә көрдү. Беләликлә, «Вәралы Сәријјә, јахуд көз јашы ичиндә күләш» (1915) сәһнә эсәри мејдана кәлди, «Солғун чичәкләр» (1916) јаранды. Бу эсәрләрдән башлајарағ мүәллифин драматург «мән»и сәнәткар идеалы даһа чоғ әдәби гәһрәманларын симасында тәчәссүм тапмаға башлады. Беләликлә, әдибин жарычылығ үслубунун мүәјјәнләшмәсиндә вә мүкәм-мәлләшмәсиндә «мүсбәт» епитети илә әдәбијјатшүнаслығ терминологиясында артығ чоғдан һүгүг газанмыш «Мүсбәт гәһрәман» аңлајышы диггәти чәлб етди.

а) сәнәткар идеалы вә әдәби гәһрәман

«Вәфалы Сәријјә, јахуд көз јашы ичиндә күләш» вә «Солғун чичәкләр» эсәрләриндә мүәллифин дүңкөрүшү илә бағлы романтик идеалы һәлә мөһдуд иди. Она көрә дә јаратдығы әдәби гәһрәманлар сәләфләринин чоғдан вә тәқрар-тәқрар тохундуғлары наданлығ фачиәсиндән доған аилә-мәишәт бурулғанындача боғулур, чыхыш јолу тапмағда ачиз галарағ мөһв олуб кедирләр. Бәдин жарычылығ мөһдудлуғуну һеч дә јалныз мәрүс—мәшһур наданлығ проблеминә мүрачиәтлә әләгәләндирмирик. Бу проблемин чоғ чидди вә бәлкә ачыл-мамыш гатлары, тохунулмамыш лајлары вардыр. Мәсәлә, даһа чоғ мөвзунун бәдин-драматуржи һәллиндәки бәситлик вә мөһдудийәтдир. Бурада әдәби гәһрәманлар чоғ заман сүн'и интрига вә коллизиялара дүчар олур, чидди, әсәсландырылмамыш конфликтләрдә «сынагдан чыхарылыр». Беләликлә фәч'н конфликт өз тракик гәһрәманыны доғрулда билмир. Тәчрүбәсиз вә сәдәләвһ мүсбәт әдәби гәһрәманлар (Сәријјә, Сара, Бәһрам) тәчрүбәли дүшмәнлә-наданлыгла гаршылашаркән чатмағ истәдикләри сәәдәтдән әбәди мәрһум олурлар. «Вәфалы Сәријјә»дә мүәллиф өз драматург мүәллими М. Ф. Ахундов кими («Мүрафиә вәкилләри») финалы едаләтин, мүсбәтин гәләбәси, пислијин мәғлубийәти илә битирмиш олса да, эсәрдә дүшмән чәбһәнин күчлүлүјү һәр епитизодда һисс олунур. Она көрә дә эсәрин үмуми драматуржи конфликтинә ујғун кәләмәјән бу сонлуғу театр гәбул етмәмиш,

бу эсэри «Солгун чичэклар»лэ бирлэшдирэрэж фачиэ типли тамаша назырламышлар.

Истэр илк драмы «Вэфалы Сэрижэ»дэ, истэрсэ дэ «Солгун чичэклар»дэ Ч. Чаббарлынын романтик идеалы мөвчуд турулушун гайда-ганунларыны, капитал алэминдэ, тичарэт—биржа мүнәсибэтлэриндэ намуслу инсанларын рэзил вэзижэтэ дүшмэлэрини тэсвирлэ мөһдудлашыр. Бу мөрһөлэдэ эдибин романтизми жалныз мөһдуд һисси-эмоционал, мелодраматик-сентиментал эламэтлэрлэ сэчијјэвидир; пислијэ, фэналыға гаршы маарифчи идејаларыны тэблиғлэ эламэтдардыр.

Ч. Чаббарлы драматуркијасыны метод проблеми бахымындан арашдыран сон тэдгигатларын бириндэ «Вэфалы Сэрижэ»ни маарифчи реализмэ, «Солгун чичэклар»и дэ сырф реалист метода аид едирлэр ки, бунунла шэртсиз разылашмаг гејри-мүмкүндүр. Тэдгигатчыја көрө, «Вэфалы Сэрижэ»дэ маарифчи заман концепсијасы апарычы вэ һалледичи идеја-естетик амил кими чыхыш етмиш, «Солгун чичэклар» вэ сонракы эсэрлэрдэ исэ апарычы мөвгедэ реалист заман концепсијасы чыхыш етмишдир» (8). Мүэллифин фикринчэ, «Маарифчи заман концепсијасы исэ маарифчи дунјакөрүшүнүн конкрет эсэрдэ мұхтэлиф тэзаһүр үсүлларындан биридир» (9). Демэли, бу дөврлэ Чаббарлынын јарадычылыг методунун маарифчи реализм олдуғуну сөйлэмэк олар. Дүздүр, бүтүн мүтэрэғги гуманист руһлу бэди эсэрлэрдэ олдуғу кими, эдибин бу эсэрлэриндэ дэ маарифчэ, мэдэнијјэтэ дэвэт, наданлығын вэ хурафатын пислэнилмэси, һағг вэ эдалэтин ахтарышы вэ с. хвусијјэтлэр вардыр. Хүсусилэ дэ «Вэфалы Сэрижэ»дэ «Мүрафиэ вэкиллэрин»дэ олдуғу кими, мүсбэт-позитив сонлуг мөвчуддур. Лакин бу, һеч дэ о демэк дејилдир ки,

Ч. Чаббарлынын драматуржи—сәнэт өлчүлэри, варлыға сәнэткар мүнәсибэти М. Ф. Ахундовун «маарифчи реалист» мөвгеји илэ үст-үстэ дүшүр. Бурада илк нөвбэдэ сәнэткар үслубунун фэрдийјэтинден башламыш, бэди дүјума вэ естетик дэркэ гэдэр Чаббарлы романтикдир. О ки, галды чэмийјэтдэки гаранлығлары, ејбэчэрликлэри тэнгид вэ ифшаја, бу бүтөвлүкдэ эдэбијјатын (жанр, метод вэ үслубларындан асылы олмајараг) апарычы принципдир.

Романтизм эдэби методунда исэ маарифчи хүсусијјэтлэр олмуш вэ буну инкар етмэк мүмкүн дејилдир (10). Маарифчи реализмин «романтик методун вэ тэнгиди реализм методунун ајрылмасы вэ формалашмасы үчүн үмуми мәнбэ» (11) олмасы факты шүбһэсиз, бизим эдэбијјатымыз үчүн дэ сэчијјэвидир.

«Солгун чичэклар»дэ тэсвир едилэн һадисэлэр тэбни ки, реал һэјатда мөвчуд олан ичтимай мүнәсибэтлэрин экс-сэдасы иди. Лухарыда гејд етдијимиз вэһдэт—реализм вэ романтизм үнсүрлэри бу эсэрдэ чулғалашмыш шэкилдэди. Һадисэлэр тэбии, реал вэ һэјатда олдуғу кимидир: сэрвэтсиз галан Сара пул вэ алтунун һаким олдуғу бир чэмийјэтдэ һамишэ мүснбэтлэ үзлэшмэли олур; эввэлчэ сэрвэтини, сонра сәвкилисин итирир. Бәһрам Күллисэнин вэ онун гызы Пэринин гурдугу тодан хилас ола билмир.

Мәлумдур ки, бэди эдэбијјаты үмумийјэтлэ дилин формаларынлан бири, образлы дил тип (12) һесаб едэнлэр дэ вардыр Биз, элбэттэ, бүтөвлүкдэ, шэртсиз, һамин тәрифлэ разылашмасаг да, һәр һалда бу фикри эсасэн гәбул едирик ки, бэди материалда дил мүһүм. һалледичи амилдир. Тэсэдүфи, дејилдир ки, тәрчүмэ эдэбијјаты нэ гэлэр гүввэли олса да, белэ, бу мәнада орижиналын өзү һесаб едилэ билмир. Јәни бэди эсэр бүтөвлүкдэ дили, үслубу илэ сәнэткарлыг дэјери газаныр. Бах, бу бахымдан «Солгун чичэклар»ин дили, образларын диалог вэ монологлары, мелодраматик вэ сентиментал үнсүрлэр даһа чох романтик сәпкидэди. Охучу даим һисси-эмоционал вэзијјэтлэрлэ үзлэшир, мелодраматик-һисси тэсвирлэрин тәсири алтында интизарда галыр. Мүэллифин мүсбэт идеалы олан гәһрәманлары ағыл, дәрракэ сәвијјэсиндэн даһа чох көзөл, пак, үлви һисслэр идарэ еди. Сонин гэлэбэ илэ гуртаран «ағыл тэдбири» мәнфи гүтбүн элиндэди. Күллисэ јашы вэ тэчрүбэси кими, ағыл вэ сијасэти илэ пак вэ мәс'ул Саралара, Бәһрамлара галиб кэлир.

Биз «Солгун чичэклар» һағгында сөјлэнилэн бәзи мүлаһизэлэри дэ бурада хатырлада билэрик. Лакин бу күн һамин фикирлэрин бөјүк бир гисми илэ разылашмаг чэтиндир. Она көрө дэ аз-чох объектив бир фикрин үзэриндэ дајаныр вэ һамин фикрэ шәрик олдуғумузу билдиририк. Сәнэтшүнас Чәфәр Чәфэров јазырды: «Чаббарлынын илк пјеслэри (сөһбэт «Солгун чичэклар» вэ «Вэфалы Сэрижэ»дэн кедир—Р. Ә.) мелодраматик хасијјэтдэди. Тэсвирдэ контрастлыг, һадисэлэрдэ схематизм, характерлэрдэ биртэрәфлилик, гара вэ ағдан ибарэт ики рәнкин үстүнлүјү—бүтүн бу мелодраматизм үнсүрлэри илк Чаббарлы драматуркијасында вардыр. Бунунла белэ, кәнч Чаббарлы драматуркијасы бајағы буржуа мелодрамы үчүн адэтэн сэчијјэви олан јаланчы, сүн'и еффеќтлэрдэн, мүһнэм вэ мистик үнсүрлэрдэн азад иди. Дикэр тэрәфдэн, бүтүн мелодраматизминэ бахмајараг, Чаббарлынын илк пјеслэри мәншәт, адэт вэ ән'әнэлэри, бир чох характер-мәишәт

образларыны һәгиги реалист бојаларла тәсвир едир. Илк пјесләрин мелодраматизми драматургун идејача зәифлијиндән, зоракылыга гаршы мүбаризә етмәјә, өз инсанлыг һүгү-гуну горумага гадир олан, руһән күчлү мүсбәт образлар јарада биләмәсиндән ирәли кәлир» (13).

«Нәсрәддин шаһ» пјеси илә Чаббарлы дүнјакөрүшчә инкишаф етдијини мүнәјјән гәдәр нүмајиш етдирә билмиш олса да, јарадычылыг методу бахымындан, хүсусилә реалист вә романтик тәсвир усталыгы чәһәтдән о гәдәр дә ирәли кетмир. Дүздүр, тарихи мөвзуја мүрачиәт мүнәллифин вәтәнпәрвәрлик ләјагәтинин, һуманизминин јени чаларларынын ифадәси кими үзә чыхыр. Бу мөвзуја әдибин мүрачиәтинин, һәм дә сәләфләринин (Н. Нәримановун «Надир шаһ», Ә. һагвердијевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар») бөјүк ән'әнәсинә бағлылыгы илә изаһ едәнләрлә биз дә шәрикик, һәтта кәнч Чаббарлынын өз сәләфләриндән фәргли олараг тарихи шаһ образыны бүсбүтүн деспот, залым вә буна көрә дә өлүмә мәһкум кими тәсвир етмәси охучуда мүнәјјән гәдәр мәмнунлуг да доғурур. Мүнәллиф бурада чидди социал-сијаси, тарихи проблемин деспод шаһа сун-гәсд фактындан истифадә јолу илә өн плана кечирмиш, мүасири олан шаһа—рәһбәрә «аллаһ хофу» дәрси вермәк истәмишдир. Мүчәррәд шәкилдә олса да әсас мотив үмумхалг тәлеји илә бағланмышдыр. Беләликлә, Чаббарлы һәмин дөврдә јазылмасы вә ојанылмасы кениш дөбәлан тарихи мөвзулу әсәрләрин чохундан фәргли олан тарихи пјес јаратмышдыр. «Тариг ибн-Зијад», «Језид ибн-Мүавијә», «Халид ибн-Вәлиб», «Сә'д ибн Вәғас» вә с. кими әрәб-ислам тарихиндән бәһс едән сәһнә әсәрләринин тә'сириндән там узаг олан мүнәллиф «Нәсрәддин шаһ» пјесиндә јохсулларын, кимсәсиз кәнчләрин тәлеји илә јаныб-јахылдыгыны нүмајиш етдирмишдир.

Ч. Чаббарлыны һәмин тарихи мөвзулу әсәрләр мүнәллифләриндән фәргләндирән үмдә хүсусијјәт дә бурада үзә чыхыр. Һәлә камил сәнәткарлыг нүмунәләри олан характер вә конфликтләр јарада билмәсә дә, халг вә һакимијјәт арасындакы антогонист зиддијјәт мүнәллифин бәдии тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан чанлы образлар—Ситарә, Күлзар, Фәрһад вә бу кими образларын фачиәли тәлеји фонунда тәсвирдә үзә чыхыр. Һәмин әламәт әдибин илк драмларынын фәрди үслуби кејфијјәти кими диггәтәләјигдир. Бу чәһәт мүнәллифин романтик дүнјабахышы илә бағлыдыр. Ејни заманда бу хүсусијјәт, мәһз истә'дадлы драматургун маарифчи реалист сәләфләри олан Ә. һагвердијев вә Н. Нәриманов кими бу мөвзуну сырф тарихи-сијаси фактоложу аспектдә јох, бәдинилик ме'јарлары илә

романтик сәпкидә һәлл едә билмәк имканыны нүмајиш етдирди. Доғрудур характерләрин тәсвириндә психоложи-мә'нәви дәринлик бахымындан «Нәсрәддин шаһ», «Надир шаһ», вә «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар»ла мугәјисәјә кәлмәз. Лакин бу әсәр јарадычы тәхәјјүлүн, романтик вүс'әтин бәдии-драматуржи кејфијјәт сәвијјәсинә јүксәлмәси бахымындан Ч. Чаббарлынын кәлнәк тарихи драмларында өз мүнәллимләрини өтүб кечәчәјиндән хәбәр верирди. Һәтта, бу сијаси-тарихи темада да Ч. Чаббарлыја мәхсус һисси-сентиментал үнсүрләр дә ајрылмәз бир әламәт кими өзүнү бүрузә верирди.

«Нәсрәддин шаһ»да мөвзудан ирәли кәлән маарифчи идејаларын тәхәссүмүнә раст кәлән тәдигатчылар һағлыдырлар. Лакин бурада маарифчи идејаларын, әхлаги-дидактик фикирләрин олмасы да һеч дә әдибин методунун маарифчи реализм олдуғуну тәсдиг едә билмәз. Мәсәлән, һеч дә әсәрдә белә идејаларын мөвчудлуғу дејил, мәсәлә драматуржи конфликтин һәллингәдир. Бу пјесдә финалын—шәхси вә социал конфликтин јекунлашдырылмасы мәһз сүбут едир ки, мүнәллифин естетик идеалы һеч дә маарифчи дүнјакөрүшүнә мәхсус нәсиһәт вә моизә, јахуд сатирик-кинајәли тәнгид пафосу дејил, дүшмәнин бирдәфәлик мәһви идејасыдыр.

Әкәр Фәрһад өз шикајәтләри, инилтәләри, вичдан вә һәгигәт јалварышлары илә Бәһрамын давамчысы вә Ајдынның башлангычы олараг галырса, Мирзә Рза Қирмани (Бу һәм дә тарихи шәхсијјәтдир—Р. Ә.) ирәли кедир, сун-гәсд јолу иләсә дә дүшмәндән (залымдан) интигам алыр. Һағ вә әдаләт наминә залыма вә зүлмә гаршы мүбаризәдә фәал иштирак едир.

Ону да гејд едәк ки, елә мүнәллифин Иран шаһлыгы тарихиндән мәһз бу фактору—Нәсрәддин шаһын 1896-чы илдә Мирзә Рза Қирмани тәрәфиндән өлдүрүлмәси актыны сөчмәси, онун реализминин дүнјабахышы илә әлағәдар чидди тәнгиди руһа малик олмасыны билдирир.

Қаркин драматик ситуасијалар, тез-тез дәјишән чевик иңтрига вә коллизијалар, лап елә сиррли сүжет хәтти (Фәрһадын сағ галмасы) вә с. бә'зи мөгәмларда бәсит, примитив тә'сир бурахса да, драматург истә'дадындан хәбәр верән хүсусијјәтләр кими диггәтәләјигдир.

«Нәсрәддин шаһ»да мүнәллифин әсас гәјәсини ифадә едән Мирзә Рзанын шаһа гаршы үсјаны мәһдуд вә мүчәррәд характер дашыса да, демократизмдән һеч дә узаг дејилдир. Десподун башыны әзмәк идејасы, әслиндә эн демократик әһвали-руһијјәдир. Она көрә дә көркәмли Чаббарлышүнас Мәммәд Арифин бу акта пролетар ингилабы мөвгејиндән јанаш-

масы, инди, гејри-сэмими көрүнүр. Тэдгигатчы вахтилә ирад тутурду ки, «Бу гәһраманларын сијаси програмлары, ислаһатчылыг планлары ајдын дејилдир. Онлар үмумијјәтлә падшанын, мүтләгијјәт гурулушунун әлејһинә дејил, анчаг залым, мүстәбид шаһын әлејһинә мүбаризә апарырлар. (М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II ч., сәһ. 47—48).

«Нәсрәддин шаһ» әсәри тарих вә мүасирлик проблеми бахымындан Ч. Чаббарлы драматуркијасында јалныз илкин мәрһәлә кими мараглы, әһәмијјәтлидир. Нисс олунур ки, тарихи мөвзуда тәчрүбәсиз олан кәнч драматург мүрәккәб тарихи сијаси-ичтиман һадисәләрә ајдынлыг кәтирмәгдә һәлә күчсүздүр. Бурада академик М. Арифин бир мулаһизәсини хатырлатмаг јеринә дүшәр. О, јазырды ки, Чаббарлынын илк пјесләриндә («Солгун чичәкләр», «Вәфалы Сәријјә», «Нәсрәддин шаһ») әдибин реализми өз садәләвһлүјү илә диггәти чәлб едир. Әлбәттә, биз садәләвһлүјү примитивлик кими баша дүшмүрүк, садәчә олараг бир гәдәр дәринә кетмәмәк (даһа доғрусу кедә билмәмәк), там маһијјәтә вара билмәмәк онун реализминин башлыча гүсурлары иди» (14). Дикәр тәрәфдән, бурада реал һәјат һадисәләри романтик түлә бүрүнмүшдүр, персонажларын ланьшмағы (мүрәккәб әрәб—фарс тәркиблири илә), ниссләри, һәјәчанлары емоционал тәрздә верилмишдир. Мәсәлән, Бәһраһын данышыг тәрзинә диггәт едәк: «Аһ вичдан!, һәјат!.. Каһ дәрјалар кими тәлатүм едиб инсанын вүчудуну ләрзәдар едир, каһ да мөзаристанлар кими бир сәјеји-күдурәт вә вәһшәт олуб нәзәрә чарпар!» (15).

Тәбии ки, бу тәмтәраглы дил, романтик лафос һәмин гәһрәманларын дахили һәјәчанларыны, нифрәт вә гәзәбини даһа тәсири ифадә етмәк үчүн лазым иди. вә академик М. Арифин доғру көстәрдији кими, бу, «инсанын дахил әләмини реалистчәсинә дәриндән ачыб көстәрә билмәјән кәнч әдибин заһири, курултулу монологла ра мүрачиәт етмәсинә кәтириб чыхарырды».

б) милли өзүнүдәрк «милләтчилик» дејилдир.

Ч. Чаббарлы драматуркијасында јени аддым «Траблис мүһарибәси, јахуд Улдуз», «Әдирнә фәтһи» вә «Бақы мүһарибәси» пјесләридир. Сон илләрә гәдәр бу әсәрләр диггәтдән кәнарда галмышды. Мәлүм сәбәбләр үзүндән бу әсәрләр милләтчилик идејаларыны тәблиг едән мүртәчә әсәрләр кими әдибин јарадычылыгындан чыхдаш едилмиш, күллијјәтына салынмамышдыр. Вахтилә бу әсәрләр тамашаја да гојулмуш, әдәби ичтиманјјәтин диггәтини чәлб етмиш, тәнгидчиләр өз

фикирләрини сөјләмишләр. Лакин Азәрбајҗанда Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра бу әсәрләри тамашаја гојмаг гәти гадаған олунду, беләликлә, булар билмәррә унудулдулар. Чаббарлы мүнәсләр да (әдибин јарадычылыг тәнәззүлүнү бу әсәрләрлә бағламыш, онларын үзәриндән сүкутла кечмишләр.

Шәхсијјәтә пәрәстиш култу дағылдыгдан сонра 60-чы илләрдә әдәбијјәтә да идеологи мүнәсибәт демократикләшдији дөврдә әдибин ирсинә, о чүмләдән бу әсәрләрә гаршы мүәјјән бир мараг јаранды. «Бақы мүһарибәси»нин әлјазмасы јоха чыхдыгындан әввәлки ики әсәрин тәһлилә чәлб олунмасы тәшәббүсү ирәли сүрүлдү. Филолокија елмләри доктору Г. Гасымзадә әдибин анадан олмасынын 70 иллији мүнәсибәти илә дәрч етдирдији «Милли ифтихарымыз» адлы мәгаләсиндә һағлы олараг јазырды ки, һәмин пјесләрин «милләтчи, буржуа, пантүркист фикирләрин тәсири алтында» јазылдығы һөкмүнү вермәклә, «бүсбүтүн зәрәрли елан едиб јазычынын бәдни ирсиндән чыхдаш сәјмаг дүзкүн дејилдир. Нә үчүн бу әсәрләр бир мүәмма кими конкрет тәһлил вә тәдгигдән кәнарда галыр?» (16). Г. Гасымзадәнин бу чағырышына илкин чаваб верән сәнәтшүнас Р. һүсәјнов олду. О, Ч. Чаббарлынын әсәрләринин сәһнә тәчәссүмү илә бағлы тарихи драмларындан данышаркәң «Әдирнә фәтһи» вә «Траблис мүһарибәси»нин тәһлилинә хүсуси јер верди (17). Академик К. Талыбзадә исә өзүнүн «XX әср Азәрбајҗан тәнгиди» монографијасынын «Сәјид һүсәјн» фәслиндә онун «Әдирнә фәтһи» вә «Бақы мүһарибәси» әсәрләринә јаздығы рәјләрә мүнәсибәтини билдирмишдир. Р. һүсәјновун аддымыны гијмәтләндирмәклә јанашы, ону да гејд етмәлијик ки, заманын идеологи-сијаси тәсири алтында һәмин әсәрләри тәһлил едән сәнәтшүнас мәчбурән белә бир јанлыш нәтичәјә кәлмишдир: «...мүәјјән идеја тәрәддүдләри мүшаһидә олунса да «Әдирнә фәтһи» вә «Улдуз»ун мүәллифи мүсаватын рәсми идеолокијасы олан пантүркизм вә панисламизмдән узаг олмушдур» (18).

Ч. Чаббарлы панисламизм вә пантүркизмдән узаг иди вә бу идеолокијалар һеч заман мүсаватын рәсми идеолокијасы олмајыб. Лакин Ч. Чаббарлы һәмин илләрдә доғрудан да мүсаватчы иди, бу әсәрләр дә ола билсин мүсаватын ирәли ардығы милли дирчәлиш идејаларындан доғурду.

Аддымбашы гаршылашдығы һағсызлыглар, наданлыглар әдиби чидди нараһат едирди. О да бир чох һәмкарлары кими азадлыг јолуну, милли-истиглалијјәтдә көрүрдү. Милли бәрәбәрлик, истиглалијјәт вә һүрпүјјәт бајрағы галдыран, әсасы 1911-чи илдә гојулан Мүсават партијасы Ч. Чаббарлы кими вәтәнпәрвәр кәнчи чәлб етмәјә

билмәзди. О да тезликлә түркчүлүгүн (пантүркизмдин юх!) вә милли истиглалын чошгун мұдафиәчисинә чеврилди. Чүнки бу дөврдә—I Дүнја мұһарибәси әрәфәсиндә империалист дандрәләр, хүсусилә Авропа өлкәләри бөлүнмүш өлкәләри јенидән бөлүшдүрмәк истәдикләри бир заманда Камал Ататүркүн бедийи кими, «Милләт өз өвладларыны дини сһкам әлагәләри илә дејил, түрк милләтинә мәнсубийјәтилә бирләшдирмишди» (19). Она көрә дә бир азәри түркү кими Ч. Чаббарлынын дүнјаны мұһарибә аловлары бүрүдүјү бир заманда Түркијәнин јахын зәфәр тарихинә мұрачиәт едиб романтик әсәр јазмасы тамамилә тәбии иди.

Бир мұһүм чәһәти дә гејд едәк: мұһарибә мөвзусу бу әсәрләрин гуру, схематик чыхмасына сәбәб олмамышдыр. Кәнч вә тәчрүбәсиз олмасына бахмајараг Ч. Чаббарлы өз бөјүк мұәллими Н. Чавид кими мұһарибәни јалныз одлу-аловлу чәһәләрдә, дөјүш-вурүш сәһнәләриндә дејил, әсасән мұһарибә епидемијасы илә зәһәрләнән инсанларын гәлбиндә, һисс-һәјчәнлар аләминдә тәсвир етмишдир. Гејд едәк ки, истәр «Иблис» дә, истәр сә дә Ч. Чаббарлынын бу әсәрләриндә мұһарибә сәһнәләри дә диггәтдән јайынмыр. Бу да һәммин әсәрләрин һәјатилијини артырыр. Әсас идеја будур ки, түрк халгы өз дөјүшкәнлији илә вәтәнин тохунулмазлыгына, Әдирнә вә Траблисин хиласына наил ола биләр, јалныз өз ичиндәки интригаларын, сатгынлығын өһдәсиндән кәлә билмәз. Мәғрурлуг вә өткәмлик јерсиз чылғынлыглар бирләшәндә түркү дүшмәнин әлиндә бир ојунчаға чевирәр. Гысганчлыг вә пахыллыг онун чәсур гәлбини дидәр, парчалар.

«Әдирнә фәтһи» вә «Траблис мұһарибәси» әсәрләри нә аз—нә чох, 70 илдән сонра «Азәрбајчән» вә «Улдуз» журналларында нәшр едилмишдир (20). «Әдирнә фәтһи» 1917-чи илин октябрында тамамланыб декабрын 15-индә А. Шәрифзәдә, С. Руһулла кими гүдрәтли актјорларын иштиракы илә тамашаја гојуллуб. Әсәрин сүжәт хәттиндә Балкан мұһарибәләри (1912—1913) заманы итирилмиш Әдирнә уғрунда түркләрин вәтәнпәрвәрлик мұбаризәси дајаныр. Пјесин илк сәһнәсиндә Зәһрәнин инчи илә сәһбәтиндән мәзуз олур ки, ону ики мәсәдә бәрк нараһат едир: бири—«Әдирнәнин хиласы», о бири—сәвкилиси, кәнч забит Рүф'әтин гәлеји! Финалда Зәһрә өз арзуларына чатса да, бу гәләбә әвәзсиз иткиләр баһасына баша кәлир. Тарихи әсәрин мұасир идејасы да бурада өзүнү көстәрир.

Пјесдә һадисәләр дә һәммин ики хәтт үзрә инкишаф етдирилир. Һәр ики хәтт драматуржи кәркинликлә, марағлы си-

туасијаларла мұшајиәт олунур. Мұәллифин сүжети сүн'и интригалар әсасында гурулан бә'зи әсәрләрин тә'сири алтындә олдуғу да бурада һисс едилир. Камал-Халид-Тофиг хәттиндә, еләчә дә Халид—Зәһрә вә Рүф'әт мұнасибәтләриндә гејринандырычы көрүнән мәгамлар вардыр, бә'зән һадисәләр сәчијјәләри үстәләјир.

Сүжәт хәттинин долашыгылыгы, композисијанын сүн'и олараг мурәккәбләшдирилмәси, хүсусән һадисәләрин бир-бирилә сых бағланмајан ики истигамәтдә инкишафы мұәллифин үслубунда гарышыгылыг кими һәлә о заман тәнгидин диггәтини чәлб етмишди. Бу чәһәтдән әсәр һаггында Сејид Хүсејнин рәјләри мәнәлидыр (21). Тәнгидчи фәһмиәни кениш тәһлилләрдән сонра белә нәтичәјә кәлир ки, «Чәфәр әфәнди-нин «Әдирнә фәтһи» әсәрини мүәјјән етмәк бир о гәдәр күчдүр. Зира о, нә романтик, нә дә һәјатын үрјән тамашасындан зөвг алан реалистдир. Олса-олса «Әдирнә фәтһи» натуралист бир әсәрдир. Даһа доғрусу, бир аз натуралист кими көрүнүр. Ишдә биз дә бу нөгтеји-нәзәрдән «Әдирнә фәтһи»нә бахмаг истәјириз».

С. Хүсејн сонрақы мәғаләсиндә әдипин јарадычылыг үслубу барәдә бир гәдәр дә ајдын тәсәввүр јарадыр: «Әдирнә фәтһи» натурализм мәсләки—әдәбисинә јахын бир әсәр демишдик (22). Фикримизи гәтијјәтлә сөјләмәмизә мұсандә вермәјән бә'зи шејләр варды: әввәлә, әсәрин тарихлә тәмас едән гисминдә мұәллиф натуралист кими һәрәкәт етсә дә, икинчи роман гисминдә, Рүф'әт бәјин мұашигәсиндә бүсбүтүн бу мәсләкдән узаглашыр... реалист кими һәрәкәт едир. Сон һадисәдә: Зәһрә илә Халидин гардаш олмасында (јә'ни бачы—гардаш—Р. Ә.) кәнч мұһәррир бир гәдәр дә керијә кедир, јә'ни романтик олур (23).

С. Хүсејнин бу әсәрдә «композисија вәһдәтинин позулмасы», тарихи һадисәләрлә драматургун хәјалынын мәнсулу олан һадисәләрин бир-бирилә мөһкәм имтизач едә билмәмәси» гејдләринә биз дә К. Талыбзәдә кими һагг газандырырыг. Лакин С. Хүсејнин естетик Ипполит Тенә әсасланараг идеалист фикир јүрүтмәсинин К. Талыбзәдә тәрәфиндән тәнгиди (24) илә разылашмырыг. Мәкәр И. Тенин «Бәдн әсәр әсас оланы, јахуд нәзәрә чарпан характери даһа кениш вә даһа ајдын ачмаг мәгсәдини күдүр. Мөвчуд предметләр исә бу дәрәчәдә һәммин хассәјә малик дејил. Буна көрә дә сәнәткар табагчадан бу характер һаггында өзүндә мә'лум тәсәввүр јарадыр», јахуд «Бәдәтин (бәдилийин—Р. Ә.) гәјәси—бир фикри-мұһүммү әшјаји-һәгигијјәдәкиндән даһа вазеһ вә даһа мұкәммәл олараг изһар етмәкдир» (25) фикри реализмин ин-

кары демәкдир? Әсла! Чүнки бәдии әсәр һәјаты әкс етдирсә дә онун ејни олмамалыдыр, һәјатын өзүндән даһа тә'сирли, даһа чазибәли вә бу мә'нада даһа һәјати олмалыдыр.

«Әдирнә фәтһи»ндәки бир мотив хүсусилә диггәти чәлб едир вә бурада онун реализми парлаг шәкилдә үзә чыхыр. Бу да дөнмәз вә икид әр кими тәсвир едилән түркләрин ејни заманда сатгынлыгга үзләшдијини, бә'зән бир-биринә гәддарчасына хәјанәт етдикләрини көстәрмәкдир. Османлы һөкүмәти Әдирнәни фәтһ етмәмиш мұһарибәни гуртармаг, сүлһ багламаг гәрарына кәлир. Халг исә Әдирнәни кери гәјтармајынча мұһарибәјә сон гојмаг истәмир. Халгын нүмајәндәси капитан Мустафа бәј дејир: «Әфәндиләр! Бу күн Түркия әләми бир вүчуд кими «Ја Әдирнә, ја өлүм!»—дејә фәрјад едирләр... һөкүмәт милләт үчүндүр вә милләтин арзусуна әмәл етмәлидир...Дүшмәнләр Түркияни өлмүш билиб мирасыны бөлмәк үстә боғушурлар. Лакин биз онлара көстәрмәлијик... Халг. Догрудур, Јашасын һәрб!» (26).

Беләликлә, халг Истанбулда «Шураји-вүкәла»ны тутуб һөкүмәтә истә'фа е'лан едирләр. Халг: «Јашасын Иттиһад вә Тәрәгги! Јашасын Әнвәр Паша!—дејәрәк Әнвәр Пашанын әтрафында сых бирләшиб Әдирнә уғрунда өлүм-дишим мүбаризәсинә башлајыр.

Рәсми даирләр Ч. Чаббарлыны түркүн дахилиндә баш верән бу зиддијәтләри, халгла һөкүмәт арасындакы бу учурум, һәмчинин сатгынлығы көстәрдији үчүн иттиһам едирди. Хүсусилә дүшмәнә часуслуг едән Халидлә бағлы иддиа едирләр ки, бу образ типик, сәчијјәви ола билмәз: «часуслуг түркәјарашан бир сифәтдирми?» (27). Лакин тәбии ки, һәр бир милләттә олдуғу кими түркүн дә сатгыны, часусу олмушдур. Бу дөнүк бу күн дә вар, олачаг да. Лакин Халидин сонрадан дөнүб «вәтәнпәрвәр әрә чеврилмәси» вахтилә С. һүсәјнин дә мұшаһидә етдији кими, реал вә ағлабатан дејил, характерин бир јуху васитәсилә дәјишмәси тәбии сәсләнмир, елә јуху тә'сири бурахыр. Одур ки, Халидин Рүф'әтә дедији: «Мән сәни өлдүрмәјә кәлдим, лакин сәнин вәтәнә олан мәнәббәтин вә әрлијин мәни фикримдән бүсбүтүн дашындырды. Артыг, мән бир әр олмаг истәрим. Мән дә сизә гошулуб вәтән јолунда өлүмә кетмәк истәрим»—(е'тирафы сү'ни, гондарма тә'сир бағышлајыр).

Әсәрин сәһнә тәлеји уғурлу олмуш, С. һүсәјнин рә'јинә көрә «кәнч мұһарририн мұвәффәгијјәти тамашачыларыны мәшғул едә билмәк мәзијјәтиндә» сөзүнү тәсдиг етмишдир.

«Траблис мұһарибәси вә ја Улдуз» пјесиндә дә (бә'зән

әсәрин ады вә онун гәһрәманынын ады илә «Улдуз» да адландырылыр—Р. Ә.) әввәлки сәһнә әсәриндә көрдүјүмүз мелодраматик үнсүрләрлә гаршылашырыг.

«Бәсирәт» гәзетинин 27 јанвар 1918-чи ил мә'луматына көрә бу пјес Бақы мүсәлман артистләри тәрәфиндән һәмнин ил новруз бајрамы мұнасибәтилә тамашаја гојулмушдур. Бу пјесдә дә мөвзу тарихдән көтүрүлүб: сүжетин әсасында италянларла түркләр арасында баш верән Траблис мұһарибәсинин тәсвири дајаныр. Лакин мұәллиф бу хәтти ахыра гәдәр давам етдирмәмиш, Рамиз адлы кәнч түрк забити илә Улдуз арасындакы мәнәббәт мачәрасына даһа чох диггәт јетирмишдир. Бәлкә елә буна көрә дә пјес һәм дә «Улдуз» адландырылмышдыр.

Әввәлки фачиәдә олдуғу кими, бурада да Рамизлә Улдузун севки мұнасибәтләри мұһарибә илә бағлы мұәммалы—тә'сирли сүжет дахилиндә тәгдим едилир. Феодал әрәб һарис Рамизи арадан көтүрүб Улдузу әлә кечирмәк нијјәтиндәдир. Бу јолла о, хәјанәт вә ифтиралардан чәкинмир, Улдузу Рамиздән дөндәрир. Улдузун вәфасызлығындан безикмиш Рамиз мұһарибәјә јолланыр. Мәнтиги дә будур ки, өлмәк-өлмәкдир, гој вәтән јолунда һәлак олум. Сонрадан о, һарисин хәјанәтини билиб, мәнәви эзаб кечирир, Улдузу арзулајыр. Нәһајәт. Рамиз Улдуза говушур. Хаин һарис исә өз «милләтдашы» Әбдүррәһман тәрәфиндән гәтлә јетиририр.

Көрүндүјү кими, бу әсәрин үслубунда һисси-мелодраматик әләмәтләр, мачәрачылыг чохдур. Бу әсәрдә тарих ахтармаг о гәдәр дә јеринә дүшмүр. Тәдгигатчылар да бу чәһәти дүзкүн сезмишләр. Р. һүсәјнов «Улдуз» әсәрини «мелодраматик-романтик үслублу» пјес кими тәгдим едир. Онун фикринчә, әдибия сонраки романтик драмларында—«Ајдын», «Огтај Елоғлу», «Од кәлини» фачиәләриндә габарыг шәкилдә тәзаһүр едән романикләшдирмәнин мүйјән әләмәтләрини бу әсәрдә көрмәк мүмкүндүр (28).

Демәли, бундан әввәлки әсәрләрдә олдуғу кими «Улдуз» пјесиндә дә реалист тәсвирләрлә мелодраматик үнсүрләр јанашы кедир. Әсәрин гәһрәманлары да өз һәрәкәтләри илә даһа чох реаллығы әкс етдирирләр, «ирадәли, чәсур, мәрд, вәтәнпәрвәр, јахуд да бунун әксинә, намәрд, сатгын вә хаиндирләр. Анчаг онлар даһа чох һиссләринин әсирдирләр, хәјала, романтикаја мејл едирләр, мачәра ахтарырлар. Бу да тәбии ки, әсәрин һисси-эмоционал чаларыны гүввәтләндирир.

Әдиб түркчүлүјү тәблиғ етсә дә, буну ифрат һәддә чатдырмамыш, миллилијә бәшәрилик бахымындан гијмәт вермишдир. Мүасир тәнгидин (29) дә диггәтини чәлб едән бир

спизода мүрачиәт едәк: Ханн әрәб дөјүшчүсү Нарис өз һәм-
жерлисн әрәб Әбдүррәһмана дејир:

«...Сән әрәбсән! Мән дә әрәбәм. Бурада икмизик. Дөрд
јанымыз түркләрдир. Онларын сәнин бир милләтдашыны ин-
митдикләрини көрүсәнә, көмәк едәрмисән?

Әбдүррәһман: Мәзлум ким олурса-олсун, мүдафиә едәрәм.
Нарис. Хүсусән әрәб олурса?

Әбдүррәһман. Мән хүсуси билмирәм, мәзлум һанки мил-
ләтдән олурса мәзлумдур. Она көмәк едилмәлидир» (30). Һа-
дисәләр дә елә гурулуз ки, әрәб әскәри өз «милләтдашынын»
ханн олдуғуну биләндән сонра ону өлдүрүр

Бу сәһнә бир дә она көрә мәналыдыр ки, кәнч Чаббарлы
бу күн бир чохлаы кими кор-коранә «түркчү», «милләтчи»
олмамыш, инсанлара инсани көзлә бахмышдыр.

Ч. Чаббарлы дикәр әсәрләриндә дә үмумијјәтлә, милләт
анлајышынын алудәчиси олмамыш, бүтүн милләтләрә ејни
чүр мүнәсибәт бәсләмишдир. О, даһа чох мәзлум вә мәһкум,
әдаләт вә һагг, азадлыг вә истибад проблемләри әтрафында
дүшүнмүшдүр. Һәтта јухарыда дедијимиз кими, илк пјеслә-
риндә (сәһбәт тарихи пјесләрдән кедир—Р. Ә.) түркчүлүјү
тәблиғ етсә дә бурада түрк халгыны башга милләтә гаршы
гојмамыш, садәчә олараг түркүн бу ағыр вәзијјәтиндә онун
хиласыны өзүндә көрмүш, тарихән дөнмәз, баһадыр бир халг
олдуғуну дөнә-дөнә хатырлатмышдыр. Ч. Чаббарлынын түрк-
чүлүјү тәблиғи мәһз бундан ибарәтдир. Әкәр о гаты «түркчү»
пантуранист олсајды, түркүн нараһатлыг доғуран мәнфи чә-
һәтләрини габартмазды.

Бу мәнада Чаббарлынын һәмин әсәрләринә тарихи ба-
хымдан мүәсир бахыш да диггәти чәлб едир. Мәсәлән, әдә-
бијјәтшүнас Рауф Садыгов «Чәфәр Чаббарлынын јарады-
чылығынын илк дөврү 1915—1922» адлы монографijasында
Һәмин пјесләрин тәһлилинә кениш јер верир, һадисәләрин та-
рихи һәгигәтләрлә нә дәрәчәдә сәсләшдији үзәриндә хүсуси да-
јаныр. О белә гәнаәтә кәлир ки, «Әдирнә Фәтһи» пјесиндә Чаб-
барлы реал шәхсијјәтләрә тарихилик нәзәриндән јанашма-
дығы кими, онларын ролуну чох вахт шиширтмиш, дөврүн
ичтимаи-сијаси мәнзәрәсини дә тарихи дүрүстлүклә чанлан-
дырмагда чәтинлик чәкмишдир. Унутмаг олмаз ки,
Һәгиги реалист тарихи драма жанры үчүн тарихи шәхсләрин
вә һадисәләрин дүзкүн бәдии әксини вермәк характерик-
дир» (31).

Даһа сонра Р. Садыгов фикринә давам едәрәк јазыр ки,
«Нәсрәддин шаһ» тарихи драмасында Чаббарлы XIX әсрин

орталарындакы Иранын ичтимаи-сијаси вәзијјәтинә тәнгиди
мүнәсибәтини ачыг билдирди. Түркијәнин бу дөврдә тари-
хи-ичтимаи-сијаси һадисәләринин әкси «Әдирнә фәтһи»ндә
икинчи дәрәчәли рол ојнајыр (32).

Әлбәттә, Р. Садыговун бу мұлаһизәләри илә гејд-шәртсиз
разылашмаг чәтиндир. Унутмајаг ки, «Нәсрәддин шаһ» да
дахил олмагла, Чаббарлы һеч бир әсәриндә, һәтта «Од кәли-
ни»ндә дә тарихи һәгигәтләри олдуғу кими (тарихдә нечә
варса елә) чанландырмағы гаршысына мәгсәд гојмамышдыр.
Онун тарихи драм адландырылан бүтүн пјесләриндә, һәтта
Р. Садыговун тәгдир етдији «Нәсрәддин шаһ» пјесиндә дә
тарихи һәгигәтләрдән бириндә аз, бириндә чох јайынмалар
олмушдур. Бу, һеч дә онун сәнәткар ләјагәтини әксилтмир.
Чаббарлы тарихә өз дөврүнүн һәгигәтләрини ифадә етмәк
үчүн үз тутмушдур. «Әдирнә фәтһи», «Улдуз» јазылдығы ил-
ләрдә Түркијәнин тәлеји, бир милләт кими ничаты түкдән
асылы иди, түрк торпагларында арамсыз ганлы савашлар ке-
дирди. Бу әсәрләр дә түркүн руһуну галдырмаг һәминә јазы-
лан әсәрләрдән иди.

Истәр «Әдирнә фәтһи», истәрсә дә «Траблис мұһарибәси»
пјесләри драматургун Азәрбајчан Чүмһуријјәти дөврүндә бу
республиканын идејалары илә јахындан сәсләширди. Лакин
Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра бә'зиләри
сүбут етмәјә чалышырдылар ки, һәмин әсәрләр мүсаватчы-
лыгдан, түркчүлүкдән тамамилә узаг әсәрләрдир. Бу чәһд
бәлкә дә Чаббарлыны сырф совет јазычысы кими тәгдим ет-
мәк үчүн лазым иди. Лакин индики һалда бу мәсәлә дурул-
малыдыр. Илк дәфә, узун фәсиләдән сонра, бу әсәрләрин ке-
ниш тәһлилинә верән Р. Нүсәјнов бир сыра фактлара, хүсу-
силә дә М. С. Ордубадинин «Ч. Чаббарлы һаггында хатирә-
ләрим»инә истинадән әдибин туранчылыгдан узаг олдуғуну
билдирди. Ону дејәк ки, М. С. Ордубадинин һәмин хатыраты
бизә сон дәрәчә гејри-тәбии, бајағы тә'сир бағышлајыр. Диг-
гәт едәк: «Мән гәзетәјә мүдир мұавини тә'јин едилдијим үчүн
...Чәфәри өјрәнмәк истәјирдим. Идарәдә ишләјәнләрин һа-
мысы 7 күн әввәл мүсават органы олан «Азәрбајан» гәзетин-
дә ишләјәнләр идиләр... Мән аз бир мүддәт әрзиндә Чәфәрин
болшевикләрлә марагландығыны өјрәндим... Чәфәр «мүсават
һөкүмәти заманындакы кәнчлијин ичәрисиндә эн јеканә бир
шәхсијјәт иди ки, о совет дөвләт гурулушунун...кениш күт-
ләләрин арзу вә ирадәсиндән јарадылмыш вә дүшүнүлмүш
бир гурулуш олдуғуну анламышды...О јашынын кәнчлијинә
бахмајагаг туранчылыг вә иттиһади-исламчылыг тонуна дүш-

мәмишиди...Чәфәрин јени адамлар арасындакы достларынын сајы артдыгча, көһнә фикирли адамлар арасындакы дүшмән-ләринин дә сајы артырды, бу һәгиги вәтәнпәрвәри «милләт вә әгидәсинә хаин»—дејә сәсләјирдиләр» (34).

Көрүндүјү кими, бурада икибашлы, ејһамлы, имамјарча-сына сөһбәт кедир. Бир тәрәфдән Чаббарлынын «7 күн әввәл мүсаватчы олдуғу», дикәр тәрәфдән «јашынын кәнчлијинә бахмајараг туранчылыг торуна дүшмәдији» вә нәһајет, «дә-јишидијинә көрә (санмалар бизимдир—Р. Ә.) исә «милләт вә әгидәсинә хаин» адландырылдығы көстәрилер. Бу фактын 1943-чү илдә јенидән хатырладылмасы, һәм дә бу чүр үслубда («дәјишидији үчүн») һеч дә Чаббарлынын хејринә дејилдир: Ахы, ушаг да баша дүшәр ки, мүсаватын сүгутундан чәми бир һәфтә сонра Чаббарлы һеч заман «совет дөвләт гурулушунун ...дүшүнүлмүш бир гурулуш олдуғуну» анламамышды вә анлаја да билмәзди. Анламыш олсајды, «Ајдын»ы јох, өз ма-арифчи мүәллими С. С. Ахундов кими бир «Лачын јувасы» јазарды. Бәс букүн? Болшевикләрин лә'нәтлә јад олундуғу бир вахта (бәлкә бу лә'нәтләмә дә тез-тәләсикдир?!) һәмин факт көрәсән кимин хејринәдир? Она көрә дә мәсәләјә сијаси дән кејдирмәк һеч заман сәнәткары хошбәхт етмәмишдир. Ч. Чаббарлы, әввәлдә дә, дедимиз кими, 1 Чаһан мұһарибәси илләриндә дүнјанын гарышдығыны, әтрафындакы ичти-ман-мә'нәви сәфаләти көрүрдү, јаранмыш мүрәккәб вәзијәт-дән чыхыш јолу арајырды. Буна көрә дә мүстәмләкәчиликдән гуртулмаг, милли-мә'нәви азадлыг әлдә етмәк арзусу, дикәр тәрәфдән, түркүн руһуну галдырмаг истәји һәмин әсәрләрин јазылмасы үчүн социал амил иди. Бу о заман иди ки, Чавид әфәндиин хатырладығы кими, «Нерәјә кетсәк, һәр нәјә бах-сан бир сарсынты, бир пәришанлыг пәкмфәрма...Бүтүн көнүл-ләр изтирабда, бүтүн руһлар һәјәчанда, бүтүн көзләр инти-зарда» (35). Белә бир шәраитдә «Мұһарибә вә Инсан талеји!» проблеми һәр бир вәтәндаш сәнәткары бир чүр дүшүндүрүр, нараһат едирди. Бөјүк мүәллими «Иблис»дә өзүнү даһа үмум-бәшәри формада ифадә едирдисә, Мүсават партијасынын үз-вү түркчү Чәфәр «Әдирнә фәтһи»ндә, «Траблис мұһарибәси»ндә бир гәдәр башга чүр конкрет сөзүнү дејирди. Бир дә ки, Чаббарлынын ЧЕКА тәрәфиндән һәбс едилмәси факты (36) да көстәрир ки, Чаббарлы мүсаватчылыгдан тез-тәләсик дө-нүб болшевик олмамышдыр.

Суал олуна биләр ки, бәс нијә Чаббарлы, болшевикләр һакимијәтә кәләндән сонра дикәр сәнәткарлар, мәсәлән де-јәк ки, Ә. Чавад, Н. Чавид, А. Јылдырым кими ардычыл тә-

гиб олунмады? Ахы, о, доғрудан да мүсаватчы олмушду, елә адларыны чәкдијимиз әсәрләриндә дә аз-чоһ мүсаватын идео-локијасыны әкс етдирирди. Бунун сәәбини изаһ етмәк үчүн мүхтәлиф дәлилләр кәтирмәк олар. Анчаг М. Ә. Рәсулзадә-нин бир фикрини бурада хатырлатмағы лазым билirik. О, јазырды: «Болшевик дөврүндә әввәлки јазычылардан совет идарәси алтында ән бөјүк мүвәффәгијәт Ч. Чаббарлыја нә-сиб олду. Радикал сол дүшүнчәси, јетишидији социал синиф, әсасән мәзлумларын вә нәсибсизләрин һәјатындан алдығы мөвзулар болшевикләрин она нисбәтән јумшаглыгла јанаш-маларына сәбәб олду. Онлар Чәфәри өзләринә «чығырдаш» сајырлар, пјесләрини шиддәтли сенсор дәјиширмәләриндән сонра олса да һәм нәшр етмәјә, һәм дә ојнамаға бурахыр-лар» (37). Мәһз «Ајдын», «Огтај Елоғлу», «Бабәк» («Од кә-лини»нин илк вариантда ады белә олуб—Р. Ә.) һәмин «шид-дәтли сенсорун» деформасијаларына уградылараг бир нечә вариантда ишләнидикдән сонра чап үзү көрмүшләр.

в) фәлсәфи-романтик үмумиләшдирмә. Фәч'и гәһрәман

«Ајдын» (1919—20), «Огтај Елоғлу» (1922), «Од кәлини» (1923—1928) фачиәләриндә Ч. Чаббарлынын јарадычылыг үслубу јени фәлсәфи-психоложи кејфијәтлә зәнкинләшир. Дүнјакөрүшүндәки формалашма даһа чоһ фәлсәфи характер алыр. Әкәр «Әдирнә фәтһи»ндә, «Улдуз»да түркчүлүјә, мил-ләтин истиггалијәтинә инанырдыса, Мүсаватын гәләбәсинә пәнәһ апарырдыса, «Ајдын»ы јазан әрәфәдә јашадығы чәмиј-јәтдә бир анархијанын, өзбашыналығын һөкм сүрдүјүнүн ша-һиди олур. Милли истиггала үмиди тырылыр. Әлигулу Гәмкү-сар, һүсејн Әрәблински кими исте'дадларын фачиәли гәтлә јетирилмәси, «интелигент агаларын», «Дума, Управа үзв-ләринин», әхлаги дүшкүнлүләри; «хырман јериндән нөјүт чыхмагла» гудуран ајры-ајры милјончуларын азғынлыглары, һәр шејин: әхлағын, намусун, әгидәнин, вичданын, милли мән-лијин јалныз пула вә алтунлара сатылмасы бир нөв әдиби чашдырыр, ону тәрәддүдләр бурулғанына салырды. Сән демә, ән дәһшәтли мұһарибә сәһнәләри чәһәләрдә јох, заһирән динч јашајан мүхтәлиф чешидли инсанларын арасындајмыш! Бу «мұһарибә» һәм дә ајры-ајры инсанларын әлағә вә мұна-сибәтләриндә баш вермәклә јанашы, бир фәрдин өз ичиндә ағлы илә һиссләри арасында түгјан едир. Икилик, «һам-летизм» милли бичимдә әдиби һәр аддымбашы јахалајыр. Чаббарлы идеалы бу мүрәккәб вә чарпашыг, сон дәрәчә зид-

дијјэтли һадисәләр ичәрисиндә истәр-истәмәз дәјишмәли, јени кејфијјәт кәсб етмәли олур. Чәмијјәтдәки анархијаја— әхлаги ме'јарларын позулмасына гаршы мүбаризә апарачаг үсјанкар романтик гәһрәман типинин јарадылмасы да бу сәбәбдән ирәли кәлир. Белә бир гәһрәман типн бүтүн гануналары, милли, дини, әхлаги нормалары, көһнә адәтләри дағыдыб мәһв едән, ләкин әвәзиндә һеч бир мүкәммәл гајда-ганун јаратмаға гадир олмајан «индивидуалист вә анархист» кими мејдана чыхыр. Белә гәһрәманлар сөздә, фикирдә нә гәдәр јениликчи, үсјанкар вә ингилабчы олсалар да әмәлдә конкрет олараг нәтичә е'тибары илә һеч бир шеј едә билмирләр. Ләкин буна бахмајараг, «ағызларындан ган гохусу» кәлдикләри үчүн совет сензурасынын идеоложи-сијаси тәзјигинин дә бу гәһрәманлара тә'сири аз олмур.

Мә'лумдур ки, «Ајдын» пјесинин илк варианты 1919-чу илдә тамамландығы һалда, әдиб совет һакимијјәти илләриндә әсәрдә мүүјјән дәјишикликләр етмәли олмушдур. Мәсәлән, илк вариантда Ајдынның дедији: «Истиглал—ән бөјүк фејздир! Рәдд олсун османлыларын һичаздакы, инкилисләрин һиндистандакы, русларын Азәрбајчандакы ағалыглары...» кими чүмләр, сәрт ифадәләр сензураның тә'сири илә ихтисар олунмушлур.

«Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» мөвзуларының мүасирлији бахымындан «Солгун чичәкләр»ин давамы сајыла билдији кими, гәһрәманлардакы анархист үсјанкарлығына көрә Рүфәт («Әдирнә фәтһи») вә Рамизин («Траблис мүһарибәси») давамчылары һесаб едилә биләр. Әслиндә Шиллер гәһрәманларына мәхсус бу әләмәт Бәһрамдан үзү бәри дамла-дамла сүзүлә-сүзүлә әдибин гәһрәманларының ганына һопдурулур. Тәәсүф ки, вахтилә Чаббарлы гәһрәманларындакы бу хүсусијјәтинә көрә онлары Шиллер гәһрәманларына бәнзәдән әдәбијјәтшүнаслара гаршы үсјана кечмишдир. Узун мүддәт совет әдәбијјәтшүнаслығы Чаббарлыја Гәрби Авропа јазычыларының, о чүмләдән Шекспирин, Шиллер вә Ибсенин тә'сирини көстәрән Ә. Назим, М. Рәфили, Ч. Чәфәров кими тәңгидчиләрин фикирләрини тәкзиб етмиш вә беләликлә дә куја Чаббарлыны «космополитизм» чајнағындан гуртармышлар. Бу әсәрләрдә јалныз рус классикләринин вә мүасирләрин бөјүк тә'сирини көстәрмәклә куја Чаббарлыны бир гәдәр дә «бөјүтмүшләр». Ајдындыр ки, бу да заманың һәмнин күнки диктәси иди.

Әслиндә Чаббарлы гәһрәманларына мәхсус бу вә ја бу кими дикәр хүсусијјәтләрин мөвчудлуғу һеч дә кәнар бир ја-

зычының бирбаша тә'сиринин нәтичәси дејилдир. Бу сәдәчә олараг јүксәк сәнәткарлыгла јарадылмыш вә үслубча јахын, јә'ни ејни платформалы јазычыларың әдәби гәһрәманларының охшар «дәрдли» олмасыдыр. Мәмләкәтләр, милләтләр ајры-ајры олсалар да, умумбәшәри идејаларла дүшүнән гәһрәманлар бир-биринә јахын ола биләр.

«Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» фәчиәләриндә мүүллифин бир драматург кими ашағыдакы јени јарадычылыг хүсусијјәтләри диггәти чәлб едир:

1. Мөвзу вә проблемләрин мүасирлији.
2. Милли гәһрәманың «икили» тәбиәти.
3. Миллилији синфилик мөвгејиндән јанашылмасы.
4. Драматуржи үсул вә пријомларың примитив реалист вә сәдәләвһ романтик тәсвирдән тәңгиди реалист вә фәлсәфи романтик тәсвирә кечмәси;
5. Романтик—һисси аһәнкиң чошгун-патетик тонла әвәз олунмасы.

Истәр «Ајдын», «Огтај Елоғлу», истәрсә дә «Од кәлини» әсәрләри сырф романтик фәчиәләрдир. Әкәр драматургун «Вәфалы Сәријјә», «Солгун чичәкләр», «Нәсрәддин шаһ», «Әдирнә фәтһи», «Траблис мүһарибәси» пјеслириндә реализм әләмәтләри илә романтик үнсүрләр вәһдәтдә идисә, бә'зән бу әсәрләрин јарадычылыг үслубуну мүүјјәнләшдирмәк дә мүүәјјән чәтинлик төрәдирдисә, артыг «Ајдын», «Огтај Елоғлу» вә «Од кәлини»ндә јарадычылыг консепсијасы гәти олараг мүүәјјәнләшир. Кәлин, ајры-ајры тәдгигатчылара мүрачиәт едәк.

Академик Мәммәд Ариф јазыр: «Зүлмәт сәлтәнәти»ндә ишыг шүасы кими парлајан үсјанкар гәһрәманларың чыхышы Чаббарлыны руһландырырды. Хүсуси мүлкијјәтчилик, пул вә мәнсәб дүшкүнләри илә тәкбәтәк ворушан бу адамлары Чаббарлы романтик бојаларла даһа чазибәли вә чошгун көстәрмәјә чалышмышдыр. Хүсуси буржуа-мешһан нүмајәндәләри илә јанашы дурдуглары заман бу гәһрәманларың романтик тәсвири даһа гүввәтли бир рәнк алыр» (38).

М. Ариф «Чәфәр Чаббарлының јарадычылыг јолу» адлы монографијасында кичик фәсли белә адландырмышдыр: «Чаббарлы романтизминин бә'зи хүсусијјәтләри». Һәмнин бу фәсилдә М. Ариф «Ајдын», «Огтај Елоғлу», «Од кәлини» фәчиәләриндән сөз ачыр, «Гыз галасы» поемасы үзәриндә дајаныр. Нәтичәдә, белә бир гәнаәтә кәлир ки, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Чаббарлының романтикасында бир гәдәр мүчәррәдлик олмасына бахмајараг, бу романтика ингилаби ха-

рактёрдә иди. Бу романтика охучу вә тамашачылары көһнә-ликлә барышмага чагырмыр, һәјаты сүн'и сурәтдә көзәлләш-дирмир, инсаны чәмијјәтин зиддијјәтләриндән узаглашдырыб «дүнјанын фани» олмасы фикринә инандырмыр, әксинә, бу романтика охучуда буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин рәзаләт-ләринә гаршы чидди мүбаризә әһвали-руһијјәси ојандырыр-ды» (39).

Јашар Гарајев «Фачиә вә гәһрәман» адлы монографија-сында (40), М. Ч. Чәфәров «Һеј, һеј, јени дүнја» адлы мөга-ләсиндә (41) һәмин әсәрләрдән романтик фачиәләр кими сөз ачмышлар.

Мәрһум профессор Мейди Мәммәдов «Азәри драматурки-јасынын естетик проблемләри» монографијасында «Аидын», «Огтај Елогду» пјесләрини тәнгиди реализмдән социалист реал-изминә кечид мәрһәләсиндә јаранан, тәнгиди реализм ән'ә-нәләри әсасынла јазылан әсәрләр кими гиймәтләндирир (42). Әлбәттә, бу фикрлә гәтијјән разылашмаг олмаз. Бәс мүәллиф өз фикрини нечә әсәсләндырыр? Јазыр ки, «Аидын» вә «Огтај Елогду» пјесләриндә буржуа чәмијјәтинин, капиталист дүн-јасынын ич үзү, чиркин маһијјәти ачылмышдыр» (43).

Демәли, белә аңлашылыр ки, һәр ики әсәрлә тәнгиди па-фос күчлүдүр вә мәнз буна көрә, онлары «тәнгиди реализм ән'әнәләри» әсасында јазылан әсәрләр һесаб етмәк олар. Мә-кәр романтик јарадычылыг методу илә јазылан әсәрләрлә тәнгиди кәсәрлидији онун романтик әсәр олмасыны аралан галдырыр? Бунлар, шүбһәсиз, М. Мәммәдова аидын или. Ла-кин о дөврлә үмумијјәтлә реализмә—социалист реализминә кәтириб чыхармаг һаминә үстүнлүк верилдији үчүн, көрүнүр, тәнгиди-естетик белә мүләһизә јүјүртмәји мөгсәдәмүвафиг билмишдир.

«Аидын» фачиәси илә Ч. Чаббарлы өз сәләфләринин бу сәһадә ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирди. Һәтта мү-әјјән дәрәчәдә онлардан ирәли дә кетди. Әкәр Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијевин гәһрәманлары јалныз мүәјјән синиф вә зүм-рәләрә гаршы мүбаризә апарырдыларса, Ч. Мәммәдгулузәдә-нин гәһрәманы (Искәндәр) дини, мөвһуматы, бүтөвлүклә «өзүләр» дүнјасыны иттиһам едирдисә, Һ. Чавидин Арифиди («Иблис») һәрби, иблислији лә'нәтләјирсә, Аидын бирбаша истисмарчыларга гаршы мәнәви үсјана галхыр: «Мән бир һәгигәтәм, мән һеч дејиләм!». Онун идеалы бу сөзләрдә даһа парлаг ифадә олунмушдур: «Мән елә бир дүнја истәјирәм ки, орада милләтләр азад, фәрдләр азад, зәһмәт азад, вичлан азад, һәрәкәт азад, бүтүн варлыг азад, истила зәңчири јох,

алтун јох, шә' шәә, дәбдәбә јох, фәрман јох, һәр кәс өз зәһ-мәтинин, өз арзусунун гулудур» (44). Көрүндүјү кими, бөјүк, үлви арзулардыр, амма мүчәррәддир, конкретлик јохдур.

Али тәһсилли мүһәндис Аидын һәјәтдакы тәзадлары, би-ринин варлы, биринин јохсул, киминин һаким, киминин мән-кум олдуғуну көрүнчә, «бүтүн бәшәријјәти ган дәнизиндә чим-дириб..., бүтүн бәшәријјәтдә бир ингилаб јаратмаг» арзула-ры илә мејдана атылыр. Лакин бүтүн бәшәријјәти хошбәхт едәчәјини дүшүнән Аидын һеч өз аиләсини хошбәхт етмәк иг-тидарында дејил. досту Сурхај Аидындакы характер мүрәк-кәблијини, икилији белә шәрһ едир: «...Сәнин бејнин китаб арасында Парисдән, үрәјин исә мизраг учунда Алтај дағла-рындан алынмышдыр, она көрә дә билдирмисән нәсән? Күнба-тан фикирли, күндөгүш дүјүлу сәрсәм бир сима» (45).

Аидынын фачиәсини Ч. Чаббарлынын бу чүр изаһ етмәси, фикримизчә, бүтөвлүкдә адларыны чәкдијимиз әдәби гәһрә-манларын да фачиәсини ачыглајыр, XX әср Азәрбајчан зијә-лыларынын фачиәси кими үмумиләшир Нә етмәли, таледән-ми, јохса чоғрафи әразидәндири, (Азәрбајчанын бир һиссә-си Авропа, диқәр бир һиссәси Асија гит'әсинә дүшүр) бу халг һәм мән'ән, һәм дә «чисмән» каһ күнбатанларын, каһ да күнлоғанларын тә'сири-тәзјиги алтында олмушдур. Она көрә дә белә икилик Азәрбајчан зијалылыгы үчүн сәңијјәви һесаб олуна биләр.

Аидынын өз сәләфләри, романтик тәбиәти е'тибары илә она даһа јахын олан Арифлә («Иблис») тиположи-психоложи мү-гајисәси сүбут едир ки, бунларын фачиәсини үмуми чәһәт-ләри илә јанашы, фәргли хүсусијјәтләри дә вардыр.

Арифин фачиәсинә сәбәб олан Иблис дондан-дона кирир, каһ «севки» илаһәси, каһ мө'мин абид, каһ хидмәтчи, каһ ну-рани гоча вә с. гијәфәләрдә тәгдим олунур, Арифиди јени-јени фачиәләрә сүрүкләјир. О, бәшәријјәти мүһарибәјә сүрүкләјән Иблис донунда ифша һәдәфи кими лә'нәтләнирсә, финалда өз һәрәкәтләринә бәрәт газандырараг фачиә «гәһрәманына» чеврилир. Мүһарибә «Иблис»и Арифиди өз севдијиндән ајры сал-ыб. Севмәдији илә аилә һәјәти гурдугдан сонра илк севкиси јенидән пејда олур. Анчаг мө'лум олур ки, ону гардашы да севир. Беләликлә, лап әввәлдән Арифиди фачиәви тәләји дола-ша-долаша, дүјүнләнә-дүјүнләнә кәркин драмматизмлә инки-шаф едир.

Аидынын фачиәси исә конкрет олараг онун өз тәбиәти илә чәмијјәт арасындакы тәзаддадыр. Гысгаңчлыг «Иблис»и онун да тәбиәтинин мүвазинәтинин позур. Онун јашадығы чә-

мијјәтдә инсанларын әлагә вә мүнәсибәтләрини, әхлаги-мә'нәви дээрләри пул, варланмаг еһтирасы идарә едир. Белә анархија—өзбашыналыг шәраитиндә Ајдын анчаг јараданы лә'нәтләјир, мүчәррәд шәкилдә үсјан едир. Лакин Ајдын билдир ки, «Јер үзүндә һаким, мәһкум, залым, мәзлум кәлмәләри дурдугча бәшәријјәт бир күләр үз көрә билмәз».

Характер бахымындан ирадә зәһфлијинә, хүсусилә дә «икилијә» көрә, Ајдында «Һамлетизм» көрмәк, үсјанкарлығына, чылғынлығына көрә Карл Моора (Шиллер «Гачаглар») фәлсәфәчилијинә көрә Браида бәнзәтмәк тәшәббүсләринә (46) сојугганлы јанашмаг олмаз. Әлбәттә, үсјанкарлығы вә лә'нәтләр јағдырмасы е'тибары илә ону бу әдәби гәһрәманларла мүгајисә етмәк олар. Лакин Ајдын да, Огтај да өз мүһитиндә мејдана кәлмиш, бу мүһитин фачиәләрини јашамыш образлардыр. Мәкәр Ајдын вә Огтајын фачиәси мүәјјән мә'нада мүәллифин өзүнүн һәмни илләрдә гаршылашдығы мүһитин фачиәси дејилми? Кәнч Ч. Чаббарлы да 1915—17-чи илләрдә, хүсусән Рүф'әт, Рамиз кими сурәтләри јаратдығы дөврләрдә Ајдынын әввәлки арзулары илә јашамырдымы? Ону түркчүлүјә, мүсавата бағлајан бу дејилдирми? О да «елә бир дүнја истәјирди ки, орада милләтләр азад, вичдан азад, һәрәкәт азад, бүтүн варлыг азад, истила зәнчири јох, алтун јох... һәр кәс өз зәһмәтинин, өз арзусунун гулудур». Бу арзу илә јашајан әдиб артыг чәмијјәтдә инсани мүнәсибәтләрин һаваја соврулдуғуну көрүнчә инамыны итирир. Бу да ону бир јазычы кими сарсыдыр, үмидләрини гырырды. Беләликлә, бу тә'сирлә Ајдын сурәти јаранды. Һамлетлә мүгајисәјә кәлиндә мүтәрәдлик, шүбһәчилик бахымындан, чох дүшүнүб-дашынан, аз иш көрмәк мә'насында онлар арасында јахынлыг тапмаг мүмкүндүр. Лакин икилијә кәләндә фәргләр ајдын көрүнүр. Һамлетдәки икилик шүбһә илә инам арасындакы тәзададыр. Ајдында исә Сурхајын дедији кими, кен-сојла бағлы ирдән кәлән әхлаг дујумларла алдығы тәһсил вә тәрбијәдән доған мүһакимәләри арасындакы зиддијјәтдәдир. Белә икили тәбиәт хүсусән зијалыларын чохуна анддир. Зијалылар бир чүр дүшүнүр, башга чүр һәрәкәт едир. Она көрә дә Ајдына мәхсус «икилик» нәинки о дөвр зијалылығы үчүн, мүәјјән мә'нада мүасир зијалыларымыз үчүн дә хасдыр.

Бәс, Ајдын бүтөвлүкдә мүәллифин өзүдүрмү? Ону прототип көтүрмәк доғру олардымы? Әсла! Мүәллиф Ајдынын бир чох чатышмазлыгларыны досту Сурхај васитәсилә изаһ едир. Белә мәгамларда Сурхај мүәллиф фикирләринин рупоруна чеврилир, нәинки, бә'зи тәдигатчыларын дедији кими,

Ајдын. Ајдын һеч дә бүтүн мәгамларда «ачыг тенденсија јолу илә мүәллифин идејаларыны тәблиғ» (47) етмир. Әксинә, мүәллим көстәрмәк истәјир ки, милләтин белә јүксәк сәвијјәли зијалысыны мөвчуд чәмијјәт нечә фачиәләрә дүчар етмишдир. Бу мә'нада Огтај образы да Ајдынын мә'нәви силаһдашыдыр.

1922-чи илдә гәләмә алынан «Огтај Елоғлу» пјесиндә түнд бојалар, сәрт һәјат һәгигәтләри бир-бирини әвәз едир. Әсәрдә тәсвир олунан мүһит, чәмијјәт гудуз вә ејбәчәр тә'сир бағышлајыр. Лакин бу гудузлуғ, ејбәчәрлик алт гатларда, кизли «мәдәни» формада һөкм сүрүр, үзә чыханда исә даһа дәһшәтли фачиәләрин төрәнмәсинә мејдан ачыр. Дөвләт бәјләринди, башга гијәфәдә көрүнүрләр. Онлар өзләрини милләтпәрәст, интеликтен кими апарыр, милли мәдәнијјәтин, театрын төрәггисинә «чалышырлар». Әлиндә исә онлар заһирән дәјишсәләр дә өз көһнә хасијјәтләриндән әл чәкмәмишләр. «Огтај Елоғлу»нда Аслан бәј Дөвләт бәји һәр мә'нада тамамлајыр. Өзүнү «общественни адам» кими гәләмә верән управа үзвү Аслан бәји бачысы Фирәнкизин, јахуд милли театрын, онун истә'дадли актјор милләтдашынын тәлеји јох, өз карјерасы дүшүндүрүр. О, бачысыны севмәдији «родовой дворянин, управа ә'засы, международны комерсант Данјер Галачыханова әрә вермәклә Степан Василјевичин рәғбәтини газанмаг вә беләликлә рус һөкүмәтинә «јахын олмаг» истәјир. Евиндә бачысы үчүн тәрбијәчи рус гызы сахлатдырыр, өзү дә тез-тез русча гырылдадыр. Бу чүр бојну јоғун милләт «достлары» зәриф, һәссас тәбиәтли Огтајларын гәними кәсилдрләр. Бу күнүмүз үчүн дә сәчијјәвидир ки, гурулуш дәјишмиш, әввәлки гурулушун принципләри, идеолокијасы, сијасәти лә'нәтләндији һалда, јенә ат ојнадырлар, ләјагәтли инсанларын башына тәрс дәјирман дашы чевирдрләр.

Чәмијјәтдә ләјагәтчиләрин ләјагәтсизләр тәрәфиндән идарә олунмасы, ләјагәтин, дүзлүјүн, паклығын тәһгири һәмишә бөјүк сәнәти нараһат етмишдир. Бәшәр әдәбијјатында мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф дијарларда јаранан сәнәт әсәрләриндә бу тәһгир нечә дә үсјанкарчасына әкс олунмушдур! Һәлә XVI әсрдә Фүзули Бағдадан, Шекспир Инкилтәрәдән, XVIII әсрдә Вагнф Гарабағ сарајындан, Лев Толстој Русија торлағындан, һ. Чавидсә өз зәманәмиздә өз јурдумуздан белә тәһгирләри гәзәблә иттиһам етмишләр. Фүзули она көрә «Шикајәтнамә» јазмамышды ки, она верилмәли олан 9 ахчаны ала билмәмишди, јох, Фүзули она көрә шикајәтләнмишди ки, рәсми дөвләт идарәләриндә ишләјән чиновникләр сәнәти

вә сәнәткары тәһгир едирдиләр, «рүшвәт дејилдир, дејә» салам алмырдылар. Вағиф 80 ил јашадығы «дүңјадан она көрә һәзәр едирди ки, «Алиләр хаки-мәзәлләтдә, дәһниләр мө'тәбәр» иди. Шекспир гәләми она көрә үсјан едирди ки;

«Сахталыг һөкм верир, гәлбә, агла, камала,
Бәкарәт тәһгир олуб дүшүр дәрдә, завала!»

Граф Толстој философ Протосовун дилијлә она көрә иттиһам едирди ки, «ләјагәтдиләрин әлиһә су төкмәјә јарамајан јарамазлар өзләриндән гат-гат уча оланлары мүттәһим күрсүсүндә әјләшдирир, онлары мұһакимә едирләр...». Чавид дә дини-тарихи гәһрәманынын дилијлә јашадығы әсрин ејбәчәрлијини елә ифша едир ки, онун сәдасы һазыркы дөврүмүзү тутур:

Өјлә бир әср ичиндәјәм ки, чаһан,
Зүлмү вәһшәтлә говрулуб јаныјор.
Үз чевирмиш дә танрыдан инсан,
Күфрү һагг, чәһли мә'рифәт саныјор.
Динләмәз, кимсә гәлби, вичданы,
Мәһв едән һаглы, мәһв олан һагсыз...
Башчыдыр халга бир јығын чани,
Һәп мұнафиг, шәрәфсиз, әхлагсыз...

Ч. Чаббарлы да өз бөјүк сәләфләри кими бу үмумбәшәр дәрдини өз зәманәсиндә даһа да јахындан мұшаһидә етдијинә көрә бу классикләрин дөврүндә олдуғу кими, јенә дә «күтлүјүн маскаланараг өзүнү мүдрик көстәрдијини, илһамын ағзынын јумругла тыхандығыны» өзүнәмәхсус тәрздә ифша етмәјә мүвәффәг олур.

Азәрбајчан сәһнәсини «һечдән вар едән», минләрлә азәрбајчанлынын түкәнмәз алгышлары илә руһланан, милли актјор кадрлары уғрунда мүбаризә апаран, өз јеканә бачысыны да бу театра гурбан верән Огтајын бүтүн үлви арзу вә амалларыны мәһв едән асланбәјләр, бу гәдәр ифша олунмаларына бахмајараг, тәәссүф, һәлә јашамагдадырлар.

Бәс, «Огтај Елоғлу»ндакы белә гүввәтли е'тираз вә ифша мотиви ону тәнгиди реалист методу нүмунәси һесаб етмәјә әсас верә биләрми? Гәтијјән јох. Јарадычылыг тәбиәтләри вә әдәби методлары илә мүхтәлиф чәһләрдә дајанан бу сәнәткарларын ифша тәнгид объектләри үмумбәшәри мә'надә јахын олса да, өзләри һәм јарадычылыг исте'дадлары, бәдди зөвгләри вә һәм дә үслублары, концепсијалары е'тибары илә башга-башга олмушлар. Һәтта Л. Толстој Шекспирә тән-

гиди јанашмышдыр. Одур ки, һәр һансы бәдди әсәрин методуну јалныз (һәмин әсәрдәки идеја-мотив компоненти илә мүәјјәнләшдирмәк доғру олмаз. «Огтај Елоғлу»ндакы мүәллифин естетик идеалы мөвзу—проблемин сечилмәсиндән тутмуш, онун әкс етдирилмәсиндәки бәдди принципләр бахымындан мүәјјәнләшдирилдикдә ајдынча көрүнүр ки, бу әсәр һеч дә әдибин әввәлки әсәрләриндән фәргләнмир. Драматургун әввәлки әсәрләринә мәхсус романтик-потетик руһ бурада да өз мә'налы сиглетини сахламышдыр. Фәргләнән әдибин романтикасындакы мүәјјән инкишаф әламәтләридир: бурада нислик вә фәналығын ифша—тәнгид пафосу даһа күчлү бәдди-естетик ифадәсини тапмышдыр. Әдәби гәһрәмәнлә чәмијјәтин гаршылашдырылмасында мадди-реал гүввә кими икинчи тәрәф биринчидән, мә'нәвијјат чәһәтдән биринчи икинчидән күчлүдүр. Одур ки, һәгиги тракизмә ујғун олараг драматург реаллығын гәһрәмән үзәриндә, «гәләбәсини», онун руһи-мә'нәви бүдрәмәси илә һәјата кечирмишдир. Ејбәчәр мұһит Огтајы мәнән сарсыдыр, онун руһи-психолоји мұвазинәтин позур, һејсијјәтини тәһгир едир. Огтај бүтүн јарамазлығларга гаршы нифрәтини өз идеалы олан Фирәнкизи «чисмән мәһв едиб, мәнән учалтмағ» јолу илә һәјата кечирир. Бу интигам акты тамамилә гејри-реалист сәпкидә, шәрти-символик тәрздә тәсвир олунур. Огтајын Фирәнкизи сәһнәдә өлдүрмәси факты вахтилә тәнгиди мүхтәлиф фикирләр сөјләмәјә вадар етмишдир. Тәнгид Огтајы бу һәрәкәти илә даһа чох Авропа драматургларынын вә философларынын фәлсәфи-естетик консепсијаларына јахын һесаб етмишдир.

Мүәјјән јахынлығына бахмајараг, Огтај Ајдындан фәргләнир. Дүздүр, Огтај да лап әввәлдән әсәрә Ајдын кими хәјанәтпәрвәр-романтик бир кәнч кими дахил олур. Лакин онун арзулары конкрет вә перспективли фәалијјәтиндә реаллашыр. Тәәссүф ки, Огтај кетдикчә Ајдынын зәиф чәһәтләриндән узаглашмағ әвәзинә, сүр'әтлә она јахынлашыр. Идеалист-романтик гәһрәмән кими нәзәримиздә чанланыр, учадыр. Огтај Елоғлу елә адындаң башлајараг әсәрин сонун гәдәр романтизмин мәһсулу олараг галыр (Әлбәттә, бу, әсәрдәки бир сыра реалист сәһнәләрин варлығыны инкар етмир).

«Огтај Елоғлу» әсәринин мөвзусу, мә'лум олдуғу кими, мәшһур Азәрбајчан тракики илк милли актјорумуз һүсејн Әрәблинскинин фачиәли һәјатындан алынмышдыр. Доғрудур, мүәллиф өзү бу фачиәни Аббас Мирзә Шәрифзадәјә итһаф етдијини вә Огтајла онун арасында бир јахынлыг олдуғуну билдирсә дә (48). һүсејн Әрәблинскинин сәнәткар тәлеји

сүбүт едир ки, Огтај Елоғлунун талеји она даһа јахындыр.

«Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» әсәрләриндә истәдадлы мәсум Азәрбајҗан гызларынын фачиәси даһа дәриндән үмумиләшдирилмишдир. Милли зәминдә зәнкин аилләәрин зөвгә вә сәрбәст дүшүнчәјә малик гызлары кими тәсвир олунаң Күлтәкин бир чүр, Фирәнкиз исә бир башга чүр бу мүһитин гурбанлары олурлар. Бу гызлар севки мәчәраларында тутдуглары мөвгеләрә көрә фәрғләнсәләр дә ејни агибәтдәдирләр.

Күлтәкин варлы, зәнкин оғланлары гојуб Ајдына көнүл вермәклә мәнәви ләјагәтини көстәрсә, Фирәнкиз өз севкисини боғуб варлы адама әрә кетмәклә Огтајы мәнән мәһв едир. О, өз үрәјинин зиддинә һәрәкәт етмәклә ләјагәтини дә алчалдыр. Лакин чәмијјәт һәр икисиндән: фәдакар Күлтәкиндән дә, «ријакар» Фирәнкиздән дә ејни чүр дәһшәтли интигам алыр. Чүнки Күлтәкинин Ајдына өмүр-күн јолдашы оlanda етдији күнаһ, Фирәнкизин Огтаја вурғун гыз икән төрәтдији күнаһ гәдәр бағышланылмаздыр. Бу гадын гәһрәманларын севки мүнасибәтләриндә јол вердикләри мәнәви-әхлағи бүдрәмәләри «сексуал азадлыг» мотиви илә бағлы изаһ етмәк, фикримизчә, јанлышдыр (49). Белә јозум вахтилә «Ајдын»а едилән һагсыз һүчумлара, һүсусилә дә Күлтәкини әхлағсызлыгда күнаһландыранлара (50) һагг газандырмағ оларды. Даһа доғрусу, белә «сексуал акта» әсәрдә бир ишарә белә јохдур. Чүнки Күлтәкинин Дөвләт бәјә тәслим олмасы, јахуд Фирәнкизин Данјара әрә кетмәси һеч дә онларын мәнәви позгунлуғларындан, јахуд сексуал мејлиндән јаранмамышдыр. Күлтәкин Ајдынын ишдән говулмамасы, Ә. Назимин тәбиринчә «Ајдына јардым етмәк истәдији үчүн» (51), Фирәнкиз дә өз мешшан—күбар тәрбијәсинин тәсириндән һәлә там чыха билмәдији үчүн өз көнүлләрини зорламағ мәчбуријјәтиндә галырлар. Лакин әлбәттә, бүтүн бунлар һәмнин гадынларын там күнаһсыз олдуғларына бәраәт газандыра билмәз. Онлар истәдадлы, күчлү севән үрәјә малик оғланларын фачиәсинә сәбәб олурлар. Әкәр Ајдында «икилик» әввәлләрдән вар идисә, Огтајда белә характер дағынығлығы әввәлләр јох иди. Күлтәкин вә Фирәнкиздә исә «никилик», ирадә зәифлији ејни дәрәчәдә фачиә доғурур. Дејә биләрләр ки, Күлтәкинин төрәтдији чинајәт гануни арвадын әринә етдији хәјанәт кими Фирәнкизинкиндән даһа ағырдыр. Ахы, Фирәнкиз һәлә Огтајы арвады дејилди. Фәрғи јохдур. Фирәнкизин мәһв етдији варлығ Ајдын үнванлы истәдадлы, јүксәк әмәл ичрачысы, мәнлијини уча тутарағ өзүнү, аиләсини бүсбүтүн халга һәер едән **Огтај Елоғлу иди**. Она көрә дә Огтајын фачиәли талеји да-

һа чох сосиал-фәлсәфи маһијјәт кәсб едир. О, һеч дә фәрдијјәтчи дејилди. О, әсәрә милли сәһнәни, онун сәнәткарларыны јаратмағ, елинә тәмәннасыз хидмәт етмәк үчүн ардычыл мүбариз кими дахил олур. Елә илк сәһнәләрдән Огтајын ирадәлији, мүбаризлији, һүсусилә дә вәтәндаш симасы ичтимаи принцип ишәси принципләрдән уча тутмасы реал сәһнәләрлә тәғдим олунар. Мүәллиф Ајдындан фәрғли оларағ бу дәфә өз романтик гәһрәманыны мүхтәлиф истигамәтләрдә чәтинликләрлә үзләшдирир. Бир тәрәфдән чалышдығы театр коллективиндәки дөзүлмәз өзбашыналығ, актјорларын сәвијјәсизлији, театр бинасынын олмамасы, надан «гејрәтлиләрин» һәдәләри, диңкәр тәрәфдән касыблығ, евдә ач-јалавач галан хәстә ана вә бачынын ағыр вәзијјәти, үстәлик әмисинин «Мән арвад туманы кејән бир адама гыз вермәрәм»—дејәрәк нишанлысыны бир башгасына вермәклә ону тәһгир етмәси вә с. кими мәнфи тәсирләрин һеч бири Огтајы сарсыда билмир, о, јолунда даһа гәтијјәтлә аддымлајыр.

Бу мәһрумийјәтләрдән сонра биз онун романтик пафосла сөјләдији мәрәмынын сәммийјәтинә инанырығ. Онун досту Сәмәд бәјлә ашағыдакы диалогу бу чәһәтдән диғгәтәләјигдир.

«Сәмәд: Мән дә халғ үчүн чалышырам. Чәмијјәтдә.. Управада үзвәм, фәгәт елә ишдир ки, адым-саным, күзәрәным. Јохса халғ!... Мән өзүмү унудачағам ки,..

Огтај. Халғ вә «мән»—бу ики сөз бир јерә сығышдырылмаз. Ја мән олмалыјам, мәним үчүн халғ олмамалыдыр. Ја о олмалыдыр, мән олмамалыјам. Мән бахдым икинчи јолу көтүрдүм. Вә о күндән Огтај бир шәхсијјәт олмағ үзрә јохдур. О, ел оғлудур. О, бөјүк бир ваһидин кичик парчасыдыр» (52).

Ејни заманда, Огтајын гәти амалы, гаршысыалынмаз идеалы милли театрда милли актриса көрмәкдир. Огтај «сәһнәмизи шәнләдән бир азәрбајҗанлы гызы көрмәјинчә өлмәјмәјинә» өзү инандығы кими, бизи дә инандырыр. О дејир: «Анд ичирәм бүтүн варлығмы фәда етдијим, Мәккәм, Мәдинәм, танрым гәдәр севдијим бу сәһнәјә ки, о күнү көрмәмиш өлмәјәчәјәм!» (1,227). Мәһз, белә бир гыз Фирәнкиз олур. Лакин тәәссүф ки, Фирәнкиз Огтајын нә шәхси һәјәтына, нә дә ичтимаи амалына хошбәхтлик кәтирә билир. Әкисинә, санки мүәллиф Огтајын фачиәсини даһа да түндләшдирмәк үчүн Огтаја ики гат «зәрбә ендирир». Фирәнкиз әввәл—сәнәтини севдији бу актјору кетдикчә һәјәтда хошлајыр, севир. О, Надјаја етираф едир ки, «Әввәлләри мән ону ојунлары үчүн бәјәнир, онула сизә гаршы фәһр едирдим. О... Она һәјәтда да тәсадуф етдим. Билмирәм онун көзләриндә анла-

шылмаз бир гүвөөг, сымасында, сөзлөрүндө, рэфтарында... жох, о һэятда да көзөлдир». (1,231). Бир ил кечдикдөн сонра да Фирэнкиз һәм сәһнәни, һәм да ону ејни дәрәчәдә севир. Амма, әлбәттә, сәһнәни дә Огтајын маһир актјорлуғу илә севиб. Инди о, Огтајын Карл Моор ролунда севдији вә севәрәк өлдүрдүјү Фирәнкиз ролунда чыхыш етмәји нә гәдәр арзулајыр! «Мән Амалјанын өлүмүнү чох севирәм. Инсанын күнаһсыз оларағ өз севкилис тәрәфиндән өлдүрүлмәси!». Көрүндүјү кими, чох кәнч олан Фирәнкиз һәлә һисси-романтик, сентиментал әһвали-руһијјә илә јашајыр. Буну Огтај чох көзөл аналајыр. Әдиб бурада өз романтик гәһрәманынын ағыл вә ирадә илә нә гәдәр аличәнаб һәрәкәт етдијини көстәрир. О, гәти сурәтдә илк дәфә бүтүн варлығы илә вурулдуғу бу күбар гызы өзүндән вә сәһнәдән узаглашдырмағ истәјир. Һәтта, о, Фирәнкизи о гәдәр севир ки, бүтүн варлығыны һәср етдији сәһнәјә өз јеканә бачысыны гурбан вердији һалда, ону бурадан тәкидлә узаглашдырмағы чалышыр. Огтај Фирәнкизи инандырмаға чалышыр ки, «Јаврум! Алданырсан! Сән мәни дејил, Шиллерин идеалыны, ...севмишсэн! Фирәнкиз, анла ки, мән бир актјорам. Сән бөјүк, зәнкин бир евдәнсэн. Мән јохсулам. Сән лајиг олдуғун елә парлаг, фирәван бир һәјаты мән јарада билмәрәм...—дејә һәгигәти она билдирисә дә **Фирәнкиз**. Намысыны билирәм. Мән һәфтәләрлә ач отурам».— чавабыны сөјләјир. Бурада, Огтајын, һарәктери илә бағлы ики мөгәм үзә чыхыр. Бирн одур ки, кәләчәкдә Аслан бәјлә көрүшдә Огтајын мәнәви-руһи сарсынтыја мәрүз галма акты һазырланыр. Чүнки, Аслан бәј ону иттиһам едәчәк ки, «Сиз бир нахал кими она нараһатлығ вермирсиниз». Үстәлик, Фирәнкиз дә кәлиб заһири мэдәнијјәтлә әда вә јумушағлығла ријакарчасына гардашынын тәрәфини сахлајачағдыр. Бу бир-бирнә әкс-зидд вәзијјәтин далбадал икинчи сәһнә илә үчүнчү сәһнәдә верилмәси, шүбһәсиз, Огтај кими чылғын бир варлығын мәнән сәфаләтә јуварланмасына кәтириб чыхаран чидди, дүшүнүлмүш тәбни драматик вәзијјәтләрдәндир.

Огтајын Фирәнкизи сәһнәдән чәкиндрәмәк истәмәси епизодунда гәһрәманын характериндә мејдана чыхан икинчи мөгәм Фирәнкизә олан севкинин артығ ағлы, ирадәни үстәләмәсидир. Огтај бу мөгәмдан «икиләшмәјә» башлајыр. Фирәнкизин көз јашлары ону јумшалдыр. Јары горху вә тәрәддүдләр ичәрисиндә: «Севирәм сәни, еј Шәргин аллаһ үрәкли јаврису! Севирәм. Кәл, көрәк тәле нә сөјләјәчәкдир!»—дејә ону гәбул едир.

Беләликлә, көрүрүк ки, Күлтәкинлә јанашы, Фирәнкизин дә «күнаһы» ејни дәрәчәдә амансыздыр. Огтајын бир сәнәт-

кар кими мәнәви «өлүмү», онун чисмани өлүмүндән даһа дәһшәтли, даһа фачиәвидир.

«Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» фачиәләриндә даһа чох реалист гәләмлә тәгдим олунмуш персонажлар, чанлы сурәтләр диггәти чәлб едир. «Ајдын»да Сурхај, фәһлә Пиргулу, «Огтај Елоғлу»нда Сәмәд бәј, Хасполад, һачы Заман, еләчә дә казино сәһнәсинин иштиракчылары вә с. сурәтләр әсәрдә кичик һәчмдә иштирак етмәләринә бахмајарағ, типик сәчијјәләрдир. Сон дәрәчә реал образ кими тәсвир едилән Сурхај вә Сәмәд бәј Ајдын вә Огтајын үзәринә ишығ саларағ онларын характерләрини мұхтәлиф тәрәфләрдән бүтүн мүрәккәбликләри илә ачыглајырлар. Академик М. Ариф бир чаббаршүнае кими бу әсәрләри һәссаслығла тәһлил етсә дә дөврлә бағлы белә бир гәнаәтә кәлир ки, Чаббарлы һәмнин пјесләрдә «ингилаби гүввәләрин мұбаризәсини» тәсвир етмәмишдир. Сәбәбини дә мұәллифин һәлә «хырда буржуа зијалыларынын мұһитиндә јашамасы илә изаһ едир (53). Бунун бир факт кими доғрулуғуна е’тираз етмирик. Лакин «ингилаби гүввәләрин мұбаризәсинин тәсвири»ни романтик әдибдән уммағ ләзим дејилдир. Чүнки Чаббарлы мұсаватчы кими «ингилабын, сијасәтин нә олдуғуну артығ көрүб кәлмишдир. О, инди «чыхыш јолу»ну конкрет көрмәдији үчүн, «һәгигәт ахтарышларында мұчәррәд фәлсәфи-дидактик, ејни заманда инкарчы-үсјанкар бир јол тутмушду. Одур ки, онун бу романтик гәһрәманларында дидактик-маарифпәрвәр мәзмунла јанашы, гүввәтли тәнгиди-ифшәедичи руһ һакимдир. Беләликлә, дејә биләрик ки, Чаббарлынын бу фачиәләриндә романтика һәјат һәгигәтләри илә сых вәһдәтдәдир.

«Од кәлини» фачиәси Ч. Чаббарлынын драматуржи јарадычылығында, хүсусилә онун романтикасында ирәлијә доғру атылмыш бөјүк бир аддымдыр. Гејд едәк, совет дөврү әдәбијјатшүнаслығы, еләчә дә 20-чи илләрин вулгар-социоложи тә’сири алтында олан нәзәри фикир әдибин тәкамүл јолуну «Ајдын»дан «Јашар»адәк јүксәлиш истигамәтиндә (54) изләмиш вә гијмәтләндирмишдир. Биз бу «јүксәлиш истигамәтини јалныз «Ајдын»дан башлајан вә «Јашар»ла гуртаран јолда көрмәсәк дә, бу инкишафын реализмлә вәһдәти, романтизми, мәнәсында «Од кәлини»нәдәк кәлдијини мұшаһидә едә биририк. Әдибин јарадычылығ јолуну сон заманлар метод бачымындан изләјән Р. Әлијев исә субут етмәјә чалышыр ки, Чаббарлынын драматуржи тәкамүлү «Ајдын»дан сонра гәванмамыш, әксинә итирмишдир. Онун тәдгигатында реализмин типн дә јени сәпкидә мәнәландырылмышдыр. Онун фик-

ринчә «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу»нда Чаббарлынын јарадычылыг методу маарифчилик әламәти илә мүшаһидә олунур, еләчә дә «Од кәлини»ндә «ингилаби реализм» мејдана чыхыр. Тәнгидчинин фикринчә, бу әсәр драматургун јарадычылығында тәнгиди реализмдән ингилаби реализмә кечидин нүмунәси сајыла биләр» (55). Бурада тәдгигатчынын «ингилаби» спитетини, «социалист» мәфһуму илә әвәз етмәси кими баша дүшсәк, дејә биләрик ки, һәммин мүддәә вахтилә Мәммәд Ариф тәрәфиндән гејд едилмишдир. М. Ариф јазырды: «Од кәлини» тракедијасы илә Ч. Чаббарлы јарадычылығынын иғничи дөврү тамамланыр, үчүнчү дөврү башланыр. Бу әсәр бир көрпү кими ики дөврү бир-биринә бағлајыр, әдибин јени инкишаф мәрһәләсинә кечмәсини әкс етдирир» (56).

Лакин бир мәсәлә дә вар ки, М. Ариф бурада әдибин романтикасыны өн плана чәкир, бу романтиканын «ингилаби» кејфијјәтдә үзә чыхмасындан данышыр. Р. Әлијев исә реализмин «ингилабиләшмәсиндән» бәһс едир. Демәли, орта вә дүзкүн мөвге әдибин әввәлки әсәрләриндә олдуғу кими бу әсәриндә романтизмлә јанашы, реализмин мөвчудлуғуну гәбул етмәк вә онун инкишафыны көрмәкдир.

Фикримизчә, Ч. Чаббарлынын маарифчи дүнјабахышы нәинки «Ајдын»да, нәинки «Вәфалы Сәријјә»дә, онун илк лирик вә сатирик ше'рләриндә тәзаһур едир вә мүхтәлиф инкишаф пилләләри кечир. Әкәр «Ајдын» пјесинә гәдәр Чаббарлы мүәјјән дәрәчәдә романтизмин тә'сири алтында олмушдурса, «Ајдын», «Огтај Елоғлу» вә «Од кәлини»ндә артыг романтик сәнәткар кими диггәти чәлб едир. «Од кәлини»ндән сонра јаздығлары артыг «социализм реализми» графасына дахил олур.

«Од кәлини» јазылдығы вә тамашаја гојулдуғу илк дөврләрдән әдәби ичтимайјәтин диггәтини чәлб етмиш, полемик һәдәфә чеврилмишдир. Нәлә әсәр тамашаја гојулмаздан габаг М. Гулијев бу әсәрин мүасир түрк Азәрбајчан әдәбијјатындакы мөвгејиндән сөз ачмышдыр (57).

Өтән 65 ил әрзиндә «Од кәлини»һәм идеја—мөвзу бахымындан, һәм дә жанр—үслуб нөгтеји-нәзәрдән бир сыра әдәби мүбаһисәләрин јаранмасына сәбәб олмушдур. Хүсусилә азад чәмијјәт, гадын емансипасијасы, «коммуна», «атеизм», гәһрәманын индивидуализми характер икилији, анархизм вә с. мәсәләләр әтрафында чидди мүбаһисәләр (58) олса да романтик бир әсәр кими тамашачылар тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланмышдыр.

Совет дөврү әдәбијјатшүнаслығында социал-идеоложи бахыш үстүнлүк тәшкил етдијиндән әсәрин атеист вә ингилаби

руһу өн плана кечмишдир. Әдибин мүсбәт гәһрәмән јаратмаг сә'ји, һәјата мүнасибәтинин формалашмасы вә с. чәһәтләр әсас көтүрүлүб, бә'зи һалларда «Од кәлини» социализм реализминин нүмунәси кими тәғдим едилмишдир (59).

Инди атеизмин бәднамчылыг дөврү башлајыб вә бу сәбәбдән неонинилист солчулар аз гала бу әсәрин бүтөвлүкдә өз әһәмијјәтини итирдијини е'лан едирләр.

Бу иддиаларын јаранмасы тәбии ки, фачиәнин башлыча мәтләбини, апарычы идеја—эстетик гәјәсини унутмагдан ирәли кәлир. Һалбуки «Од кәлини»ндә әдибин «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» әсәрләриндә ирәли сүрдүјү шәхсијјәт азадлығы вә һәгигәт ахтарышлары проблеми даһа трамик планда сијаси-социал аспектдә һәлл олунур. Бу мә'нада Ј. Гарајев дүзкүн гејд едир ки, бу әсәрдә «мән бир һәгигәтәм, мән һеч дејиләм» фәлсәфәси јүксәк ичтиман вә бәдии-фәлсәфи шәрһини тапыр» (60).

Мә'лумдур ки, һәр һансы бир романтик әсәрдә мүәллифин концепсијасы романтик идеалда ифадә олунур. Бу романтик идеал һәммин әсәрин гәһрәманынын һәјат вә чәмијјәт һагғында һәгигәт ахтарышларындан доғур. Бу идеал уғрунда Ајдын да, Огтај да, Елхан да әвәзсиз, фөвгәл'адә мәһрумијјәтләрә дүчар олурлар. Елхан өз өлүмү илә «фәрди-индивидуалист» характердән јүксәјә галхыр. Вахтилә Әли Назим драматургу Елханы «индивидуалист-фәрдијјәтчи» (61) јаратдығы үчүн күнаһландырырды. М. Ариф дә дәлил-сүбутла Әли Назими тәкзиб етмәјә чалышырды (62).

Чох заман әдәби әсәрдә «мән»ә, фәрдә объектив материалист мүнасибәтдә јанлышыла јол верилрди. Әдибин гәһрәмәнлары фәрдијјәтчиликлә бағлы тәнгид едилрди. Әслиндә, унутулурду ки, дүнја—алом Вәтән, торпаг, бүтүн мадди вә мә'нәви не'мәтләр һамысы инсан үчүндүр. Әкәр инсан бу вәтәндә бу дијарда хошбәхт јашамырса, өзүнү мә'нән хошбәхт һесаб етмирсә нәјә лазымдыр, бу дүнја, бу дијар?! «Мән»лә объектив аләмин вәһдәтини, хүсусән романтик сәнәтдә субјектин һәлледици ролуну унутмамалыјы. Ч. Чаббарлы сәнәтинә мәхсус романтиканы өз тәбиәтинә зидд мүәјјәнләшдирмәклә бу мә'нәви тәрәфи һәмишә арха плана кечирмишик. Јада салаг ки, Чаббарлынын елә бу тарихи кечмишә, Бабәкиләр һәрәкәтына мүрачәәтиндән башламыш, «азад чәмијјәт»ин тәсвиринә, Елханын «пејғәмбәрлијинә» гәдәр верилән бүтүн бәдии-драматуржи јарадычылыг мәгамлары романтик методун—јә'ни мүчәррәд фәлсәфи дүнјакөрүшүн мәһсулудур. Нәтта, бүтүн заманларда кәскин мүбаһисәләрә сәбәб олан «азад севки»—«сексуал азадлыг» мәсәләси дә мөвзуја романтик бахышын

вэ романтик тэсвирин нэтичэсидир. Эдэбијјатшүнаслыг исэ чох заман «Од кэлини»ни реалист, јарадычылыг методунун мәнсулу кими тәһлил етдији үчүн, «азад чәмијјәт», азад севки актларынын тэсвиринә көрә мүәллифи күнаһландырмышлар. Эсәрин методуна белә јанлыш мүнәсибәтин нэтичэсидир ки, М. Ариф өз тәдгигатында санки буну дујараг ашағыдакы фикри сөјләмишдир. О јазыр: «Елханы вәтәһпәрвәр бир халг гәһрәманы кими көстәрәркән Чаббарлы һадисәләрә реалистчәсинә јанашдығы һалда, ону бир мütәфәккир вә утопист-ислаһатчы кими тэсвир едәркән реализмдән узаглашмыш, мүчәррәд-хәјали бир аләм јаратмышдыр. Буна көрә дә тәһгид вә ифша едән, феодализм мүнәсибәтләринә гаршы мүбаризә апаран үсјанкар Елхан ислаһатчы-утопист Елхандан гат-гат гүвәтли вә реал чыхмышдыр» (63). Демәли, вахтилә Әли Назимин «Ајдын» вә «Огтај Елоглу»нда мүшаһидә етдији метод мүрәккәблији (гарышыгылыгы јох!) һалә «Од кэлини»ндә дә давам етмәкдәдир. Ә. Назимин фикринчә, Чаббарлыда ики үслуб, ики һәјаты идрәк вә ифадә методу мүбаризә едир: «реализм вә сентиментал романтизм» (64): Демәли, бүтүн дөврләрдә Чаббарлы методунун реализмлә романтизмин вәһдәтиндә тәзаһүр етдији тәдгигатчылар тәрәфиндән мүшаһидә олунмушдур (65). Лакин бунунла белә, бизчә, «Од кэлини» јарадычылыг методу бахымындан романтизмин мәнсулудур, шүбһәсиз, бу да эсәрдә реалист үсул вә васитәләрин олмасыны инкар етмир.

Романтик пафосун әләмәт вә хүсусијјәтинә қәлдикдә исә, әлбәттә, Ә. Назимин дедији «сентиментал романтизм», «Од кэлини»ндә бир гәдәр дәјишир, сентиментал өртүкдән чыхыр. Лакин бүтөвлүкдә «ингилаби» мәзмун дашымырса да, јени кејфијјәтдә үзә чыхыр.

Елхан белә јени кејфијјәтли романтизмин мәнсулу кими өз «мән»ндә халгын арзу вә истәкләрини тәчәссүм етдирән гүвәтли бир образ тәсвири бағышлајыр. О өзүнү халгдан ајырмыр, өзүнү күтләјә гаршы гојмур, әксинә өз шәхси сәәдәтини ичтимай амалына гурбан верир. Елхан үчүн бир јығын суаллар да һәмин фәрди «мән»и тәсдигләмәк үчүн етираз, үсјан әләмәти кими үзә чыхыр: «Нечин о зәнкиндир, мән бир көләјәм. Ана тәбиәтин өз јавруларына вердији бу јашыл чәмәнләр, кеннш чөлләр, ирмаглар, сәрин сулар — һамысы кимин олмалыдыр? Киминдир вә нә үчүн онундур? Голларында гүвәт, варлыгымда сарсылмаз бир гәтијјәт чырпынаркән, мәни, көлкәсиндән горхан бир ојунчағын әлиндә ојунчага чевириб тапындыран нәдир? Қичичик көһлүндә диләкләр

чырпынан сәни...күндә бир бүлбүлүн маһнылары илә охшана чаг, күндә бир чичәјин јарпаглары илә бәзәнәчәк, сәнин чанлы бир инсан үрәјини әбәди әсарәт тапдагында чејнәдән нәдир? Нә үчүн сән...онун олмалысан?» (1,277).

Елхан бәрәбәрлик вә азадлыг идеаллары һәминә гаршылашдығы бүтүн манеәләри арадан галдырмаға гадирдир. Бу манеәләр мүхтәлиф олдуғу гәдәр дә дәһшәтли вә аз гала кечилмәздир. Эрәб гәсбарларынын Ислам бајрағы алтында истилалары, көһнә вә алтун һөкмранлыгы вә бир дә бүтүн чинајәтләрә—ағалыгларә һагг газандыран һәр чүр дини-сијаси идеолокија. Елхан эрәб истилачыларынын симасында там јәгһин етмишдир ки, инсаны өз һәмчинсинә эздирән, көләлијә сүрүкләјән, «инсан мәнәвијјәтәни зорлајан» бүтүн динләрә, о чүмләдән ислама, атәшпәрәстлијә гаршы дурулмаһа, јер үзүндә бәрәбәрлик, хошбәхтлик мүмкүн дејилдир. «Инсан өз азад диләкләринин гулу олмалыдыр».

Елханын јәделли эрәб ишғалчыларынын зоракылыг вә зүлмү илә бағлы динә вә онун јарадычысына гаршы чыхмасына мүәјјән мәнәда һагг газандырмаг олар. Лакин «инсаны мәнән вә чисмән азад көрмәк истәмәси» үчүн бүтүн адәт-әнәнәләри, әхлаги-етик нормалары мүчәррәд шәкилдә инкар етмәси илә разылашмаг олмур. «Инсан өз азад диләкләринин гулу олмалыдыр»—тезиси бу күн мөвчуд чәмијјәтдә, инсанлыгын букүнкү инкишаф сәвијјәсиндә она көрә бир о гәдәр сәмими сәсләнмир ки, јүксәк интеллектли, үлви диләкли инсанлар коллективи јохдур. Сәвијјәсиз инсанларын азад диләкләри исә һеч заман онлары чисмән вә мәнән азад—хошбәхт едә билмәз. Она көрә дә, бәли, марксизмин «коммунизм» тәлимин бизим чәмијјәт үчүн һалә нә гәдәр узаг утопија олараг галырса, Елханын да «јаратдығы азад чәмијјәт» еләчә утопијадан башга бир шеј дејилдир. Елханын арзу вә амаллары, мүбаризә вә нијјәтләри бәшәр өвлады үчүн олдуҗа хошдур, лакин реал јох, идеалдыр. Марксизм-ленинизм бајрағы галдыран эсрә јахын јашы олан советләр чәмијјәти өз «инкишафы» илә сүбут етди ки, материализмә истинад едән, идеализмн аддымбашы ифша едән социалист гурулушу эсиндә һеч заман реаллыгла, материализмлә һесаблашмамыш, һәмишә идеалистчәсинә сијасәт јүрүтмүш, идеал ахтарышлары илә «овунмушдур». Бу сијасәттин идеализмини көрүб көстәрмәк истәмәјән тәһгид буна ујғун олараг «Од кэлини»ндәки романтиканын «ингилаби» маһијјәтдә үзә чыхдығыны сөјләмишдир.

Эсәрдә әдибин јарадычылыг методунун — романтизминин парлаг кејфијјәтләриндән бири һадисә вә характерләрин тәс-

вириндә мәналы символикадан, инчә сәтиралты фәлсәфи еҗ-һамлардан усталыгла бәһрәләнемәдир. Солмаз—Од кәлини кими символик образдыр. Бу од кәлини әсәрин әввәлләриндә фәрди-сәчијјәви кејфијјәтләрлә тәгдим олунурса, кетдикчә, һадисәләрин ахарында даһа да символикләшир. Одлар јурду кими танынан Азәрбајчан дијарыны тәмсил едир. Онун зәнкин вә пак варлығыны, көзәллијини вә еҗазкапчылығын ешти-ва едир. Бу образ Вәтән вә азадлыг рәмзи кими һиссләрә вә шүүра јол тапыр. Елхан бу јурдун гәһрәман оғлу кими Солмазы һәм јерли сатгынлардан—Алтунбајлардан, һәм харичи ишғачылардан—әрәбләрден, һәм дә дини-еҗтигад пәрләси алтында гарныны һајына галаң атәшпәрәстләрден горујур. Елханын характеринин формалашмасында Солмазын мүйүм ролу вардыр. О, Солмаздан гүввәт вә илһам алыб өз идеалы уғрунда мүбаризәдә даһа чәтин, даһа әзаблы мәшәггәтләрлә гаршылашыр. Иткисилә јаныб јахылдығы, өзүнә арха ола-чағына сонсуз үмидләр бәсләдији јеканә гардашы тапыларкән она дүшмән кәсилир. Елхан идеалы јолунда доғма гардашындан имтина едир. Бүтүн мүбаризәсиндә идеал мәнәви гүввә билдији, уғрунда өлүмә белә кетдији севкили Солмаз—Вәтән дүшмәнә тәслим едилдикдән сонра да Елханын характери дәјишмир, монолог галыр, сарсынты кечирсә дә, идеалына сәдиг галыб дар ағачыны сечир. Солмазы—әли Гур’анлы бу зәриф чичәји—одлар гызыны она көстәрмәклә Агшин Елхана сағалмаз бир јара вурмаг истәјир. Гардаш гардаша биринчи јараны јара динини гәбул едәндә вурмушду. Икинчи јараны исә Солмаза Гур’аны вериб онунла гаршылашдыранда вурур, Лакин инди Солмаз—бу әли Гур’анлы одлар гызы Елхан үчүн «јарпагларына ган чиләнмиш бир чичәкдән», ағушундан ган гохујан Вәтән ләләзарлығынлан башга бир шеј дејилдир. Тәбии ки, Елхан Вәтәни—Азәрбајчаны белә көрмәк истәмирди, демәли, јеканә чыхыш јолу мәһз өлүм—интиһар иди.

Бу символиканы тәдгидчиләрин чоху һисс етмәмиш дејилләр. Садәчә олараг дөврүнә көрә үзә вурмамышлар. Чүнки әсәр јазылдығы дөврдә драматургун Вәтәни (Солмаз) әрәбләрин јох, русларын истиласында иди. Артыг бу јени исти-тилаја гаршы символик мүбаризәдә Елхан, Ајдын вә Оғтајдан фәргләнсә дә јенә доғма гардашынын сатгынлығы үзүндән (бунун да рәмзи мәнасы вар!) мәғлуб олур, дини—исламы ләнәтләјир. М. Ә. Рәсулзадә Елханын финал сәһнәсиндәки чыхышыны хатырладараг дејир: «Мәнзәрәнин рәмзилији көз габағындадыр. Тамашачылар үчүн «әрәб» вә «ислам» сөзләри јеринә «рус вә «коммунизм» сөзләрини гојмаг мәнаны актуаллашдырмаг үчүн кифајәтдир» (66). Бир дә унутмајар

ки, «Од кәлини»ни драматург «ЧЕКА» һәбсиндән чыхдыгдан сонра јазмышдыр (67). Она көрә дә һәмин символика романтик әсәрдә мүйәллифин көмәјинә кәлир.

Әсәрдә тарихи шәхсијјәт олан Афшини Агшин адыјла Бабәјин (Елханы) гардашы кими тәсвир едилмәсини дә хүсуси актуаллығы вардыр. Вахтилә тәнгид бунун јалныз әсәрдә әкс гүтблү әдәби гәһрәманларын характерләрини гүввәтли вермәк наминә, конфликт кәркинләшдирмәк үчүн мүйәллиф тәрәфиндән дүшүнүлмүш бир һәрәкәт олдуғуну сөјләмишдир. Лакин бунун бизим хал үчүн бир һәјати факт кими сәчијјәвилији дә нәзәрә алынмалыдыр. Гардашың гардаша гәним кәсилмәси, дүшмәнин гардашы гардаш үстүнә галдырмасы фактлары бизим шәрәфли гәһрәманлыг тарихимиздә инкаретдирмәк гара сәһифәләрдир. Бу чәһәт һазырки күнләрдә даһа тез-тез нәзәрә чарпыр. Бәли, икид, јенилмәз, чәсүр гәһрәман—мүбаризә мејданында харичи дүшмәнин јох, доғма гардашынын әли илә өлдүрүлүр. Идејача гардашың гардашла дүз кәлмә-мәси, бир-бирини баша дүшмәмәси, гардаш гылынчынын гардаш башына ендирилмәси кими мәнфи һаллар һәлә «Китаби-Дәдә Горгуд»дан үзү бәри әдәбијјат салнамәләримиздә тәнгид олунса да һәләлик бир нәтичә чыхмамышдыр.

Беләликлә, «Од кәлини» фачиәси, һәмчинин бу фачиәнин гәһрәманы Елхан Ч. Чаббарлынын романтизмдә ән парлаг бир сәһифә кими јадда галыр. Одур ки, «Од кәлини»нин жанр вә үслубуна көрә «фәлсәфи-романтик монументал фачиә» адландырылмасына һагг гәзандырмаг лазымдыр. «Гүввәтли фәлсәфи конфликтә малик, монументал-романтик бир фачиә јүксәк вәтәнпәрвәрлик әсәри» (68) олан «Од кәлини» бу күн дә драматуркијамызын ән лајигли сәһифәләриндән бирини тәшкил едир.

Әслиндә, «Од кәлини» илә Ч. Чаббарлы совет дөврү әдәбијјатында һәгиги милли вәтәнпәрвәрлик фачиәсинин көзәл нүмунәсини јаратмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, сонралар јени типли фачиәнин классик тәрифи дә бу әсәр әсасында јарадылмышдыр: «Һәгиги тракизм ән мүтәрәгги гүввәләрин көһнә гүввәләрлә, јени јетишмәкдә олан ичтимаи мејлләрин көһнә мејлләрлә ән фәал вә чидди тоггушмасында мејдана чыхыр, һәм дә бу тоггушма, бу конфликт јенилијин мәғлу-бијјәтилә нәтичәләнир» (69).

Фачиә бир жанр кими «1905-чи илдә» әсәри истисна едиләрсә (70), Ч. Чаббарлынын јарадычылығында «Од кәлини» илә јекунлашыр. Бундан сонра онун драматуржи јарадычы-

лығы тематика, сүжет вэ композисија бахымындан бир башга истигамэт алып. Бу истигамэт заһирән сосиалист идејаларыны тэблиг едән, «хошбәхт сонлуглу» сәһнә әсәрләри илә әләмәт-дардыр. Белә әсәрләрдә әдибин өзүнәмәхсус драматуржи сә-нәткарлыг кејфијјәтләри давам етмиш олсә да, сосиалист реализми дејилән бәдни методунун тәләбләри илә бир сыра мөвзу-тематика сүжет вэ композисија дәјишмәләри башлајыр.

II. СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИ: ЧӘТИНЛИКЛӘР.

УҒУРЛАР...

Ч. Чаббарлынын сосиалист чәмијјәтиндән көтүрдүјү мөвзу вэ сүжетләри, әдәби гәһрәманлары, еләчә дә өз сәнәткар шәхсијјәти бу күн мөүјјән дәрәчәдә мүбаһисәли гаршыланыр. Сосиализм системинин, совет гурулушунун инкар едилдији, әвәзиндә өзләшдирмә, сәрбәст базар итсадијјаты бәргәрар олундуғу бир заманда «Алмаз», «Јашар», «Севил», «Дөнүш» әввәлки марксист-ленинчи естетик мејарларла гијмәтләндирилә билмәз. Шүбһәсиз, бу типли бәдни нүмунәләрә јени көзлә бахмаг вахты чатыб. Лакин бу да о демәк дејилдир ки, «Севил» елә јалныз 20-чи илләрин гадын азадлығы, јахуд чадра әлејһинә, «Алмаз» вэ «Јашар» коллективләшмә уғрунда синфи мүбаризәјә, јахуд «1905-чи илдә» тәкчә бәјнәлмиләлчилик проблемләринә һәср олдуғу үчүн елә бу сүжет— мөвзу чәрчивәсиндә мөһдүдләшыб галмалы вэ бу күн дә һәмнә сијаси-сосиал проблемләр өз мәнәсыны итирдикләри үчүн бу әсәрләр дә инкар едилмәлидир. Тәссүф ки, һазырки дөврдә һәмнә әсәрләри мәнз мөвзу—сүжет чәрчивәсиндә көтүрүб онларын даһа дәрин вэ кениш бәдни сәтиралты мәнәналарыны, үмдә естетик дәјәрләрини јаддан чыхаран зијалыларымыза, маариф-мәдәнијјәт рәһбәрләримизә дә раст кәлирик. Белә сосиоложи-идеоложи мүнәсибәтин нәтичәсиндә Чаббарлынын бу кими әсәрләринин тәдриси мөһдүдләшдырылып (Бах: «Әдәбијјат програмы». «Азадлыг» гәзети, јанвар, 1993), бәдни тәһлил әвәзинә јени типли сосиоложи тәнгид өзүнү көс-тәрир (Бах: Ваһид Хәләфов. Тарихи һәгигәтимиз вэ бәдни әдәбијјатымыз. «Мәрһәмәт» журн, 1991, № 3).

Мәлүмдур ки, 20—30-чу илләр тәнгиди мөвчуд гурулушун идеоложи мөвгәјиндән јазычылары «сәнәт сәнәт үчүндүр», бир дә «сәнәт һәјат үчүндүр»—дејә кәскин шәкилдә гаршы-гаршыја гојурду. Бу сүн'и—сахта бөлкүдә Чаббарлыја әв-

вэллэр «хырда буржуа жазычысы, миллэтчи—пантүркист» дамгасы вурдулар, сонра «чыгырдашлар» сырасына кечирдилэр. Даһа сонра исә «жарадычылыгында буржуа гурулушуна, синфинә вә эхлагына гаршы е'тимадсызлыг, нифрәт вә протест» мүшаһидә едәрәк совет жазычылары платформасына кечмәси гејд олунду. «Од кәлини»ндән вә «Севил»дән башлајараг әдибин «социализм реализминә эн јахын бир совет жазычы кими формалашдыгы е'тираф едилди. Өмрүнүн сон илләриндә Азәрбајчан совет әдәбијјаты дејилән бир мәдәнијјәт аләмнин эн габагчыл нүмајәндәси кими Умумиттифаг Совет Жазычыларынын Гурултајындан сәси кәлди.

Демәк лазымдыр ки, бурада Ч. Чаббарлынын тәкамүл јолунун дәјишмәсиндән даһа чоһ, бу тәкамүл тәнгидин мүнәсибәтиндәки дәјишмәләр даһа чоһ өзүнү бүрүз верирди. Әслиндә, бир мәгаләдә дејилдији кими, өзүнү доғрулмајан әдәбијјат јох, «емтодоложи јозумла мәшғул олан тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг»(71) олду.

Әлбәттә, белә социоложи тәнгиди тәһдидләрин амиранә аһәнки алтында Ч. Чаббарлынын јарадычылыг тәкамүлү дәтам һамар ола билмәзди. Бу тәнгиди мөвгејин тә'сири алтында јетишән әдәбијјатда сәнәт һарада газанды, һарада итирди мәсәләси бу күн даһа габарыг көрүнмәкдәдир. Белә бир мәгамда һәмин дөвр әдәбијјатынын типик нүмајәндәси олан Ч. Чаббарлынын јарадычылыгына јенә дә социоложи мөвгедән мүнәсибәт бәсләнмәсинә, бәдин-естетик принципләрин көлкәдә галмасына сојугганлы олмаг мүмкүн дејилдир. Әслиндә 20-чи илләрин әввәлләриндән башлајараг 30-чу илләрин орталарына гәдәр давам едән вә бир сыра бәди исте'дад саһибләринин фачиәсинә сәбәб олан вулгар социализм, һәмин «бөлкү» принципи (сәнәт сәнәт үчүндүр, јохса...) сәнәтин әсл идеја-естетик маһијјәтиндән тамамилә узаг гондарма идеоложи һадисә иди. Чүнки, бу «принсип» сәнәтин, әдәбијјатын әзәли вә әбәди спесифик бәдилик ганунларыны, хүсусән дә мәзмун вә форма вәһдәти мәсәләсини позмаг, сәнәти бајағылашдырмаг демәк иди. Һәмин тәнгид идеоложи чәһһәнни вулгар-социоложи мөвгејиндән чыхыш едәрәк гәрәзли шәкилдә «сәнәт сәнәт үчүндүр» тезисинин азыһында биртәрәfli јол тутурду, буну «јалныз бир нечә арифләр вә биличиләрин аялајачагы «саф сәнәт» кими јозурду. Лакин бир гәдәр фәлсәфи-естетик дујума вә сәрраст дүшүнчәјә малик һәр кәс көзәл баша дүшүр ки, «арифләрин вә биличиләрин» баша дүшүб гијмәтләндирдикләри сәнәт әсәри сәнәткарәнә јарадылмыш классик нүмунә кими инсанда кө-

зәллик һиссләри тәрбијә едә биләр. Јалныз белә нүмунәләр халгын мә'нәви мәдәни тәрәггисиндә мүһүм рол ојнаја биләр. Инчә вә классик зөвгә малик арифләр, биличиләр тәрәфиндән бәјәнилиб гәбул едилән сәнәт әсәри охучуну өз ардынча апарар, онун сәвијјәсини јүксәлдәр, һәм дә белә әсәрләр узунөмүрлү, бәшәри вә хәлги мәзмун кәсб едәр.

Бу һәгигәти бүтөвлүкдә фитри исте'дады илә гаврајан Ч. Чаббарлы заманын мүрәккәб идеоложи-социоложи тә'сири илә мүјјән «деформасијалара» уграса да, фөвгә'адә јарадычылыг ләјагәтини өмрүнүн сонунә гәдәр горујуб сахлаја билмишдир.

Бәли, Ч. Чаббарлы мөвчуд сијаси-социал структурда мәнсуб олдуғу «заваллы халгынын» мә'нәви-мәдәни тәрәггиси» һәминә сәнәтин мајасына—чөвһәринә хәјанәт етмәдән гәләм ишләдән жазычылардан бири вә бәлкә дә биринчиси олмушдур. Она көрә дә Чаббарлынын дәјишмәси (јарадычылыг методу мә'насында) бир чоһларынын дәјишмәси кими «чари мөвзулар далынча гачыб ситатлар вә шүарларла, чансыз, курултулу чүмләләрлә өз исте'дадсызлыгларыны өрт-басдыр еләмәк», рәһбәрлијин е'тимадыны газанмаг мејлиндән бүсбүтүн узаг иди. Чаббарлы Април һадисәләринин сәһәри өз јарадычылыг платформасыны дәјишмәмишди. О, он илә јахын мүшаһидәләрдән сонра социалист һәјатындан көтүрүлмүш мөвзуларә мүрачидәт етмишдир. Ч. Чаббарлы һәм дә мүшаһидә етмишди ки, пролетар әдәбијјаты адына жазылан әсәрләрин чоһу бәдилик мәзијјәтләриндән кәнардыр. Белә әсәрләрлә Азәрбајчан халгынын кәләчәк мә'нәви-мәдәни һәјатыны тә'мин етмәк олмаз. Комсомол маршлары, ингилаб шәргиләри, сатир-акит ојун-тамашалары илә узаға кетмәк олмаз. Зәнкин милли ән'әнәси олан драм театрынын сәһнәси сөнүкләшәр. Она көрә дә бу јени мөвзулу әдәбијјатын башында дајанмалы, ону јүнкүл, бајағы, мүвәггәти әсәрләрдән хилас етмәли, һәм дә сүбүт етмәли ки, мәсәлә һеч дә мөвзуда дејил, мәсәлә көтүрүлән мөвзунун нечә ишләнилмәсиндәдир. Одур ки, о да өз бөјүк мүәллими М. Ф. Ахундов кими һәгиги сәнәт змининдә, форма вә мәзмун вәһдәтиндә хәлгилилик өлчүсүндә јени дөвранын мөвзу вә адамларындан бәһс едән самбаллы, өмүрлү әсәрләр јаратмаг гајғысына галыр. М. Ф. Ахундовун фәалијјәти барәдә образлы шәкилдә дедији «мүһәндис» ишини јени шәрантдә өзү көрмәли олур вә бунунла да ады новатор сәнәткар кими әдәбијјат тарихинә дүшүр. Беләликлә, ады 1934-чү илдә рәсми е'лан едилән социалист реализми јарады-

чылыг методунун камил нүмунэлэринин жаратычысы кими мөшүрүлөшүр.

Ч. Чаббарлынын социалист реализми методунда жаздыгы драм эсэрлэри сүбүт едир ки, һегигэтэн мөсөлө һеч дэ көтүрүлэн бәдни мөвзуда дежилдир. Эсас мөсөлө һәр һансы бир бир мөвзунун ишләнилмә сәнәткарлыгында: гурулан конфликтда, характерлэрин, образлар аләмнин тәбин, долгун сәнәт дилилэ рәсиндэ, тәсвир вә тәрәннүмүндәдир. Жаратылап эсэрин илк нөвбәдә тамашачы гәлбинэ вә зейнинэ јол тапа билмәсиндәдир. Мөсөлө һеч дэ эсәрдәки сырф сосиоложи идејада јох, бәдни-естетик мүндәричәдәдир. Она көрө дэ әдибин сосиализм гуран гәһрәманлары сүжет—мөвзу даирәсиндә бизә бир гәдәр чансыхычы көрүнсәләр дэ, бир күлл һалында бәдни үмумиләшдирмә вә фәрдиләшдирмә нүмунэләри кими јенә дэ дүшүндүрүчү вә нүмунәви тә'сир бағышлајырлар. Әкәр узун илләр вәрдиш етдијимиз сосиоложи-идеоложи зиреһләрден хилас олуб бу эсэрләрә сырф бәднилик өлчүлэри илә јанашмыш оларыгса, һеч шүбһәсиз, онлардакы мәтналты, сәтиралты мә'налары үзә чыхарар вә беләликлә әдибин һәмишәјашар драматуржи мәһарәтинин бир даһа сүбүт етмиш оларыг.

Ч. Чаббарлынын совет дөврү эсэрлэри социалист реализминин мөһсуллары кими узун мүддәтдир ки, дөнә-дөнә тәһлил олунмуш гијмәтләндирилмишдир. Бу гијмәтләндиришдә тәнгидин јол вердији гүсурлар да мүхтәлиф мәрһәләләрдә Коммунист партијасына рәһбәрлијин дәјишкән мүнәсибәтләриндән ирәли кәлән сосиоложи гүсурлар кими бу күн даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Бунлар һаггында ајрыча бәһс ачмаға лүзум көрмүрүк. Онсуз да бу эсэрлэри јени көзлә нәзәрдән кечирдикдә һәмин солчу сосиоложи тәнгиди бахышлар өз-өзүнә мејдана чыхачагдыр.

Лакин бир чәһәти гејд етмәмәк мүмкүн дежилдир ки, бу эсэрләрдә һәмин сосиоложи тәнгидлэрин, һәм дэ конкрет заман—шәраит кәсимлэринин доғурдуғу нөгсанларын варлыгыны инкар да етмәк олмаз. Һәмин бәдни-идеја нөгсанлар бу күн даһа объективчәсинә гејд едилмәлидир.

Ч. Чаббарлынын совет дөврү драматуркијасында мүасир охучуну тә'мин етмәјән бу эсэрлэрин бүтөвлүкдә идеја эстетик тутуму, бәдни-драматуржи вәзни дежил, белә мөгамларын чоху сүжет вә мөвзу илә бағлыдыр. Даһа конкрет десәк, гадын азадлығы, елликлә коллективләшмә, уғрунда мүбаризә, дини адәт-ән'әнәләрә мүнәсибәт, бејнәлмиләлчилик вә бу кими мөсәләлэрин «бәдни һәллиндә»ки гејри-тәбин мөгамлардыр.

Ч. Чаббарлынын драматуржи ирсинә јени көзлә јанашан тәдгигатчылар доғру мүшаһидә едирләр ки, «Еколокијаја вә тәбиәтә гаршы чеврилән урбанизасија, инсана вә фәрдә мејдан охујан машин, дэзкаһ, трактор, памбыг, колхоз, күтлә күлтү бу пјесләрдә һеч дэ фрагмент олуб галмыр, «елликлә коллективләшмә, голчомагла мүбаризә» сүжети дэ индики охучуја чәтин ки, хусуси севинч бәхш еләсин. Тотал коллективләшмәнин нәјә кәтириб чыхардыгыны биз инди јахшы билirik. Ән'әнәви «голчомаг», «әксингилаб» тәсәввүрү үзәриндән думанын нечә учуб дағылдыгы да көз габагындадыр» (72).

Ч. Чаббарлы жаратычылығында лап әввәлдән башлајарат тохунулан вә тәнгидчилэрин мүшаһидәсинә сәбәб олан Шәрг гадыннын тәлеји мөсәләсидир. Бу мөсәләнин бәдни һәллиндә Чаббарлынын јазычы-драматург мөвгеји чох мүрәккәб, бәлкә дэ зиддијәтләрлә долу олмушдур. Бу зиддијәт вә мүрәккәблик дэ заман-заман тәнгидчилэри нараһат етмиш, бу барәдә объектив вә субъектив мүлаһизәләр сөйләмишләр.

Ч. Чаббарлы һуманист, һәссас бир јазычы кими мөзлүмларын көз јашына, јазыгларын ачы тәлејинә, о чүмләдән чадралы Шәрг гадыннын гисмәтинә јаныб-јахылмышдыр, лап жаратычылығынын илк дөврүндән бу мөсәләјә диггәт вермишдир. Диларәлэрин, Күлзарларын, Дурна вә Сараларын фәчиәли тәлеләрини мүхтәлиф бәдни формаларда (һекајә, поэма, пјес) јана-јана, дахилән јашаја-јашаја тәсвир етмишдир. Күлтәкин, Фирәнкиз кими көзәллик вә ләјагәт мүчәссәмәлэринин гисмәти әдибин «идеалынын интигамы» кими јашајырды. Дүздүр, Чаббарлы һәјат һәгигәтинә садиг бир сәнәткар кими бүтүн гадынлары ејни чүр—позитив планда көрмәмишди вә көрө дэ билмәзди. Јашадыгы мүһитдә Күлнисә, Дилбәр вә Пәрилэрин, Фатманисә вә Гәмәрлэрин дэ мөвчудлуғуну көрүб көстәрмишди. Јәни гадын дедикдә елә һамысы ејни сәвијјәдә, ејни ләјагәтдә дежилдир. Чаббарлы гәләми өз ләјагәтли гәһрәманларынын романтик бир вүс'әтлә тәчәссүм етдирәркән, беләлэрини реалист гәләмлә јериндә ифша етмишдир. Лакин бунула белә, романтик сәнәткары һаггы, мә'нәвијјаты ајаглар алтына салынан, тапданан ләјагәтли гызларын тәлеји мүнәтәзәм нараһат едирди. Она көрө дэ дөнә-дөнә тохундуғу бу мөсәләјә јени гурулушун сијасәти фонунда даһа ајдын, тенденсијалы шәкилдә мүрачизәт етмәли олур. Беләликлә, Севили, Алмазы, Күлсабаһы јаратмагла санки Күлзарларын, Дурна вә Сараларын, Күлтәкин вә Фирәнкизлэрин «һејфини» чыхыр, онларын интигамыны алыр...

а) Драматик шәртиликдә ифратчылыг, схематиклик

Вахилә Күлтәкинләри, Фирәнкизләри фачиәләрә сүрүкләжән Дөвләт бәйләрдән, Аслан бәј, Данҗар бәј Галычыханов кимиләриндән һејф чыхмаг үчүн әдиб шура һөкүмәтинин мүдафиә етдији һүгүг бәрабәрлији принципини бәјәнирди. Она көрә дә зәриф вә көзәл гәлбә малик олан Севилин дүшкүн әри Балашын үзәриндәки гәләбәсини типик һадисә кими тәсвир етмишди. Лакин бу «гәләбә» актыны түндләшдирмәклә мүбаһисәләрин бу күн дә давам етмәсинә имкан вермишдир. Ч. Чаббарлы бу әсәрдә санки Сараларын, Солмазларын, Фирәнкизләрин «һејфини» чыхмагдан даһа чох, болшевик сијасәтинин гадын азадлығы барәдәки гәрар вә көстәришләринә чаваб олараг бир гәдәр јүнкүл јолла кетмишдир. Белә ки, әдиб бурада Севилин азадлығы јолуну шәрти-символик планда һәлл етмәклә драматуржи кәсирләрә јол вермишдир. Символика, шәртилик естетик васитә кими фәлсәфи-мәнтиги лаконик сәчијјә дашымагла јанашы, мәтндахили рабитә, характер вә конфликт һәлгәсинә бағлы, чанлы тәбии, дүшүндүрүчү олмалыдыр. Әкс һалда Севилин икинчи «азад» һәјатынын тәсвириндә растлашдығымыз схематизмдән башга бир шеј олмаз. Нәм дә Севилин азадлығы чыхмаг јолу јени гурулмуш бир аиләнин дағылмасы, көрпә бир ушағын анасыз бөјүмәси, нәһәјәт, гадынның әрини вә көрпәсини атараг Москваја кедиб тәк-тәнһа «бир лампалыг нефт, бир парчачыг чөрәк үчүн күчәләрдә долашмасы, фабрикдә ишә дүзәләрәк һатта тәһсил алмасы вә с. һаггында мәлумат характерли диалог вә репликалар васитәсилә тамашачыја чатдырылыр ки, бу бәдии емосијаны азалдыр.

Севилин тәләјинин тәсвири бахымындан әсәри ики һиссәјә бөлмәк олар: I һиссәдә гадын һүгүгсузлуғу, II һиссәдә совет дөврү гадынның азадлығы јоллары тәсвир едилди. Гејд етмәлијик ки, I һиссә нә гәдәр инандырычы, реалистчәсинә тәсвир едилмишә, II һиссә бир о гәдәр јүнкүл шәрти символик-схематик верилмишдир. Бурадан ајдын һиссә олунур ки, драматургун реализми даһа јахшы таныдығы, дәфәләрлә мүшаһидә етдији һәјәт лөвһәләрини јарадаркән долғунлашыр, ширәли олур. Бу реализм риторик пафослу «инглаби» маһијәт аланда, јәни гејри-сәчијјәви һадисә вә характерләри әкс етдирәндә чазибәсини итирир.

Һатта «мәнфи типләр» һесаб етдијимиз бир сыра сурәтләр өз һәјәтилији вә «узагкөрәнлији» илә санки мүсбәт сурәтләри үстәләјир. Мәсәлән, елә бу әсәрдә мүсәлман зијалысы Әбдүләлибәјин гадын барәдәки фикирләри илә Севилин нитгинин

бәзи мәгамларыны мүгајисә едәк. Әбдүләлибәј мүсәлман гадынның белә сәчијјәләндирир: «О ки, галды гадына, даш-јонан дејил ки, даға кетсин, бағбан дејил ки, баға кетсин... О ки, галды гадына, евдә отурурду, инди һәјәтә дә чыхсын. Анчаг арвад лап көз габағында олса, өз бәкарәтини итирәр; онун әсл көзәллији өртүсүндәдир; јохса арвад кишијә гарышса, ја арвадлар кишиләшәр, јахуд кишиләр арвадлашар» (11,370).

Бу, поетика бахымындан да чилалы аһәнкдар нитг Әбдүләлибәјин тәбиәти, дүнјакөрүшү һаггында дүрүст мәлумат вермәклә јанашы, һәм дә гадынлы-кишили инди дүшдүјүмүз вәзијјәтлә бағлы бизи дүшүндүрмәјә билмир. Ејни заманда буна парадокс олараг финалда Севилин «Намус» һаггында әринә (Балаша) мүһазирә охумасы да бизи дүшүндүрмәлидир: «Намус! һа...һа... Нәдир намус? Јалһыз гадынларын дашыјачағы бир јүкдүр? Сән һәр күн бир дәгигәлик зөвгүн үчүн туш кәлдијин һәр бир гадына көз басыркән, кимсә сәнә намуссуз демирди. Лакин биз, биз бир лампалыг нефт, бир парчачыг чөрәк, бир дојумлуғ гуру чөрәк үчүн биринә јанашдыгда бүтүн бајғушлар сәс-сәсә вериб лөрд бир јандан. Фаһишә, фаһишә—дејә улашырлар» (11,400).

Инди һәр чүр идеоложи гадагалардан узаг бу «мәнфи» вә «мүсбәт» адландырылан образларын гадын вә онун намусу, исмәти, мәнәвијјәт көзәллији барәдәки нитгләрини мүгајисә едәк. Кәрәсән, бу мүгајисә һансы типин хејринәдир? Нәр бир вичданлы киши, ләјагәтли гадын тәрәддүсүз Әбдүләлибәјин фикирләрини мүәјјән дүзәлишлә гәбул едәр. Севилин тәһминдә санки гадын мәнәви вә чисмани көзәллик вә зәрифлијини, мәсумијјәт вә ләтафәтин итирмиш, јалһыз «гарын даваасы едән, әринә ачыг верән һиккәли эчаиб бир мәхлуғдур. Санки бу гадын әввәлки үлви пак һиссләрини Балашын евиндә гојуб чыхмыш, үрәји—гәлби дашлашмыш, роботлашмыш «грамофондур». Он иллик ајрылыгдан сонра јекәнә оғлу илә о нечә дә сојугганлы давраныр. Диггәт едәк:

«Күндүз. Бибичан, бајыра бир гыз кәлмиш, дејәсән, сәни истәјир. (Севил кәлир).

Күлүш. Кими истәјирсиниз?
Севил. Һа...һа. Күлүшчан! Күлүш.
Күлүш. Севил! Сән һарада идин?

Севил. Неч сорма Күлүш! Москвадан кәлирәм. Мән јери, көјү бүтүн дүнјаны долашмышам, сонра анлада-рам. Бу күн мәним оғлумун он илидир, дејилми,

Күлүш? Оғлум сагдырмы? Сөjlә, сагдырмы?

Күндүз. Бибичан, бәлкә бу гыз мәним анамдыр?

Күлүш. Будур, Күндүз, бу сәнин анандыр?
(Гучаглашырлар).

Күндүз. Ана, сән мәни гојуб һара кетмишдин?

Севил. Мән кетмишдим. Оғлум, һәјатын амансыз далғалары јелкәнсиз бир кәми кими атыб апармышды. Дајан, мән сәнин үчүн јахшы бир шеј кәтирмишәм. (Аеропланы верир)» (11,395).

Ахы, Севил әсәрин әввәлиндә белә тәбиәтдә дејилди. Бурада онун мәсум ана—гадын гәлбиндән чох интигамчы әсәбләри ишләјир». Л. Толстојун «Анна Каренина» әсәринин гәһрәманы бурада јада дүшүр. Мүгајисә:едәк: Оғлуну да, әрини дә атыб Вронски илә үч ил Авропа сәјаһәтинә кедән Анна гајытдыгда кизличә оғлу илә нечә дә һәрарәтлә, чылғынчасына көрүшүр. Үч иллик ајрылыгдан сонракы бала вүсәлынын сәһри оғлуна кәтирдији ојунчағлары вермәји белә анаја унутдурур. Севил исә, өзүнүн дә дедији кими, гатардан дүшүб бирбаша тәләсә-тәләсә Күндүзүн он иллијинә кәлмишди. Һәјәтдә илк гаршысына чыхан да оғлу Күндүз олур. Москва һәјаты, болшевик тәрбијәси Севили дәјшдирмәсәјди, јәгин ки, ана өз баласыны һансыса бир әләмәтиндән таныјарды!

Севилин мәһз бу чүр «сојуг», «ағыллы» тәсвириндә мүәллиф һәјат һәгигәтинә зидд кетмишдирми? Бизчә, јох. Әксинә! Чаббарлы јенә дә һәјат һәгигәтинә тум ујғун, мүсәлман гадынындан дәјишиб болшевик гадыны олан «ана» образыны реал јаратмышдыр. Инди нечә-нечә белә «ағыллы», үрәјиндән чох шүүру илә јашајан гадынлара раст кәлирик.

Севилин бу чүр рәссоналлашмасыны тәнгид етсәк дә (әринин ачығына «исмәт, намус» анлајышларыны бајағылашдырса да), охучу онун мәддилијини инкар етмәмәлидир. Эдаләт наминә демәк ләзымдыр ки, Севилин бу һәрәкәти дә бәзи тәнгидчиләрин дүшүндүјү кими гадынын «сексуал азадлыг мејлиндән» доғмамышдыр. Неч әлиндә Севилин давасы «бир лампалыг нефт, јахуд дојумлуг чөрәк» үчүн дә дејилди. Белә олсајды Күлүш реплика вермәзди ки, Севил бәсдир, «сән нә үчүн өзүнә бөһтан дејирсән?». Лакин бурасы да вар ки, бөһтан олду, ја һәгигәт, фәрги јохду, мәсәләнин белә гојулушу дүз дејил, Севилин ишләтдији ифадәләр чәтин ки, охучуда она гаршы рәғбәт ојатсын. О нитг, о лексикон Шәрг-

ли мүсәлман ананын, хүсусән дә зијалы бир гадынын дилиндән кәрәк ешидилмәсин!

Белә мәгамларына көрә вахтилә «Севил» әсәри илә бағлы тәнгиди чыхышлар да чох кәскин, һәтта гәрәзли олмушду. Мәсәлән әсәрин илк тамашасы илә әлағадар тәхминән сәккиз рәј јазылмыш, бунларын једдисиндә әсәр кәскин тәнгид олунмушду. Бу тәнгидләр әсәсән «гадын азадлығынын фәһишәликлә» (73) һәлли мәсәләсиндә бирләширди.

Халг Маариф Комиссары Мустафа Гулијев «Севил вә тәнгид» адлы хүсуси бир мәгалә илә рус дилиндә чыхыш едәрәк әсәри бу тәнгидләрдән «горујурду». Лакин о да марксист тәнгидчи кими сосиоложи мөвгедән чыхыш едәрәк пјесдә «синфи барышдырычылыг руһу» олмасыны мүәллифә ирад тутурду (74).

Доғрудан да мөвчуд сијаси-идеоложи шәраитдән јанашдыгда мәлүм олур ки, әдиб јени гурулушда Азәрбајчан гадынын тәсвири илә санки Азәрбајчанын рус болшевиизминин рәһбәрлији алтында кечәчәји јолун мовелини әсәсән дүзкүн вермишдир. Мадам ки Совет дөвләти гадынлара, сәвијјә вә типиндән асылы олмајарағ һамысына кишиләрлә бәрәбәр һүгүг вермишдир, әлиндә бу, узун әсрләр боју немәт вә һәја пәрдәсинә бүрүнәрәк јашамыш гадын тајфасы үчүн елә кишини үстәләмәк демәк иди. Бу мәһнада, Авропада чохдан диггәт мәркәзиндә олан гадын емансипасијасы проблем илә Шәрг гадынын азадлыг јолуну ејниләшдирмәк һеч ирси, чинси-биоложи, мәһнәви чәһәтдән дә дүзкүн олмазды.

Бәс, «Севил»дәки ифратчылыг Чаббарлынын күнаһыдыр, јохса бунун даһа објектив сәбәби вардыр? Әлбәттә, бунун објектив сәбәби вардыр. Јухарыда марксист тәнгидин әдибә ирадыны хатырлатдыг. Көрүндүјү кими, дөврүн тәнгиди, рәһбәрлијин тәкиди илә бәдии јарадычылыгда синфилик мөвгәјинин әкс етдирилмәси тәләбини ирәли сүрдүјү бир заманда Чаббарлы мүәјјән «күзәштләрә» кетмәлијди. Демәли, бу тәсвир ифратчылығы Чаббарлыдан чох, болшевиизмин тәбиәтинә хас иди. Бу дөвр о дөвр иди ки, болшевик хијасәти илә мүсәлман Азәрбајчан гадын—гызларынын бир чоху баш өртүкләрини бајрағ едиб күчәләрә чыхыр: «Далож истыд! Далож истыд!»—дејә нүмајиш едирләрмиш.

Севилдәки ифратчылыг Алмазда нисбәтән азалса да, тамилә јоха чыхмыр. Алмазын «голчомаг» адландырдыгы тәчрүбәли «синфи дүшмән» һачы Әһмәд вә онун тәрәфдарлары илә тәкбашына давранышы, хүсусилә дә онларла рүшвәт «ојуну» (әввәлчә рүшвәт кәтирмәләринә разылыг вериб,

сонра да һәмнин рүшвәти онларын үзүнә чырпараг тәһгирамиз шәкилдә онлары гапыдан говмасы вә с.) һеч дә мүсбәт гәһрәманын чидди мүбаризә үсулу дежилдир. Һалбуки Алмаз чох көзәл билирди ки, һәмнин адамлар, ондан әввәлки кәнч зијалыны бир кечәнин ичиндә елә итирмишдиләр ки, һеч изи-тозу да тапылмамышдыр.

Алмазын мүсәлман адәт-ән'әнәләринә мүнәсибәти дә кәскиндир; икраһедичидир.

Алмаз көһнәликлә мүбаризәни матәм мәрәсиминдә мәктәбиләрә шәрги охумагда көрүр. Совет мәктәбиндә тәһсил алмыш Алмаз өз дәрәс дедији ушаглара көстәриш верир; «Сыраја дүзүл!» (Һамы сыраја дүзүлүр). Кәндиң бүтүн күчәләрини охујараг кечәчәксиниз, сәсинизи ешитмәмиш бир ев галмасын. Бу өлү дәстәсинин кечдији күчәләрдә үз-үзә кәлиб сәсләрини өртәчәксиниз».

Дәфн—матәм заманы шән маһны—шәрги охутмаг нә гәдәр әчаңб сәсләнирсә, дәфиндә иштирак едәнләрин «өлү дәстәси» адландырылмасы да бир о гәдәр кобуд, наләјиг тә'сир бурахыр.

Алмаз јалныз синфи дүшмәнләр һесаб етдији чәһнә илә дежил, өз әтрафындакыларын чоху илә, һәтта анасы вә нишанлысы илә дә бә'зән һиккә, гејзлә данышыр. Онлары баша салмаг әвәзинә сәрт, әсәби, рәфтар едир. Мәкәр Алмазын гу-чағындакы гундагы көрдүкдә нишанлысы ондан сорушмама-лыдыр ки, бу ушаг киминдир, сән нә үчүн тәләш ичиндәсән?! Тәәччүблүдүр ки, бу суаллары үстүндә Алмаз да, марксист тәңгид дә Фуады «мешшан» адландырырлар.

«Дөнүш» пјесинин гәһрәманы Күлсабаһ јенилијә чошгун мејлли, көһнәлијә, мешшанлыға гаршы амансыз мүбариз гәһрәман кими, хүсусән дә әдибин бүтүн варлығы илә бағландығы театр сәнәтинин новатор нүмајәндәси кими диггәтимизи чәлб етсә дә, онун да һәрәкәтләриндә кәскин болшевиизм руһу һөкм сүрүр. Москвада театр тәһсили алыб Бақыја дөнән Күлсабаһ «Јени сәнәт уғрунда» шүары илә мөвчуд шәраитә гаршы мүбаризәјә башлајыр. Онун да конкрет мүбаризә вәзифәләри вардыр. Театрда һөкм сүрән көһнәлик вә мұһафизәкарлығы арадан галдырмаг, јени исте'дадлары ирәли чәкмәк, репертуары јениләшдирмәк, јени руһлу сәһнә әсәрләри јарада билән драматурглар јетишдирмәк вә с. кими чидди сәнәт вәзифәләри Күлсабаһын гаршысында дајаныр. Бунлар, әлбәттә, чидди вә күнүн тәләбләриндән доған ишләрдир. Лакин бу ишләрин һәјата кечмәси үчүн Күлсабаһын апардығы мүбаризә үсуллары ифрат ингилабчылыгла долудур. Онун кәнч

Күләрдә сәһнәјә һәвәс ојатмасы јахшы һалдырса да, она тә'сиретмә үсулу гејри-сәмимидир. О, 13 јашлы бу гызла белә данышыр: «Сәнин сәнкәрин чәсәддир, сәнин габағыны дириләр дежил, өлүләр белә сахлаја биләр». О, Күләри чырнатмаг үчүн онун бантына саташыр, бу јолла гызчыгазын «исмәт пәрдәсини јыртмаг» (11,317) истәјир.

Јахуд Күлсабаһын көһнә драматург Гүдрәт Аслана тә'сир вә Гүдрәт Асланын дәјишмәси просеси әсәрдә һеч дә чидди драматуржи акт һесаб олуна билмәз. Бурада Чаббарлы санки «сәнәткар вә заман» проблеминин јени шәраитдә һәллинин јүнкүл, сахта вәзижјәтини тәсвир етмишдир. Санки әдиб өзүнәмәхсус усталыгла болшевик ингилабынын, сосналист чәмијјәтини дәрк вә гәбул едә билмәјән көһнә драматургларын үмумиләшдирилмиш фачиәсини тәгдим етмиш, онларын «дөнүшләринин» нә гәдәр сүн'и, сахта олдуғуну көстәрмәк истәмишдир. Гүдрәт Аслан кими тәмкинли бир драматургдан тәләб олунур ки, пролетар мәдәнијјәтинә гошулсун. Сәһнә үчүн јени ингилаби руһлу әсәрләр јазсын. Бунун үчүн Гүдрәт аиләсини, чох севдији арвадыны вә гызыны тәрк едиб театр кәлир. Театрда Күлсабаһын јаратдығы «јенилији» көрүб «дәјишир». О дејир: «Јолдашлар! Мән бу күндән сизинләјәм.... Гәләмлә јарышан бир әскәрәм... әлбир вурушмаг, әлбир сөкмәк вә тикмәк!» Нә гәдәр шит, сүн'и—гондарма сөзләр! Көрүндүјү кими, белә дәјишмә, дөнүш мүәјјән гәдәр Ч. Чаббарлынын да болшевик јазычы кими дүшдүјү вәзижјәтдән хәбәр верир. Чүнки «дөнүш»үн бу чүр тәсвири Чаббарлы сәнәтинин хејринә һеч дә демир. Бурада Ч. Чаббарлы драматуркијасына мәхсус сәчијјәләндирмә усталығы көрүнмүр. Бу дөнүш—дәјишмә романтик драматург Гүдрәтин дә тәбиәтинә һеч чүр ујғун кәлмир.

Чаббарлышүнас Мәммәд Арифин мә'луматындан ајдын олур ки, Чаббарлы бу пјеси габагчадан «балача пјес» адландырмаш, Драм Театрынын Совет дөврүндәки фәалијјәтинин :0 иллији мүнәсибәти илә гәләмә алмышдыр. Һәм дә бу әсәр илк вариантда сатирик планда тәләсик јазылмыш, сонралар үзәриндә ишләниләрәк һәчми бөјүдүлмүш вә «ахырда сосналист сәнәти мәсәләләрини әһатә едән чидди бир пјесә чеврилмишдир» (75).

Бундан башга Сона ханым да өз хатирәләриндә көстәрир ки, Чаббарлы бу әсәрини бүтүн әсәрләриндән чох севирди вә ону өзүнүн «шаһ әсәри» адландырырды (76).

Шүбһәсиз, валидејн өз шикәст өвладыны чох севдији ки-ми, Ч. Чаббарлы да бу әсәринин зәифлијини һисс етдијиндән

жары зарафатла ону «шаһ эсәри» адландыра биләр. Лакин бүтүн бу эәифлижинә вә гәһрәманынын нөгсанларына бахмајараг драматургун дикәр гәһрәманылары кими Күлсабаһ да өз шәхси фәәлијјәтиндәки дөнмәзлији, сөзү илә әмәлинин вәһдәти, мүбаризлији, мәнфиликләрлә барышмазлыгы вә с. кәјфијјәтләри илә әдәби нүмунә олмаг мәзијјәтини сахламагдадыр.

Амма бурасы да вардыр ки, белә һиккә, өчәшмә, ачыг—јангы вермәк, һәр шеји ики рәнкдә көрмәк һаллары Чаббарлынын әввәлки гадын гәһрәманыларыннан даһа чох бу јени дөвр гәһрәманыларына аиддир. Фирәнкизин икинчи һәјәтиндә—сонунчу мөгамдан башлајараг (Күлтәкиндә јохдур). Севил, Күлүш, Алмаз, Күлсабаһ сурәтләринин характерләриндә сәнки бу чәһәт бир нүмунәви, мүсбәт әләмәт кими верилдир ки, бу да һәр шејдән өнчә мүәллифин һәјәт һәгигәтинә сәләгәти илә бағлыдыр.

б) Дүшүнән «мәнфиләр», дүшүндүрән «мүсбәтләр»

Дәғрудур, Чаббарлы совет чәмијјәтиндән, социалист гуручулугундан мөвзу вә гәһрәманылар сечиб ишләркән онун драматуржи сәнәти мүәјјән иткиләрә јол верир. Лакин бу әсәрләри, онларын гәһрәманылары даһа дигәтлә өјрәндикдә ајдын олур ки, Ч. Чаббарлы дөврүн сијаси-социал тәләбләринә о гәдәр дә мәһәл гојмамыш, драматуржи характер вә конфликт јарадаркән даһа чох өз истәдадына күвәнәрәк сәнәт ганунларына риәјәт етмишдир. Бу илк нөвбәдә сәнәтин гуманист гәјәсинә сәдагәт акты илә бағлыдыр. Ч. Чаббарлы өзүнчә «синфи» гәһрәманыларынын әксәријјәтини, бүтүн нөгсан вә ифратчылыгыларына бахмајараг сөзүн әсл мәнәсында гуманист, инсанпәрвәр јаратмаға наил ола билмишдир. Мәсәлән, о, бүтөвлүкдә халг јарадычылыгындан тутмуш мифик тәсәввүрләрдә, еләчә дә дүнја классикасында јарадылмыш ән хејрхәй гәһрәманы образларына мәхсус нәчиб хусусијјәтләри ади бир кәнч гызын—18 јашлы мүәллимәнин симасында конкретләшдирмиш, сәдәләшдирилмиш шәкилдә тәгдим етмәјә мүвәффәг олмушдур. Сәнәткар Алмазын тимсалында халг вә мәзлум инсан тәләјини, дөвләт вә партија сијасәтиндән үстүн тузан, чәмијјәтин һәр һансы бир намуслу үзвүнүн һәјәтинын әсл гијмәтини билән гуманист зијалы сурәти јаратмышдыр.

Алмаз сурәтинин рәсиндә Ч. Чаббарлынын романтикасы һәгигәтән јени кәјфијјәтдә үзә чыхмышдыр. Алмазын симасында нәсибсизләрә көмәк едән ән аличәнаб бир инсанын һәртәрәфли, долгун образы тәчәссүм тапмышдыр. Бу инсан һәгигәтлә халг мәнәфеји јолунда бүтүн варлығы илә чар-

пышыр, өз севинчини үмуминин севинчиндә тапыр, өз шәхси хошбәхтлијини белә бу јолда гурбан верир.

Бу сурәтин тимсалында биз сөзү илә әмәли бир олан бичданлы ишкүзар зијалы көрүрүк. Алмаз принципалдыр, гәрхмаздыр, чәсарәтлидир, көзү-көнлү тохдур, ејни заманда сәдәдир, гуманист вә хејрхәйдыр. Онун вичданы тәмиз, атдыгы аддымы дүзкүн олдуғу үчүн дүшмәнин һеч бир һәдә-гәрхусу ону јолундан сандыра билмир. Мүәллиф ону мәшһур фәччә гәһрәманылары сајағы чәтин чыхылмаз вәзијјәтдән кечирир, чох мүрәккәб коллизия вә ситуасияларда сынагдан чыхарыр. Ону мәнәви вә итисәди еһтијәч ичәрсиндә бурахыр, һәр чүр тәсир вә тәзјигләрә мәрүз гојур. Лакин һеч биә чәтиндә вә мүрәккәблик Алмазын алмаз ирадәсини гыра билмир. О, еһтијәч ичәрсиндә јашаса да, өз нәфсини тох тутур, тәклиф олунан рүшвәтә сатылмыр, нәвазишләрә алданмыр.

Алмазын әхлаги чәһәтдән имтаһандан кечирилмәси бу кәнч вә көзәл гызын характеринин бүтөвлүјүнү вә еләчә дә ичтимаивәтәндәш мөвгәјини даһа парлаг ишыгландырыр. Алмаз—Шәриф хәтти илә мүәллиф Алмазын мәнәви-әхлаги учалыгыны охучусуни көзү гаршысында инандырычы шәкилдә тәбии сәһнәләрлә чанландырыр. Јада салаг ки, Алмаз синфи мүбаризә гәһрәманы кими биртәрәфли верилсәјди о, башладыгы коллективләшмә компанијасы наминә дөјүшдә тәкләнмәмәк үчүн Шәриф кими онун «дәрдиндән өләнләрлә» мүвәггәти дә олса «сазишә» кирәрди. Јахуд, нишанлысы Фуадын «јардымына» архаланарды. Алмаз исә бунларын һеч бирини гәбул етмир. О, өлүмүнә разыдыр, анчаг намуսунун тапданмасына һеч вәчлә јол вермир.

Мүәллиф гәһрәманыны белә чидди әхлаги имтаһанлардан чыхардыгдан сонра даһа мүрәккәб бир сынагла үзләшдирир. Охучусуна чатдырыр ки, онун гәһрәманы һеч дә бир чохлагынын «јаратдыгы» синфи» характер дашыјан, гуру, биртәрәфли, јалныз болшевик, гәһрәманы типи дејил, илк нөвбәдә һәссас инсани гәлбә, јүксәк мәнәвијјәтә малик ағыллы, дүшүнчәли Азәрбајчанлы баласыдыр. Чаббарлы драматуржи сәнәтин өз бәдилик гәјәсинә садиг галараг дөврүн тәнгид вә тәһдид јағышлары алтында өз гәһрәманыны јалныз синфи әгидәси јолунда фанатикчәсинә, мүбаризә апаран һиссиз вә дүјгусуз «мангурт бир болшевик» јаратмајыб, илк нөвбәдә мәсәләләрә гуманистчәсинә јанашан чанлы, сәминн бир варлыг кими әбәдиләшдирмишдир. Алмаз драматизмлә долу бир ситуасияда өз гуманист симасыны охучусуна чатдырмалы олур. Синфи ворушда эһтәсәсини кетдикчә дүшмән бүрүјән

гәһрәманың чох кәркин вәзијјәтиндә (јада салаг: мүәллим јолдашы Чамал ону гојуб шәһәрә гачмыш, нишанлысына онун барәсиндә ифтиралар чатдырылмыш, инчиклик јарапмыш «голчомаглар» ачыг һүчума кечмишләр, кәнд совет сәдри, онун катиби дүшмәнләрлә әлбирдир, мәктәб мүдиринин ону көрмәјә көзү јохдур, диндарлар она лә'нәтләр, бөһтанлар јардырыр, апасыны өзүндән инчик салмыш, кәндлиләр узаглашмыш вә с.). Јахшы гејри-гануни доғдуғу көрпәсини көтүрәрәк она пәһәһ кәтирир. Алмазын вәзијјәти тәсәввүрә кәлмәз дә рәчәдә чәтинләшир... Сүжетдахили мәнтигә көрә Алмаз кәрәк Јахшыны баша салсын ки, белә анда, хүсүсән дә онун әхлагсыз адландырылдығы бир вахта бу ушаг мәсәләсинә о һеч бир көмәклик кәстәрә билмәз. Алмаз белә дә едир. Өз синфи-идеоложи вәтәндаш мөвгејиндән чыхыш едәрәк билдирир ки, «Әкәр иш тәк мәнлик олсајды, мән өз өлүмүмә разы олардым, сәһи дарда гојмаздым. Анчаг Јахшы, бу саат иш белә дүшүб ки, мән өзүмүнкү дејиләм: мән ләкәләнсәм, мәним бүтүн дүшүндүјүм ишләр дә һамысы халгын көзүндә дәјәрдән дүшәчәкдир». Лакин Алмаз Јахшыны јола салдыгдан сонра бунун нечә бир фачиә илә нәтичәләндијини дүшүнәрәк гәрарындан дөнүр. Учурума доғру кедән Јахшыны вә көрпәсини хилас егмәк үчүн, ушағы бојнуна көтүрүр. Беләликлә, һәм өзүнү, һәм дә угрунда мүбаризәјә киришиди ичтимаи-сијаси иши тәһлүкәдә гојур. Көрүндүјү кими, бурада Чаббарлы фәрдин тәлеји илә дөвләт—партија ишини биләрәкдән гаршылашдырыр вә доғру олараг биринчинин тәлејинә үстүнлүк верир. Әкәр мәһкәмәдә ушаг әһвалатыны Јахшы етираф етмәсәјди (әслиндә бу. Ч. Чаббарлынын социалист реализми илә бағлы «үјдурдуғу» хошбәхт финал актыдыр), кәнч мүәллимә гыз «атасыз ушаг» доғмагда иттиһам олунараг һәбс едиләчәкди вә беләликлә Алмазын симасында бүтүн совет әхлагына гара ләкә јапылачагды. Бу мәнтиги дујан о дөвр марксист тәнгиди Алмазы, «синфи симасызлыгда» күнаһландырыр вә үмумијјәтлә, бу әсәри илә мүәллифин «бир аддым ирәли, ики аддым керри кетдијини» кәстәрмишдир (77). Бу тәнгидләрә бахмајараг Чаббарлы белә «рискә» кетмиш, јалныз әдәби гәһрәманыны дејил, өз сәнәткар тәлејини дә «тәһлүкә» алтына гојса да, бәдии јарадычылығын ганунларына риәјәт едәрәк өз сурәтинин әгидә—ағыл мүһакимәсиндә үрәк—вичдан һиссинин үстүнлүјүнә үстүнлүк вермишдир. Беләликлә, Алмаз болшевик синфинин тәләб олуан роботлашмыш схематик гәһрәман типиндән хилас олараг, дүшүнүб дүшүндүрән мә'налы, гүввәтли идеја—бәдии тутума малик образ кими һәмишәјашарлыг паспорту алмышдыр.

Көрүндүјү кими, бөјүк драматург социалист реализми методунун заһири тәләбләриндән, даһа чох мәһз илк нөвбәдә онун бәдии јарадычылыг тәбиәтинә ујарлы һәрәкәт етмишдир. Јә'ни әсәрин хошбәхт сонлуг, гәләбә тәнтәнәли финалы, еләчә дә јухарыда тохундуғумуз ифратчылыг, солчулуг кими нөгсанлары һарадаса бу методун социоложи тәбиәтиндән ирәли кәлирсә, белә сәнәткарлыг мәгамлары артыг сүбүт едир ки, Чаббарлы бу методда өз һәмкарларына, еләчә дә сонрақы әдәби нәслә һәгиги сәнәт јаратмаг нүмунәси нүмајиш етдирә билмишдир. Лакин әлбәттә, сонралар рәһбәр ишчи образлары јарадаркән дөвләт архалы, умурлу јазычыларымыз белә әдәби нүмунәләрдән нүмунә көтүрмәк әвзәинә она лагејд галдылар. Әдибин гәһрәманы һәлә синфи вурушларын кәскин бир дөврүндә, диктаторлуғун ган-ган дедији бир шәраитдә дәрк едирди ки, әввәлчә ајрыча инсан тәлејидир, сонра партија, дөвләт ганунлары! Алмаз баша дүшүрдү ки, дөвләтин бүтүн сијасәти илк нөвбәдә Јахшы кими бинәсибләрин хошбәхтлијинә хидмәт етмәлидир. Јох, әксинә! Әкәр бу ганунлар Јахшы кимиләрини бәдбәхт едәчәксә, онларын угрунда мүбаризә апармаға дәјмәз.

Азәрбајҗанда коммунизмин јахынлашдығы, социализмин «ири аддымларла ирәлиләдији» бир заманда бу әсәрләр ағыз долусу тәрифләнсә дә, тәәссүф ки, онларын белә инчә бәдии мәнтигинә мәһәл гојулмурду. Узун илләр партија вә дөвләт рәһбәрләри низамнамә вә кәстәришләри кор-коранә һәјата кечирмәклә мәшғул олурду. Алмазларын һәјаты баһасына јаратдыглары колхозларын сәдрләри... дөвләт планыны артыгламасилә јеринә јетирмәк үчүн бир дананын тәлејини инсанын тәлејиндән үстүн тутурдулар. Бу фактлары мүшәһидә едән Чаббарлы ән'әнәсинин маһир давамчысы Рәсул Рза кими сәнәткарлар да өз һәјатларыны тәһлүкәдә гојараг мәһз социалист реализми методунда белә рәһбәрләри вә белә рәһбәрлији кәскин тәнгид едирдиләр (78).

Беләликлә, ајдын олур ки, Чаббарлынын бу кими әсәрләринә вә әдәби гәһрәманларына бир гәдәр дә дәриндән бәддистетик дәјәрләр өлчүләриндә нәзәр салмагла онларын мүасирлијини үзә чыхармаг олар. Белә бахышла көрмәк һеч дә чәтин дејилдир ки, һәтта, Чаббарлы бу методда биләрәкдән бә'зән өз јени типли гәһрәманларыны сәһв едән, нөгсанлара јол верән, чәтинлијә дүшәркән өзүнү итирән (бу чәһәт Јашарда һисс олунур) һәјати, чанлы, һәртәрәфли инсан сәчијәләри кими јаратмышдыр. Алмазын мәһкәмәдәки етирафы, Јашарын јол вердији сәһвләр, Күлсабах—Гүдрәт Аслан хәт-

ти вэ бу кими мэгамлар сүбүт едир ки, мүэллиф һеч дэ һазыр ресептлэ, мүэјјән схемлэ образ јаратмамышдыр. Экинэ о, өз тэчрүбэсиндэ бир даһа сүбүт етмишдир ки, социалист реализми һеч дэ бу мәнәда сәнэткэрин эл-голуну бағлаја билмэз вэ демир дэ ки, бу схемдән, бу ресептдән чыхмаг олмаз. Ч. Чаббарлынын јаратдығы мүсбэт образларын нүмунэсиндэ гәһрәманларын јол вердикләри һөгсанлары ики истигамэтдэ группашдырмаг олар. Биринчи һалда, онларын чошгун эмэк, иш фәалијјәтиндэ мејдана кәлән һөгсанлары икинчи һалда исә характерләрин өзүндән доған гүсурлар. Биринчи истигамэтдәки һөгсанлары нэзәрә алмамаг да олар. Икинчи һисм һөгсанлар исә Чаббарлынын бу кәнч әдәби персонажларына мөхсус ифрат инкарчылыгга, солчулуг, «болшевизмлә» бағлы олдуғу үчүн бунлары гејд етмәлијик. Лакин бураһы да вардыр ки, бәзән адама елә кәлир ки, мүэллиф бу болшевик сурәтләрини биләрәкдән бир гәдәр дэ «болшевикләшдирмәклә» санки узагкөрәнлик етмишдир. Елә бил кәстәрмәк итәмишдир ки, мөвчуд сијаси режимин лидери. өнәмлисн, зијалысы бах, бу типдәдир вэ чәмијјәтин кәләчәји бунлардан асылы олачагдыр.

Лакин һәр ики һалда әдибин белә һөгсанлара јол верән гәһрәманлары нүмунә олмаг мәзијјәтиндән кәнарлашмыр. Чүнки бунлар илк һөвбәдә мәнән тәмиз, хејирхаһ, инсанлыға тәмәннасыз јакшылыглар етмәјә чалышан гәһрәманлардыр. Охучу онлара инаныр, онларын белә јүксәк кејфијјәтләрини бәјәниб нүмунә көтүрүр.

Демәли, Чаббарлынын бу дөвр әдәби гәһрәманларыны, еләчә дэ драматуржи фәалијјәтини, мүасирлик көзү илә нэзәрдән кечирмәк үчүн шәрти олараг онлары өз социал мөвзу вэ сүжет чәрчивәсиндә «ајырмаг» лазым кәлир. Бунунла, һәм дэ узун илләр дәрсликләрдә, тәнгид вэ әдәбијјатшүнаслыг әсәрләриндә вәрдиш етдијимиз социал методоложи тәһлилләрдән ајрылараг һәнки әдибин мүсбэт гәһрәманларыны, лап елә «мәнфи» образларыны да бу күн тамамилә јени маһијјәтдә гавраја биләрик. Белә «мәнфи» типләрдән бир нечәсинин нитгиндән бәзи мөгамлара нэзәр салаг.

Һачы Әһмәд торпаг саһибн, хүсуси мүлкијјәтчидир. О вар гүввәси илә, бәзән тәмкинлә, бәзән гејзлә; бәзән горха-горха, бәзән дэ горхудараг мүлкијјәтини—өзүнү горумаға чалышыр. Иш чиддиләшәндә мүлкијјәтчи тәбиәти үзә чыхыр. «Адә залымын гызы залым, огул нәдир? Сән бурада лап мәнним өзүмү өлдүрүрсән... Сән бурада мәнним јекә бағымы кечирдирсән өзүндән о јана ки, нә вар иш билмишәм, кәнди

ирәли апарырам... Чәһәннәм олсун, сәнин кәнди...» (11,35) — дэјә ачыг етиразыны билдирир.

Бәли, бу күн мәлум олур ки, һачы Әһмәд һағлы имиш; бу јолла дишлә-дырнагла әкиб бечәрдикләри мејвә бағларыны үмумиләшдириб фота вердик. Инди баша дүшүб јенидән әввәлки, дәдә-баба јолуна гајытмаг истәјирик, алынмыр. Чүнки инам, етигад һисси, зәһмәтин мәсулијјәти бу кечән дөвр әрзиндә јоха чыхыб, адамлар ишләмәк, јаратмаг вәрдишиндән галмышдыр. Һачы Әһмәдләрин фәчиәси бөјүкдүр...

Јахуд узун илләр икиүзлүлүјүн вә ријакарлығын мүчәс-сәмәси кими таныјыб танытдығымыз Имамјары јада салаг. Һачы Әһмәд колхозлашманын әлејһинә ачыг, Имамјар исә совхозлашманын әлејһинә кизли мүбаризә апармалы олур. Имамјар: «Анчаг, инди бурада бир мәсәлә вар. Сән бурда, тутак ки, әкирдин бугда, һәјәтиндә алман да вар, киласын да вар. Һөкүмәтә верәни верирдин, јердә галаны да сатырдын, ја да јејирдин. Амма инди памбыг әкәндән сонра нә базара чыхарыб сата биләчәксән, нә јејә биләчәксән, верәчәксән һөкүмәтә. Әлбәттә, онда һөкүмәт дэ сәнә кәрәк чәрәк дэ версин, башга шејләр дэ версин. Инди ола биләр, бир күн версин тох оласан, бир күн вагон кечиксин, ач галасан...» (11,225—256). Бу нитг жалныз Имамјарын узагкөрәнлијини әкс етдирдији үчүн бу күн дэ әһәмијјәтлидир. Артыг диктатура күчләнмишди. Малы, мүлкијјәти әлдән кетмиш «ортабаблар» ачыг шәкилдә һөкүмәтин коллектив тәсәррүфат сијасәтинә гаршы мүбаризә апара билмирләр, еһтијатла, ејһамла халгы кәләчәкдә баш верә биләчәк итисади чәтинликләрдән акаһ етмәјә чалышырлар. Ч. Чаббарлы да өз ечазкар гәләми илә һәмин еһтијат вә ејһамла белә мөгамлары «мәнфи типләрин» дили илә охучусуна чатдырырды.

Белә гүввәтли ејһам вә сәтиралты мәнәлар даһа чоһ өз поэтик тәбиәтинә көрә чоһ заман үздә дејил, алт гатларда «кизләндијиндән» охучу дәрһал ону «көрмүр», ашкарда оланла кифәјәтләнир. Үстәлик заман—шәраит, идеоложи-сијаси мүһит дэ буна мане олур. Бу да сәнәт әсәринин фәлсәфи-естетик дәјәрләринин лазымынча там шәкилдә ачылмамасына кәтириб чыхарыр. Белә мүнасибәтин нәтичәсиндә әдибин классик сәнәт нүмунәләриндән «1905-чи илдә» әсәри аз гала бу күн бүтөвлүкдә инкар олунур. Лакин бу әсәрин өзүндә јени үмумбәшәри мәнәви-естетик дәјәрләр сәвијјәсиндән даһа диггәтлә јанашдыгда сәнәткарлыгга тәчәссүм тапан белә социал-фәлсәфи мөгамларын олдуғу ашкар көрүнүр. Узун илләр «Бейнәлмиләлчилик абидәси» кими бөјүк чанфәшан-

лыгла гәһлил вә тәгдир етдијимиз, тарихи фачиәләримиздән чох ибрәтамиз бир мәрһәләнин долғун драматик таблосу олан бу әсәрин мүвәггәти олараг бејнәлмиләлчи тәрәфини итирмиш олсаг да, о, чохчәһәтли зәнкин вә мүрәккәб драматуржи сәнәткарлыг абндәси кими јенә дә гијмәтлидир.

Әкәр бу әсәрдә бу күнүмүзлә сәсләшән сијаси-соснал идеја-мүндәричә ахтармаг лазым кәлирсә, инди өи плана кечән проблем рус империализминин милли гырғын сјасәтинин еһмаллы, еһтијатла вә һәм дә инчә ејһамларла ифшасы мотиви ола биләр. Әслиндә бу идеја әсәрдә даһа габарыг вә апарычыдыр. Мүәллифин пешәкар усталығы да мәнз һәмин идејанын мәналы, мүбһәм диалог вә репликаларда, сәтиралты ифадәләрдә, чазибәли сүжет вә композисија тохумасы илә тәгдиминдә өзүнү көстәрир. Әкәр «халглар достлуғу» јалныз бир нечә мәгамда касыб мүсәлманла касыб ермәни гоншуларын аиләләринин мүнасибәтләриндә, (һәрчәнд ки, бу сәһнәләр тәкзиб олунмаз тарихи һәгигәтин ифадәсидир), тәсвир едилирсә, «халглары мүстәмләкә бојундуруғу алтында сахламаг үчүн јеканә јол олан «парчала һөкм сүр!» сијасәти рус империјасы тәрәфиндән Бақы кенерал-губернаторунун симасында «милли гырғынын» төрадилмәси илә мәркәзи ана хәттә чеврилди. Мүәллиф бу идејаны о гәдәр вачиб һесаб етмишди ки, һәтта, тарихи фактын хилафына «кетмәјә» рисг дә етмишдир. Бу мәнада Бақы губернаторунун о заман Накашидзе фамилијалы күрчү олмасына бахмајараг, әсәрдә Тимофејев фамилијасында рус кими тәгдим олунмасы мүәллиф тәрәфиндән дүшүнүлмүш вә мүвәффәгијјәтли бир пријом кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу хәтлә әсәри диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә әдибин сәнәткар узагкөрәнлијинә һејран галмамаг мүмкүн дејилдир. Устад драматург 1930-чу илдән 25—30 ил әввәлки дөврү елә тәсвир едиб ки, бу бәдин табло јарандығы күндән 60 ил сонракы 1990-чы илләрин ичтимай-сијаси мүһитини ејнән әкс етдирир. Әсәрдәки бәзи епизодлары хатырладаг: 4-чү шәкилдә Бақы кенерал губернаторунун евиндә арвадынын ад күнү тәсвир олунур. Гонаглар јығышмамышдан габаг Губернаторла Полисмейстер арасында белә бир сөһбәт кедир.

Губернатор: Полковник, бу саат һәрәкәти идарә едән кимдир?

Полисмейстер, Бәлли дејилдир, кенерал һәзрәтләри. Данышанлар Ејваз Әсријан, Валери, Чопур Мәммәддир.

Губернатор. Интернационал. Хи...хи. Дағытмаг лазымдыр...

Полковник бөјүк бир һадисә һазырланыр. Она гәти һәрәкәтлә чаваб верилмәлидир... Дустагдан бир шеј чыхмаз, бу-

рада ган лазымдыр... Инсан ган јығдыгча чошар, ган вердикчә сусар...» (11,125).

Полисмейстер чиркин нијјәтини гәти билдирдикдән сонра Губернатор арвадыны гијмәтли һәдијјәләрлә тәбрикә кәлән мүсәлман ағсаггалы капиталист Әмираслан бәј Саламову вә милләт зијалысы Баһадыр бәји башга бир диллә диндирир, ермәни милјонер Ағамјаны да бир баш тәрздә баша салыр вә һәр ики милләт нүмајәндәсини елә бурадача милли вуруша тәһрик едир.

Чаббарлы бу әсәриндә бөјүк вә әвәзсиз бир тарихи үмүмиләшдирмә апармаға мүвәффәг олмушдур, О, Кенерал-Губернаторун тимсалында шовинист рус мүстәмләкәчи рәһбәр образы јаратмагла јанашы, Әмираслан бәј Саламовун вә Баһадыр бәјин мисалында милләтимизин јалныз өзүнү вә өз адыны-шөһрәтини, вар-дөвләтини дүшүнән милјонерини, «милләт-милләт»—дејә бар-бар бағыран принципсиз зијалысыны тәчәссүм етдирмишдир. Бу типли образлар, о гәдәр реал вә тәбئي тәсир бағышлајыр ки, бунлар санки о дөврүн јох, елә бизим бу күнләрдә растлашдығымыз бәзи «милләт өнчүлләри, милләт вәкилләри»нин чанлы сурәтләридир.

Баһадыр бәј милли мөвгедән чыхыш едир, заһирән халғынын милли мухтаријјәт газанмасына чалышыр. Она көрә дә ингилаб һәрәкәта мүвәггәти дә олса рәғбәт бәсләјир. Саламов исә нефт вә милјонлара малик милли мөвгеји олмајан буржуа нүмајәндәсидир. Оун јеканә мөгсәди чара—император һәзрәтләринә чан-башла сәдагәт көстәрмәк вә кенерал-губернаторун һимајәсиндә торпаг саһәләрини, нефт гујуларыны чохалтмагдыр. Ону милли мәнсубијјәти, сојкөкү, дили вә дини һеч дүшүндүрмүр. Ермәни Ағамјанла о заман савашыр ки, бу ермәнинин оун торпаг јеринә, нефт гујусуна көз дикдијини ешидир. Бу Азәрбајчан халғынын өнчүлләри губернаторун һаллы-әһвалы арвадынын нәвазишини көрән кими һәр шеји унудурлар. Бу сурәтләр Мирзә Чәлилин «Молодес собак!»—дејә началникин итини эзизләјән Гурбанәли бәјин јахын «гоһумларыдыр». Бу гоһумлуғ әлагәси бизим күнләрә кәлиб чыхдығы үчүн бәзи әлагәдар тәшкилат рәһбәрләри өз образларыны «1905-чи илдә» әсәриндә јахындан көрдүкләри үчүн пјесин орта мәктәб програмларындан, дәрсликләрдән чыхарылмасына наил олмушдулар. Һалбуки бу күн Руסיјанын тәһрики илә јурдумуза аравермәдән тәчавүз едән ермәниләрин, рус—Авропа арагашдырычыларынын, еләчә дә садәдил Азәрбајчанлыларын долғун образлары мүасирләримизә чох шеј дејә билир. Әсәрдәки сәтиралты мәналары бу күнүн охучусу даһа тез вә һәссаслыгла гаврајыр.

Бүтүн бунлар ону көстөрүр ки, биз инди Ч. Чаббарлынын социалист мөвзуларыны экс етдирэн эсэрлэринин үздә габарыг көрүнэн сосоложи эламәтлэринә көрә онлара бармагара-сы бахмамалыжыг. Эксинә, инди бу эсэрлэрин поетикасы, сәтиралты мәналары инчәлик вә усталыгла ашкарланмалыдыр. Белә ашкарлама нәтичәсиндә ајдын олур ки, Ч. Чаббарлынын сәнәт уғурлары фәрди јарадычылыг исте’дады илә јанашы, бүтүн варлығы илә бағландыгы драматуркијанын поетик сиррлэринә эсаслы шәкилдә бәләддији илә элагәдардыр. Ч. Чаббарлы, мүбалигәсиз демәк олар ки, милли вә үмумбәшәри мә’нәви сәрвәтлэрин классик нүмунэлэринин эксәријәтини мәнимсәмишди. Ән’әнә онун новатор сәнәтинин эсасыны тәшкил едир. Онун драматуркијасы өзүнәмәхсус тәбиәти илә, јарадычылыг типи е’тибары илә реализмлә романтизмин вәһдәтиндә тәзаһүр етдији кими өз чидди сәнәт тапынтылары илә дә кләссикаја, әдәби ирсә бағлыдыр.

III. ЧАББАРЛЫ ВӘ ӘДӘБИ ИРС, ӘН’ӘНӘ МӘСӘЛӘСИ

Ч. Чаббарлынын сәнәткар шәхсијјәтинин нүфузу, новатор сәнәт уғурлары чохсаһәли фәалијјәти мүасир јазычынын классик ирсә, әдәби адәт-ән’әнәјә һәссас мүнасибәтинин, ондан лајигинчә бәһрәләнмәјин көзәл нүмунәсидир. Ч. Чаббарлы вә ирс проблеми чох кениш, тутумлу, мәсәләләрдән биридир. Бу проблеми мүхтәлиф истигамәтләрдә арашдырмаг, изләмәклә, әдәбијјәтын бир сыра актуал јарадычылыг проблемлэрини үзә чыхармаг олар: Ч. Чаббарлынын бәһрәләндији ән’әнәләр, онларын типолокијасы, Чаббарлынын ән’әнә, ирс һаггында фикирләри, Ч. Чаббарлынын өз ән’әнәләри вә с. Бу истигамәтлэрин һәр бириси мүхтәлиф мүнасибәтлә јазылмыш тәдгигатларда вахтилә чаббарлышүнасларын диггәтини чәлб етмиш олса да, һеч бир тәдгигатын башлыча проблеминә чеврилмәмиш вә објектив сәвијјәди һәллини тапмамышдыр.

Ч. Чаббарлы вә ән’әнә мәсәләси бир нечә бахымдан мә’налыдыр. Бу күн бир чох сијаси-ичтимаи, тарихи-идеоложи, етик-естетик концепсијалар учуб дағылдыгы үчүн кечән дөврә, адәт-ән’әнәләримизә мүнасибәтләр дәјишир. Бу просесдә 20-чи илләрдә олдуғу кими, јенә сәһвә јол верилир. Мә’нәви өлчү вә дәјәрләр, мүнасибәт критеријалары чохуну чашдырыр. Ч. Чаббарлынын јарадычылыгы да бу проблемлә бағлы узун илләр биртәрәfli изаһ олунмушдур. О, примитив шәкилдә «чыгырдаш» һесаб олунмагла јанашы, һәм дә «космополитизм»дә күнаһландырылмышдыр. Одур ки, бу проблемин

эдиби фәалијјәти илә бағлы нәзәрден кечирилмәси вачибдир.

Ән'әнә вә новаторлуғун фәлсәфи-сосиал маһијјәти онун естетик мүасирлијини ајдын көстәрир. Чүнки проблемин илк компоненти олан ән'әнә—кечмишин идеја-эстетик наилијјәтләринин мүасирләр тәрәфиндән тарихи вәрәселик кими гәбул едилиб јашадылмасыдыр. Бу да проблемин икинчи тәрәфини—новаторлуғун әсасыны, онун мајасыны тәшкил едир. Диалектиканын һекел тәрәфиндән мүәјјәнләширилмиш ганунлары әсасында өзүнү көстәрән ән'әнә вә новаторлуғ чәмијјәт эстетик фикрин инкишафындакы фәсиләсизлији вә әлагәнн әкс етдирир. Ән'әнә—ирс, мирас олдуғу үчүн ону гәбул едәркән мүасирлик мөвгәјиндән јанашылмалыдыр. Һәм дә ән'әнә јалныз бир милләтин, бир халгын дејил, бүтүн бәшәријјәтин гојуб кетдији наилијјәтдир. Она көрә дә о, милли олмагла јанашы., һәм дә үмумбәшәридир. Ән даһи сәнәткарларын сәнәт әсәрләри, о чүмләдән Ч. Чаббарлынын да јарадычылығы сүбүт едир ки, јазычы нә гәдәр оријинал исте'дада малик олса да белә, милли вә үмумбәшәри ән'әнәви наилијјәтләрдән кәнарда галмамышдыр. Одур ки, новаторлуғ анлајышы ән'әнә анлајышы илә ваһид тәркибдә, бәдди-диалектик процесин ифадә едир, эстетик категорија мәнәси газаныр (79).

Новаторлуғ латынча «новатор» сөзүндән олуб «јениләшдирмәк» мәнәсины верир. Новаторлуғ әдәбијјатда вә инчәсәнәтдә мүхтәлиф компонентләрдә, проблемләрдә јени, мүтәрәгги тапынтылардыр. Сәнәткар әдәби әсәрдә јени пријом вә үсулларла габагчыл идејалары елә тәхәссүм етдирир ки, мүасир охучунун зөвгүнү охшаја билир. Бу новаторлуғ ән'әнәдән ајры дејилдир (80).

Белә универсал әдәби-эстетик категорија олан ән'әнә вә новаторлуғ бүтүн интисади-сијаси гурумлар, идеоложи рәһбәр нәзарәтләри дәјишиб башгалашдығча бу да механики олараг деформасијалара уграјырды. Совет дөврү әдәбијјат вә инчәсәнәтимиздә «ифрат сосиолокизм»ин тарихән илк зәрбәсини дадан да мәһз бу проблем олду. Октябр вә апрел ингилаблары јени пролетар мәдәнијјәти јаратмағ шүарыны ортаја атығы заман әдәби мұнағишәләр даһа чох бу проблемин әтрафында баш верди. Јени дөврүн әдәбијјаты нечә олмалы? Ингилабдан әввәлки дөврүн әдәбијјаты, јахуд јарадычылығынын мүһүм һиссәсини јаратмыш көһнә јазычыларын тәлеји нечә олсун? Бах, бу мәсәләләр чох гүсүрлу шәкилдә, ән'әнәјә һәгиги новаторлуғ бахымындан јанашылмадығы үчүн фәччәли шәкилдә һәлл олунмаға башлады. Бәзи кәнч болшевик—комсомолчу јазарлар әдәбијјаты да, дөвләт аппараты

кими мәһв етмәк, гуру јердә саф пролетар мәдәнијјәти јаратмағ иддисына дүшдүләр. Вә әввәлчә, «Даләј Низамиләр, даләј Фүзулиләр!», «Пушкини мүасирлик кәмисиндән аталым!» кими инкарчы шүарларла «ән'әнә—ирс» анлајышыны тамамлә рәдд етдиләр. «Пролеткултчуларын» бу һәрәкәти В. И. Ленин тәрәфиндән исләнилди. О, пролеткултчуларын гурултајына гәтнамә һазырлајыб көндәрди. 8 октябр 1920-чи ил тарихли һәмин гәтнамә әсасында бир гәдәр сонра РК(б)П МК-нын «Пролеткултчулара чаваб» мәктубу јазылыр.

Мәктубда пролеткултчуларын тутдуғлары јол еһтијатла исләнилик, онларын әдәбијјатда ајырдығлары зүмрәләр—«кәндли әдәбијјаты», «буржуа-мүлкәдар әдәбијјаты», «чығардашлар», еләчә дә «пролетар әдәбијјаты» арасындакы нисбәтләр ајдынлашдырылыр. Көстәрилик ки, һәләлик пролетар јазычыларынын һекемонлуғуна наил олмагла кәндли јазычылара дост мүнәсибәт бәсләнилмәли, «чығардашлар» исә нәзакәт вә гајғы илә јанашылмалы вә һәр бир зүмрәнин тәдричән «пролетар идеолокијасы релсләри үзәринә кечмәсинә» наил олунмалы (81).

Бәс, нә үчүн марксизм-ленинизмә әсасланан пролетар ингилабчылары ән'әнәјә, мәдәни ирсә белә сол јанашырдылар? Бунун үч сәбәби ајдындыр: Биринчиси, бүтүн болшевик—комсомолчу әдәбијјатчылар һәлә марксизми, онун диалектика ганунларыны нәзәри тәрәфдән дәрк етмәишидиләр. Икинчиси исә бунларын чох ифрат ингилабчы—болшевик инкарчы тәбиәтләриндән ирәли кәлә «ифрат сосиолокизм» хәстәлијинә дүчәр олмалары иди. Гырмызы ингилаб рәһбәри һәлә 15 ил әввәл сосиализм нәзәријјәсини һазырлајаркән јени дөврдә әдәбијјатын нечә олачағы барәдә дә јазмышды. Бурада әдәбијјатын партијалылығы вә синфи характеринин кәскин шәкилдә гојулмасы, буржуа әдәбијјатындан фәргләндирилмәси вә с. кими сијаси мүддәалар ингилабчылары чашдырмышды. Хатырладағ ки, «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» (1905) мәгаләсиндә Ленин әдәбијјат ишини «үмумпролетар ишинин»—һәрәкәтә кәтирилмиш бу иһәнк механизмин «винтчији, тәкәрчији» адландырмышды, ејни заманда бу әдәбијјатын бүтүн әввәлки әдәбијјатлардан фәргли оларағ кәскин синфи-пролетар характери дашыдығыны да принципиал шәкилдә ирәли сүрмүшдү: «Буржуа адәтләринә зидд оларағ мәнфәәтпәрәстлик, алверчилик мәгсәди күдәп, буржуа мәтбуатына зидд оларағ, буржуа әдәби мәнәсәб пәрәстлији вә фәрдијјәтчилијинә, «аға анархизминә» вә асан газанч тамаһына зидд оларағ—сосиалист пролетариат пар-

тијалы эдәбијјат принципни ирәли сүрмәли, бу принципни инкишаф етдирмәли вә мүмкүн гәдәр даһа мүкәммәл вә там шәкилдә ону һәјата кечирмәлидир» (82).

Буна көрә дә ајдын мәсәләдир ки, пролетар ингилабында галиб кәләнләр әввәлки эдәбијјата пис бахачаг вә өз партијалы эдәбијјатларыны һәјата кечирмәли олачагдылар. Бах, үчүнчү сәбәб дә бурадан ирәли кәлирди.

Пис орасындадыр ки, 1925-чи илдә ијунун 18-дә МК-нын «Бәдин эдәбијјат саһәсиндә сијасәти һаггында» гәтнамәси илә «пролеткултчулуг» писләнилдикдән сонра да (83) бир мүддәт Азәрбајчанда классик ирсә—ән'әнәјә марксист тәнгидин мүнәсибәти ашағыдакы кими галырды: «азәрбајчанлыларын исламдан сонракы эдәбијјатынын да мәншәји бәлли дејил кимидир. Чүнки бу эдәбијјат мүәјјән маһијјәтә малик, бәлли-башлы бир эдәбијјат дејилдир» (84). Көрүндүјү кими, Низаминин, Нәсими вә Фүзулинин, Вагиф вә М. Ф. Ахундовун, Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабирин...јаратдыглары «исламдан сонракы чаларлы—чешидли жанр вә үслублара малик зәнкин эдәбијјат» тамамилә маһијјәтсиз, «бәлли-башлы» олмајан бир эдәбијјат кими инкар олунурду. Лакин бунунла јанашы 1925-чи илдә јарадылмыш «Эдәбијјат чәмијјәти» партијанын гәтнамәсинә ујғун олараг «әски вә јени Азәрбајчан эдәбијјатыны тәдгиг етмәк, халг эдәбијјатынын јахшы ән'әнәләрини мүнәсибәтлә кәтирмәк, эдәбијјатда тәнгиди кенишләндирмәк, Шәрг вә Гәрб эдәбијјат чәмијјәтләри илә даим әлагә сахламаг» (85) вәзифәләрини һәјата кечирмәјә чалышырды. Тәәсүф ки, бу дәрнәјин тәркибиндә јени—пролетар шаирләри илә јанашы гочаман тәчрүбәли сәнәткарлар арасында мүнәгишәләр башланды вә дәрнәк өз нүфүзуну итирәрәк ән'әнәјә мүнәсибәтдә һеч бир иш көрә билмәди. Әввәлчә «Коммунист» гәзәти әтрафында бирләшән кәнчләр һәммин илин ахырларында «Кәнч гызыл гәләмләр» адлы јени чәмијјәт тәшкил етдиләр. Бу чәмијјәт дә ән'әнәдән узаг «новатор» шәрләрини чап етдирир, Ленин, Октјабр ингилабы, гадын азадлығы, фәһлә вә кәндли мөвзусунда бәдиликдән узаг әсәрләр тәблиг едирди. Мәдәни ирсә мүнәсибәт јенә кәскин шәкилдә давам етмәкдә иди. Ә. Назим 1928-чи илдә чап етдирдији мөгәләсиндә јенә јазычылары группашдырыр, әввәлки дөврдән кәлән јазычылары «чығырдашлар» ады алтында тәнгид едир, онларын пролетар эдәбијјатына «јад» олмаларыны гејд едирди (86).

Бу дөврдә партија јенә ишә гарышараг далбадал јазычыларыну гурултајларыны (1928-чи илдә I, 1929-чу илдә исә II, Азәрбајчан пролетар јазычыларынын гурултајларыны) кечирир. Бу гурултајлардан сонра ән'әнә, мәдәни ингилаб мәсәләләринә нөгсанлы бахышларын ифшасы илә бағлы тәнгиди мөгәләләрдә «пролеткултчулуг», «воронсгичилик», «перевөрчәчилик» вә с. чәрәјанлар зәрәрли тәмајулләр кими писләнилмәјә башлады (87). Даһи тәфәккүр, саһибләринин һәлә чоһ гәдим заманлардан дедикләри вә Ленинин дә 1920-чи илдә тәкрат етдији бир һәгигәтә—јалныз бәшәријјәтин јаратмыш олдуғу бүтүн нәмәтләрлә өз зәһнини зәнкинләшдирдији заман камил инсан ола биләрсән» кәламына нәһәјәт болшевик тәнгидин диггәти артды.

Лакин бу принципә мүнәсибәт јенә дә әввәлки кими мүхтәлиф зөвгләр вә идеоложи-сијаси бахышлар алтында кечирди. Вә бу мүнәсибәт 1937-чи илә гәдәр давам етди. 37 чохуна фәрг гојмадан әксәријјәтини (мүсаватчы Әһмәд Чавады да, јени һәјат тәрәннүмчүсү марксист тәнгидчи Ә. Назими дә, саф сәнәт тәрәфдары Н. Чавиди дә) арадан көтүрмәклә әдәби мүнәгишәләрдә заһирән иглим «сакитләшди». Бу дөврдән сонра ваһид һекемон рәһбәрлик алтында эдәбијјатшүнәслиг дикәр проблемләр кими ән'әнә вә новаторлуг мәсәләсини дә өз билдији кими идеоложи аспектдә һәлл етмәјә башлады.

73 иллик эдәбијјатын илк 10—15 или бу проблемлә бағлы нә гәдәр гүсурлу-нөгсанлы олса да белә, мәнсулдар вә характерикдир. Бу дөврдә бүтүн әдәби мүнәгишәләрә бахмајараг һәгиги эдәбијјат да јараныр. Сонракы онилликләрдә исә јарадычылыг проблемләри кенишләнсә дә, һәтта социалист реализми адланан јени типли јарадычылыг методу рәсмиләсә дә һәммин илк дөврүн бәдилик тапынтылары ән'әнә вә новаторлуг бахымындан сечилир. Јени методун «социалист» епитети чохуну чашдырды, чохуна исә өз бәсит јазыларыны «актуал» мөвзуларда чап етдирмәк вә мәшһурлашмаг имканы верди. Әслиндә исә бу метода мәнхәс «һәјаты олдуғу кими, тарихән конкрет вә ингилаби инкишафда тәсвир» принципи сәнәтин зиддинә дејилди вә бу сәнәткары натурализмдән, сәјрчиликдән гуртарырды. Бу принцип диалектик сәчијјә дашыдығы үчүн реализмин јени вә даһа мүкәммәл мәрһәләси, типли һөсәб олуна биләр. Диггәт едиләрсә ајдын олар ки, һәлә «социалист реализми» анлајышы јаранмадығы дөврләрдә белә бу принципләри өзүндә әкс етдирән бәдини нүмунәләр мејдана кәлмишдир. Тәәсүф ки, Октјабр һадисәләриндән, Април чеврилишиндән сонра бизим јазычыларын бир чоху артыг хош-

бөхт кэлэчэјин «символу» кими «социалист» вэ «ингилаб» анлајышларыны кетдикчэ шиширдэрэк, сэнэтин эн'әнэви бэдини-фэлсэфи дэјрлэринэ арха чевирдилэр. Исте'дадсызлар социалист мээмунлу чари мөвзуларын алтында өз бэдини нагисликлэрини өрт-басдыр етди, исте'дадларын бир гисми өз бэдини габиліјјэтини «социоложија гурбан верди. Н. Чавид кими гүбрэтли сэнэткар исэ «фиргэдэн, сијасат-дэн...» зөвг алмадыгыны бэјан едэрэк өмрүнүн сонуна кими јарадычылыг тэбиэтинэ садиг галды, сэнэтин өз мэчрасындан чыхмамасы үчүн һэјатыны белэ гурбан верди.

Ч. Чаббарлы исэ һэм мөвчуд сијаси-социал шэраитлә «ајаглашды», һэм дә мүэллими Чавид кими сэнэтин өз јолундан сапмамасы үчүн бүтүн варлыгы илә гэлэм чалды, мүбаризэ апарды. Сөзүн эсл мәнасында јени методун бэдини-эстетик ганунларына чаваб верэн бэдини нүмунэлэр эрсэјэ кэтирди. Вахтилэ «милләтчи—мүсаватчы» кими тэ'гит олунан, сонра «хырда—буржуа јазычысы» кими дамгаланыб «чыгырдаш» адландырылан Чаббарлы өз фитри исте'дады илә сүбут етди ки, сэнэткар һэги сэнэткардырса, о һансы методда јазыр-јазсын, фэрги јохдур, бэдинилик ганунларына риајет олунурса онун эсэрлэри јашајачагдыр. Эдибин истэр бу методдакы эсэрлэри, истэрсэ дә романтик эсэрлэри бу күн бизэ она көрө мүасир көрүнүр ки, бунлар һэм идејача, һэм дә сэнэткарлыг бахымындан эн'әнэ вэ новаторлуғун парлаг нүмунэлэридир.

Ч. Чаббарлы новаторлуғу һеч заман заһири, формал эла-мэтлэрдэ, јахуд мөвчуд сијаси үстгурумун идеолокијасынын тэблиғи вэ тэсвириндэ ахтармамышдыр. Һэтта о, кечичи ола-на ујмамағы өз сэнэткар һэмкарларына да төвсијэ етмишдир. Јени һэјат гуручулуғуну дэриндэн мүшаһидэ етмэдэн, тэлэм-тэлэстик мөвзулар сечэн јени типли мәддаһлары эдиб чидди тэнгид етмишдир. Онун фикринчэ, һэр бир јени-лик һэлэ тэчрүбэдэн, сынагдан чыхмадығы үчүн новаторлуғ нүмунэси сајыла билмэз. Бэдини јарадычылыгла мэшгул олан мөвчуд һэјаты илк нөвбэдэ дөнэ-дөнэ мүшаһидэ едиб өјрөн-мэли, ону дујуб гаврамалы, тэсэввүр вэ тэхэјүлүндэ, инти-балар «габында» ону «биширмэли, һэмин предмет—мөвзу өз бэдини-эстетик «рэнкини» алдыгдан сонра эсэр јазылмалыдыр. Ч. Чаббарлы өзү 10 илә јахын социалист гурулушуну өјрөн-миш, сонра ондан эсэрлэр јазмаға башламышдыр. Ч. Чаббарлы сэнэтинин новаторлуғ кејфијјэти мөһз онун сэнэтэ мэх-сус эн'әнэви мисрадан, милли вэ үмүмбэшэри бэдини дэјэр-лэрдэн лајигинчэ гндааланмасы илә бағлыдыр.

Ч. Чаббарлы вэ эн'әнэ мäsэлэси бир дә она көрө мә'на-

лыдыр ки, јухарыда мүэјјэн нэзэри-тарихи мэнзэрэсини хатырлатдығымыз эн'әнэ мäsэлэсинэ үмумијјэтлә совет дөврү эдэбијјатшүнаслыгынын мүнәсибэтиндэ јол верилэн гүсур-лары мејдана чыхарыр. Ејни заманда бизим арашдырмамызда Ч. Чаббарлы кими сэнэткарын новатор јарадычылыг зир-вэси кэсб етмэсиндэ эн'әнэлэрин ојнадығы рол бөјүк бир тэч-рүбэнин нэзэри јекуну кими ајдынлашыр ки, бу да мүасир дөврдэ аддымбашы растлашдығымыз анархија шэраитиндэ һэмин мäsэлэјэ дүзкүн јанашмағын нүмунэси кими эһэмијјэт-лидир. Ашкарлыг вэ демократија адына күндэ бир дона кир-тэр милләтэ рәһбэр иддиасында оланлар кечэн дөврүн, истэр апрел ингилабындан эввэлки, истэр сонракы мэдэни ир-лэ, бу инкаредилмэз эн'әнэ илә гејри-чидди рэфтар едирлэр. Бу күн дә М. Ф. Ахундовлары, Мирзэ Чэлил вэ Сабирлэри бэјәнмәјәнлэр, онлара ејб тутанлар вардыр(88). «Пролт-култчулуғ», «ифрат социолокизм» санки јени бичимдэ мејда-на чыхыр, демократик мэдэнијјэт вэ эдэбијјат адына эввэлки наилијјэтлэримизин бир чохунун үстүндэн гэлэм чөкир, эдэ-би кәнчилији чашдырыр. Бу мә'нада да Чаббарлы вэ классик ирс, хүсусэн эн'әнэ мäsэлэси бир даһа актуал сәслэнир.

Ч. Чаббарлынын истифадэ етдији, јахуд Чаббарлы үчүн эн'әнэ ролу ојнајан идеја-бэдини мәнбэлэри Азэрбајчан совет эдэбијјатшүнаслыгы монографик тэдгигатда эсасэн үч парал-лел истигамэтдэ мүэјјәнләшдирмишдир. Көркәмли Чаббар-лышүнәс Мәммэд Ариф Дадашзадэнин фикринчэ, «Азэрбај-чан демократик-реалист классик эдэбијјатына, зэнкин халг јарадычылыгына вэ габагчадан рус эдэбијјатына—бу үч эсас мәнбэјэ эсасланан Ч. Чаббарлы, башлыча олараг М. Ф. Ахун-дов реализминдэн гдаланырды. М. Ф. Ахундовун маарифчи-демократик фикирлэрини, һэјатла дэриндэн бағлы олан ре-ализмини, һэр чүр идејасызлыға, епигончулуја, мүһафизэкар «гэзэлчијэ» дүшмән олан хэлгилијини вэ идејалылыгыны Ч. Чаббарлы үмумијјэтлә Азэрбајчан эдэбијјаты үчүн, хүсу-сэн өзү үчүн эн дүзкүн бир јарадычылыг јолу һесаб едир-ди»(89).

Мүэјјэн кэсирина вэ гүсуруна бахмајараг, бу фикир 50-чи иллэрин эдэбијјатшүнаслыг фикри кими она көрө эһэмијјэт-лидир ки, эввэлчэ «милләтчи», даһа сонра «чыгырдаш», сон-ра да «космополит» адларла бөһтанлара мә'руз галан эди-бин һэги хэлги-демократик јарадычы симасыны дүзкүн мү-эјјәнләшдирди. Лакин бунунла јанашы, һэмин елми мүд-дэанын өзү дә бу күн бизэ бир гэдэр социоложи мејлли, сија-си тенденсијалы тә'сир бағышлајыр. Һисс олунур ки, һэмин

илләрнин өзүндә дә бу фикир чидди сосноложи тә'сир алтында сөйләнилмишдир. Мүддәәја диггәт едәк: 1. Реалист-классик Азербайчан әдәбијјаты. Бәс нә үчүн јалныз реалист әдәбијјат, нијә романтик әдәбијјат јох?. 2. Халг јарадычылығы. Бу дүздүр! Лакин дини-мифолокија илә бирликдә. 3. Рус әдәбијјаты. Бу исә лап көкүндән биртәрәфлидир. Нә үчүн јалныз рус әдәбијјаты? Бәс, нијә Гәрби Авропа әдәбијјаты, Шәрғ әдәбијјаты олмасын? Јахуд, халг јарадычылығы илә јанашы дини мәрәсимләрнин ролу нијә унудулсун?

Бу ән'әнәләрнин ичәрисиндә јеринә вә мөвгејинә көрә әлбәттә, илк сырада шифаһи халг јарадычылығы вә дини мәрәсимләр, ајинләр дуруп. Бу да јалныз милли чөрчивәдә дејил, үмүмбәшәри мигјасда сәнәткарын јарадычылығына тә'сир көстәрмиш, ән'әнә ролуну ојнамышдыр. Бу саһә үзрә јалныз Азербайчан фолклору вә Ч. Чаббарлы мәрәләси ара-сыра тәдгигатчыларын, хүсусән дә фолклоршүнәсларын диггәтини чәлб етмишдир. Көркәмли Азербайчан фолклоршүнәсы проф. М. Н. Тәһмасиб әдибин халг јарадычылығына мүнәсибәтинин марағлы әлагәләриндән бәһс едән мәғалә илә чыхыш етмишдир (90). Фолклоршүнәс алим илк дәфә оларағ Ч. Чаббарлынын фолклора дәриндән вә үмүмбәшәри сәвијјәдә бәләддијини әкс етдирән әдибин «Дионис» адлы әлјазмасыны тәдгигата чәлб едәрәк сәнәткарын Азербайчан халгына мәрәсүс олан «Кос-Коса» мәрәсими илә Јунан мәрәсимләри арасында паралелләр апармасыны вә марағлы нәтичәләрә кәлмәси фактыны изаһ едир, онун ерудисиясындан хәбәр верирди. Ч. Чаббарлы вә фолклор әлагәләринин өјрәнилмәси саһәсиндә ардычыл вә мүкәммәл аддым проф. Ф. Әфәндијевә мәрәсүсдур. П. Әфәндијев драматургун «Халг әдәбијјаты топлашдырылмалыдыр» адлы архив мәғаләси һаггында илк дәфә 1959-чу илдә мә'лумат вермиш (91), даһа сонра исә һәмин мәғаләни мүүллифин архивиндән әлдә едәрәк чап етдирмишдир (92).

П. Әфәндијев бу истигамәтли арашдырмаларыны ардычыл, системли шәкилдә апармыш вә нәһајәт 1985-чи илдә «Ч. Чаббарлы вә халг јарадычылығы» (93) адлы китаб бурахдырмышдыр. Бу китабда Чаббарлынын зәнкин ирси үзрә, архив материаллары да даһил олмағла әдибин һәлә 20-чи илләрнин әввәлләриндән ел әдәбијјатына гајгысы, онун топланылыб јайылмасы гајгысына галмасы, еләчә дә өз бәдии јарадычылығында бу түкәнмәз хезинәдән нечә мәрәтлә бәһрәләnmәси вә с. мәрәлиләри ишығландырылыр. Тәдгигатын елми дәрәи орасындадыр ки, бурада јазычынын халг јарадычылығы барәдә дедији фикирләр, јахуд истифадә етдији ај-

ры-ајры фолклор нүмунәләри, маһны, бајаты, аталар сөзләри, әфсанә вә рәвәјәтләр вә с. сүжет охшарлығлары илә јанашы, һәм дә фолклорун сәнәткар тәфәккүрүнә тә'сири, јаратдығы драматуржи конфликт вә характерләрнин тәсвириндәки ролу вә с. изләнилмишдир. Лакин бу тәдгигатда да сәнәткарын дини ајин вә мәрәсимләрә бағлылығы, мифик гајнағларә бәләддији вә бундан бәһрәләnmәси вә с. хүсуси нәзәри-естетик истигамәтдә арашдырылмаммышдыр. Еләчә дә мәрәләләрнин шәрһиндә советоложи платформа мүүјјән дәрәчәдә һисс олуруп. Белә нәзәри-методоложи һисби натамамлығына бахмајарағ, бу әсәр драматургун халг јарадычылығы гајнағлары илә бағлылығынын ән ичә нәгтәләрини ишығландырмағ бахымындан һәссаслығла апарылмыш арашдырмаларын нәтичәси кими гијмәтлидир.

а) Шифаһи халг тәфәккүрү

Ч. Чаббарлы вә халг јарадычылығы проблеми ики истигамәтдә изләнилә биләр. Биринчи сырғ Азербайчан шифаһи халг јарадычылығы, икинчиси исә үмүмбәшәри дүнја фолклору.

Әлбәттә, бу бөлкүдә илк јери милли фолклор гајнағлары тузур. Бу да өзлүјүндә һәм ајры-ајры жанрлар, һәм дә мөвсүм вә мәрәсим типинә көрә ики јерә ајрыла биләр. Жанрлар, шәкилләр ајдындыр. Мөвсүм вә мәрәсимләрә кәлдикдә исә, бир вар, сырғ халг адәт вә ән'әнәләриндән ирәли кәләи јарадычылығ мәрәсуллары, бир дә вардыр, дини адәт вә ајинләрин ичрасы илә бағлы шифаһи јарадычылығ мәрәсуллары. Марағлыдыр ки, Ч. Чаббарлы бу истигамәтләрин һәр бири илә өз јарадычылығыны сых әлагәләндирмишдир. Ел әдәбијјатынын мүхтәлиф саһәләри һаггында камил биличи кими пешәкар зөвгү илә нәзәри мұлаһизәләр сөйләмиш, онун фәлсәфи-бәдии вә дәрин психоложи хүсусијјәтләриндән бәһс етмишдир.

Әдибин халг јарадычылығына бу гәдәр бәләддији, хүсусән ашығ поеизиясы илә бағлы мә'луматлары охучуда һејранлығ доғурмаја билмир. Ахы, Ч. Чаббарлы сәнәткар биографиясы илә шәһәр мүнәтинә даһа јахын олмушдур. О, учғар кәндләрдә; аранда, јајлағларда нәчәри һәјат кечирән елат чамааты, арасында олмаммышдыр. Ушағлығы әввәлчә Бақыја јахын кәндләрдән бириндә—Хызыда вә сонра Бақынын дағлы мәрәләсиндә кечмишдир. Нә елә чох ашығ көрмүшдү, нә дә саз. Бәс, елә исә бу јахынлығ һарадан иди? Фикримизчә бу илк нөвбәдә Ч. Чаббарлынын хәлги фитри јарадычы исте'дадынын өз хисләти, ајрылмаз вә анаданкәлмә

габилијјәти иди. Һәгиги сәнәткар илк нөвбәдә мәнсуб олдуғу елин-обанын өлчүлүб-бичилмәмиш, јазыја-гәләмә алынмамыш бәдни сәрвәти үзәриндә көкләнир. Һәлә көрпәлијјиндән бу көкдә сазланмыш симин еһтизаса кәтирилмәсиндә, јухарыда гејд етдијимиз кими, кәнддә јашајан бибиси Зәрнишанын ролу әлбәттә олмушдур. Ашыгвари маһнылар, гошан Зәрнишан, Сона ханым Чаббарлынын хатырладығы кими, кәндә кәлән ашыгларла дејишиб онлары мәғлуб да едәрди (94). М. Арифин дедијинә көрә, «Зәрнишанын садә вә тәсирли маһныларына Чәфәр һәлә ушагкән гулаг асмыш, онлары севмиш вә эзбәрләмишди» (95). Бу мәнада Чаббарлынын кичик јашларындан ше'рә мејл етмәсинә, бибисинин дә тәсири еһтималы һәгигәт кими гәбул едилә биләр. Фолклоршүнаслар да Ч. Чаббарлынын мәчлисләрдә ел сәнәткарларына гулаг асдығыны, халға мәхсус сәнәтин бир чох нүмунәләрини һафизәсиндә топдығыны сөјләмишләр.

Ч. Чаббарлынын зәнкин вә чешидли јарадычылығында Азәрбајчан халг әдәбијјатынын әксәр нүмунәләриндән, жанр вә нөвләриндән истифадә едилмишдир. Онун архивиндә топланмыш зәнкин фолклор материаллары (маһнылар, аталар сөзләри, зәрби-мәсәлләр, тарихи адлар, көһнә ләгәбләр, «тап көрәк» силсиләли сечмәләр, бајатылар, охшамалар, ағылар, әфсанә вә рәвәјәтләрдән гејдләр сүбүт едир ки, о, халг бәдии тәфәккүрүнә һәмишә чидди мараг көстәрмишдир. 1923-чү илдә гәләмә алдығы «Гыз галасы» поемасында буна ишарә дәрдыр:

«...Фәгәт мәнә бир күн
Гоча, дүшкүн гифәјәли бир пир,
Чох көзәл, шаиранә сөзләрлә
Етди бир гәмли мачәра тәсвир».

Бу поетик мәлүматдан ајдын олур ки, әдиб һәмишә мүдрик гочалара јахын олмуш, халгын јаратдығы һәр бир нүмунәјә һәссас вә чидди јанашмышдыр. Белә олмасајды, елә «Гыз галасы» поемасы, «Ситарә», «Пәри ханым» либреттолары, јарымчыг галмыш «Инчә» пјеси, «Шаһсәнәм» операсынын мәтнини, еләчә дә мәтни тапылмајан «Араз чајы», мәшһур «Од кәлини» фачиәләри јаранмазды. Бу әсәрләрин јазылмасында әдиб нәинки она ујгун бир сүжет паралелиндән истифадә етмишдир, һәтта, бирчә әсәринин сүжети сүбүт едир ки, бу мөв-

зуда, јахуд она јахын олан онларла фолклор мотивләринә нәзәр јетирмишдир. Јахуд әдибин әксәр драм әсәрләриндә истифадә олуан ел маһнылары, бајаты, лајла вә охшамалар көстәрир ки, сәнәткар бунлары чохдан билirmiш, онлары заман-заман өз «мән»индә бәсләмиш, сүсләмиш, әсәр јазаркән мәгамында, вәзијјәтә ујгун шәкилдә јарадычылыгга бунлардан истифадә етмишдир. Мәсәлән, «Севил»дә мүәллиф ејни бир сәһнәдә бир охшама типиндән, һәм дә онун мүхтәлиф вариантлардан елә усталыгга истифадә едә билмишдир ки, бунунла ејни заманда дөрд мүхтәлиф характерин мәнавијјатынын ајдынлашмасына мүвәффәг олмушдур. Һәмин сәһнәни јада салаг.

«Атакиши: (гучағында ушаг ичәридән чыхыр).

Ај сәнә гурбан инәкләр
Бу балам һачан имәкләр,
Ај сәнә гурбан иланлар,
Бу балам һачан дил анлар.

Күлүш. Ај ата, бунлары һарадан өјрәнмишсән?

Атакиши. Геј... Гызым, бунлары бир заман сәнин анан охујарды.

Севил. Нә јахшы да јадын да галмышдыр, ај әми!

Атакиши. Чох билирдим анчаг һамысы јадымдан чыхыб.

Дағда дарылар,
Сүнбүлү сарылар,
Көһнә гарылар,
Бу балама гурбан.

Илхыда атлар,
Чөлдә көј отлар,
Әрсиз арвадлар,
Бу балама гурбан.

Күлүш. Бу јахшы, нә үчүн бәс арвадлар, өзү дә тәкчә әрсизләр, кишиләр јох.

Севил: Чүнки киши евин сүтунудур. Арвад нәдир, отуруб саман чувалы кими евин бир күнчүндә, нә өлүјә һај верир, нә диријә пај. Анчаг әми, ушаг үчүн белә шејләр охујанда Балашын хошуна кәлмир. Дејир ки, адам јанында охума, дејәрләр кәтти-күттү һавасыдыр, вајушкадыр, нәдир, ондан охујун, дејир.

Атакиши. Һә, кәтти-күттү һавасы оlanda нә олар? Вајушка нәдир? Онун, дејәсән, чох охумагдан һушу буланыбдыр» (97).

Мәнзәрә көз габагындадыр. Мүәллиф бу ел җарадычылыгы нүмунәси илә һәм Атакиши, Күлүш, Севил вә Балаш кими мүхтәлиф зүмрәдән олан адамларын сәчијјәсини охучу, җахуд тамашачыја даһа чазибәли чатдырыр, һәм дә кичик бир драматуржи эпизодда дөврүн ичтимаи-мәдәни мүһитдә доғурдуғу милли-мә’нәви фәһәмиз барәдә тәсәввр җарадыр. Пјесин әввәлки вә сонрақы сәһнәләрини охумамыш олсаг да белә һәммин бу эпизодда Атакишинин зәнкин мәнәвијјатлы синәдәфтәр гоча олмасы, ејни заманда мөвчуд мүһит тәрәфиндән сајылмаз вәзијјәтә дүшдүјү, Күлүшүн шән—шух зарафатчыл үсјанкар тәбиәти, Севилин көзәл ел адәт-ән’әнәси үзәриндә көкләнмиш зәнкин мә’нәвијјаты илә јанашы мүтәрәддид вәзијјәти, сәтијјат вә горху ичәрисиндә јашамасы, Балашын исә харичән мәдәни—мүасир, дахилән исә пуч, мә’нәвијјатсыз тәбиәти, мешшан зөвгү вә ејни заманда бу фонда мөвчуд гурулушун абһавасы чох көзәл характеризә едилір. Белә эпизодларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Лакин мәгсәд Чаббарлы кими сәнәтқарын һансы усталыг вә мәһарәтлә ел-оба бәдин тәфәккүрүндән бәһрәләнәрәк өлмәз әсәрләр јаратмаг ләјгәтини үзә чыхармагдыр. Бу ләјагәт сәнәтқарын новаторлуғудур. Ән’әнәјә мөһкам бағланан, ондан угурла бәһрәләнән һәгини сәнәтқар јенилији, драматург новаторлуғу!

Ч. Чаббарлынын драм дилинин заһирән о ләрәчәдә лә сәдә ади данышыг дилинә җахын олмамасы иңкар едилмәз фактдыр. Бу исә сәһнә әсәрләринин халгилијини көлкәлиә билмәз. Бәс, нә үчүн драматургун дили хүсусән дә романтик гәһрәманларынын дили мүәјјән гәдәр классицист, дәбдәбәли, риториклир? Бурада халг җарадычылыгынын сәлә, о’наг ади, лору дејим тәрәи өз тәсирини көстәрмәмишдирми? Мәсәлә башга чүрлүр. Чаббарлы чанлы тип иһәятлә о гәдәр реал, сәчијјәви аламәтләри илә гаврамышдыр ки, һәтта өз романтик образларыны да җарадаркән онларын тәбиәтләринә зид кетмәмишлир. Һәр тип илә дилиндә данышдырмаг усталыгы артыг чохдан чаббаршүнаслыгда тәслиг олунмушдур. Оун чаларлы, чохчәһәтли, рәңкарәңк типләр галарејасында һәм романтик-патетик, һәм сатирик-реалист, һәм мелодраматик-сентиментал, һәм сәрт-фәһи тонду данышыг тәрзи олан образләра раст кәлмәк олур. Бу зәнкинлик вә бәнзәрсизлијин өзү дә мәһә әдибни халг җарадычылыгы ән’әнәсинә бағлылыгындадыр. Чүнки диггәт едилдикдә айдын көрүнүр ки, һәммин чаларлы зәнкин сәчијјәләр илк нөвбәдә халг җарадычылыгында мөвчуддур, бәдин тәчәссүмүнү шифаһи шәкилдә ја бајаты ағы, ја охшама-лајла зүмзүмәсиндә, ја инчә јуморлу,

мәзәли мөвсүм-мәрасим ојуну типиндә, җахуд да аталар сөзләри, афоризмләр, мәсәлә вә рәвәјәт, ләтифә вә гаравәлли жанрында чохдан тапмышдыр.

Чаббарлынын илк романтик гәһрәманларындан, мәсәлән, дејәк ки, Бәһрамындан, Рүф’әт вә Халиддән, Рамиз вә Фәрһаддан фәргли олараг Ајдын, Огтај, Елхан кими гәһрәманларынын тәсвириндәки, хүсусән онларын монолог вә диалогларындакы даһа чох тәбиilik вә ејни заманда афористик-фәлсәфи чиддијјәт мәһз драматургун кетдикчә халг бәдин тәфәккүрүнүн фәлсәфи-психоложи маһијјәтинә даһа да җахынлашмасындандыр. Әкәр Бәһрамын нитгиндә даһа чох гәлиз әрәб—фарс тәркибләри ишләдилірсә («гүввәеји-чазибә», «рузқарымы үсрәтдәми кечирим», «Һүсн мүчәссәмәси, бир мәләки-хошәтвар», «күнбәди-сәмәви тәзәлзүл едиб» вә с.), сонрақы гәһрәманларын данышыгында бунлара аз раст кәлмәк олур.

Лакин ону да гејд едәк ки, Чаббарлы социалист чәмијјәтинин гуручулары олан јени типли гәһрәманларыны җарадаркән ән’әнәдән узаглашыдыгы мәгамларда образларын гејри-гәбни вә гејри-сәмими чыхмасына сәбәб олмушдур. Бу барәдә ирәлидә данышылачагдыр. Илк гәһрәманлар даһа чох китаб дили илә данышыр, өз әһвали-руһијјәләрини даһа тәсирли чатдырмаг үчүн јазылы классик әрәб-фарс тәркибли гәзәлләрдән истифадә едирләр. Мәсәлән, Бәһрам Пәрини көрмәк үчүн кәлдијини белә билдирир:

Мәнзурумүз нә гејри-чәмән, нә тәрәнәдир,
Дидари-јари көрмәјә бунлар бәһәнәдир.

Җахуд Ајдынның зәһәр ичиб интиһар едән Күлтәкинлә «көрүшдүјү» сәһнәни даһа фәһи бир чазибәјә галдырмаг үчүн әдиб узагдан камаи инилтиси алтында охујан ханәндәнин дили илә бу гәзәли тәгдим едир:

Касә-касә зәһр-гәм нуш ејләдим ешгинлә мән,
Дәсти-чуриндән иләр чәкдим, шикајәт олмасын!
Гәм јемә, бир күн ирәрсән вәслимә, дерсән мәнә:
Муиди-вәслин, сағын, рузи-гијамәт олмасын! (95)

Белә гәлиз маһнылар әдибни сонрақы әсәрләриндә кетдикчә арадан чыхыр, әвәзиндә ујгун ел маһнылары, җахуд халг җарадычылыгы услубунда езүнүн јаратдыгы маһнылар тәгдим олушур. Јада салаг, «Од кәлини»ндә Солмазын: «Мән бир солмаз јарпағам ки, чичәкләри бәзәрәм...», «1905-чи илдә»дә Сәһакин «Азад бир гушдум» мисралары илә башлајан маһ-

ныларыны. Һәм ин маһнылар халг маһнылары гэдэр тә'сир-едицидир. Икинчи маһны даһа чох фолклор тәфәккүрүнү хатырладыр. Бурадакы фәрг шүбһәсиз, һәм ин әсәрләрин өзүнә-мәхсүс үслублары илә уҗуғлашдырылмышдыр. Биринчи әсәр романтик вә классик үслубда олдуғу үчүн һәм ин маһны да бу аһәнки өзүндә һисс етдирир.

Ҷ. Чаббарлынын драм дилиндә колоритлик вә ејни заманда табилик кәтирән ән'әнәви васитәләрдән бири образларын нитгиндә верилән аталар сөзләри вә зәрби-мәсәл-тәрдир. Драматург јаратдығы персонажын, јахуд драматик вәзијјәтин даһа тә'сирли вә таби чыхмасы наминә афоризм-ләрдән, халг һикмәтләриндән нечә дә маһарәтлә јерли-јериндә истифадә етмишдир? «Алмаз» пјесиндән ади бир персонажын—гоча кәндли Афтилин нитгиндән бирчә мағамы хатыр-лајаг. Афтил намуслу әмәксевәр кәндлидир. О, Алмазын һәгигәтән пак вә гејрәтли киши хисләтли гыз олдуғуну билир. Лакин мәһкәмә сәһнәсиндә «бич доғулан» ушаг мәсәләси ор-таја чыхаркән Афтил һәгигәтин—јәни Алмазын тәрәфиндә дајанса да фикрини комсомол Барат кими конкрет демир. О, мәһз дүнјакөрмүш, һәјатын һәр үзүлә растлашмыш, сәртли-јинә гатлашмыш мүдрик, ејни заманда садәләвһ бир гоча гими белә чаваб верир:

Афтил. Јолдаш сәдр мән нә дејә биләрәм. Дејир: бәзәни-рәм, ханым дөјүр, бәзәнмирәм ағам. Дејим јахшыдыр, нечә дејим? Нахыра кедәрәм чобан олмаз, ахура кедәм саман: Дејим харабдыр, кенә нечә дејим? Инсаф динин јарысыдыр. Валлаһ, галмышам белә—јухары түпүрүрәм сағгалдыр, аша-ғы түпүрүрәм бығ. Дејир: газан газанла дөјүшәр, арада кү-вәч чатлар. Анчаг доғрусуну истәсәз, о кишинин гызы һәлә дүз ишләјир, мәрд адамдыр. Бу гэдәр һәшәрәтын ичиндә да-вам еләмәк елә зор ишдир».

Бу нитгдә чәми он чүмлә вардыр, бунун јарысы—беши, аталар сөзү, зәрби-мәсәлдир. Буна бахмајараг, һәм ин ел һик-мәтләри елә усталыгла образын дилинә верилмишдир ки, гә-тијјән нитги ағырлашдырмамыш, әксинә һәм ин персонажын дүнјакөрүшү, мәнәви-психоложи аләми вә ејни заманда һә-мин андакы вәзијјәти барәдә чох парлаг вә таби бир даны-шыг алынмышдыр. Афтилин мөвгеји ајдындыр. Бир аз әввәл Алмаза бөһтан атан Ибада чүр'әтлә өз сөзүнү дејиб. Лакин бу мағамда тәрәддүдлү, ики башлы аталар сөзләриндән исти-фадә етмәси, гәти чавабы кечикдирмәси нә илә бағлыдыр? Бу әлбәттә, неч дә онун мөвгејинин гејри-сабит олмасына дә-ләләт етмир. Јалныз вә јалныз мәһз јекун чавабынын даһа

конкрет вә даһа сәрраст олмасына мәһкәмәнин диггәтини чәлб етмәк мәгсәди дашыјыр. Ҷ. Чаббарлы сәнәтинин гүд-рәти мәһз бурасындадыр ки, о, јалныз ајры-ајры групплар вә фәрдләр арасындакы коллизия вә интригалары кәржинләш-дирмәклә мәһдудлашмыр. Бах, будур ән'әнәјә сөјләнәркән но-ваторлуг мағамы кәшф етмәк!

Ҷ. Чаббарлы вә Азәрбајҗан халг јарадычылығы ән'әнәси ки-фәјәт гэдәр тәдиг олундуғу үчүн (99) бу истигамәтдәки сөһ-бәтимиз јекунлашдырыр вә әдибин үмүмбәшәри, дини ајин вә мәрәсимләринә бағлылығына тохунмаг истәјирик.

б) Чаббарлы вә дини с'тигадлар, адәт-ән'әнәләр

Әдәбијјатын, хүсүсән театр вә драматуркијанын мәншәји илә бағлы олак дини ајин вә мәрәсимләри, һәм Гәрб, һәм дә Шәрг халгларынын мифоложи-әсәтири тәфәккүрү Чаббарлы-ны һәлә кәнчлијиндән өзүнә чәлб етмиш, бу истигамәтдә ма-рағлы мә'луматларла чыхыш етмиш, ејни заманда бәдни јара-дычылығында бунлардан истифадә етмишдир. Онун «Драмы-нын әсәслари» (100) адланан мәғаләсиндә театр сәнәтинин доғулушу илә әлағәдар ибтидаи инсанларын анамист (һәр шеј-дә руһ арамат) вә тотемист (ајры-ајры тотемләрә ситајиш етмәк) бахышларына мүрачиәт олунур, театрын мәншәји бу-рада ахтарылар.

Ҷ. Чаббарлы изаһ едир ки, дини ајин вә мәрәсимләр әв-вәлләр чидди ојунлардан ибарәт олмушдур. О јазыр: «Әввәл-ләри инсанлар сөјлә фикирдә идиләр ки, һәр шејин—евин, дәјирманын, тарланын хүсүси бир руһу, бир пәрисси, бир тан-рысы кардыр. Бу руһлара...дуа охумалы, онлары разы сал-малы имишләр...»

Онлар белә бир фикирдә идиләр ки, һәм ин аллаһлар (руһ-лар—Р. Ә.) јер үзүндә ат, кечи, гурд вә саирә шәклиндә һөкм сүрүрләр. Она көрә һәм ин һејванларын маскасыны тахыр, бе-ләликлә өзләрини бу вә ја башга бир аллаһа ошшатмаг, даһа доғрусу, истәдикләри руһу, танрыны өз бәдәнләринә јерләш-дирмәк, ону бүсбүтүн удмаг истәјирдиләр. Һәм ин аллаһлары удмаг да мүмкүн бир шеј иди... Беләликлә инсанлар... тәм-сил етдикләри аллаһын јүзлүјүнү (маскасыны—Р. Ә.) тахын-ча өзләрини һәм ин аллаһ кими тәсәввүр едир, һәтта онун ха-сијјәтләрини алмыш олурларды...»

Тотемләрә ситајиш дөврүндә исе бу гәдим инсанларын өз аллаһларына гурбан кәсмәси вә ондан јемәклә аллаһлары өзләринә јерләшдирмәси ајини вә мәрәсимләри баш верир. «...Әски инсанын өз аллаһыны өзүндә јерләшдирмәси... үчүн

она гурбан эсрмөк лазым иди. Эвваллэри, һэтта гурбанлар инсанлардан олурду. Сонрадан...һејванлар гурбан кәсилмәјә башлады. . Фәгәт бурада да һәр бир һејван јарамаз иди. Һәр аллаһын дост тутдуғу...аллаһы тәмсил едән һејван олмалы иди. Бу аллаһлардан бәзилэри үчүн өкүз, гојун вә саирә кәсилдји кими өз дини ајини илә театрону јарадан «Дионис» үчүи дә эвваллэри өкүз, сонра һәмншә кечи кәсилдирди. Бу мәлүматлардан сонра, мүәллиф дүнјада театрын мәншәјини нечә јарандығыны белә конкретләшдирир: «Әслән ојунлар эвваллэри һамысы чидди ишләр олмушдур (Бурада «ојунлар» ведиқдә һәмн дини ајинләр, гурбан кәсмәк вә с. ичралар фәзәрдә тутулур—Р. Ә.). Вахтилә чидди олан ишлэри кет-кедә ојун һалына салырлар ки, театро да бурадан доғурур.»

Беләликлә, мүэјјән бәситлијинә бахмајараг 20-чи илләрдә Ч. Чаббарлынын дүнја театрынын мәншәји һаггында белә кениш мәлүмата малик олмасы әдибин мифик, дини халг тә фәккүрүнә марағынын тәзаһүрү кими мараглыдыр.

Әһмијјәтлисн орасындадыр ки, башга бир мәгаләсиндә әдиб милли театрымызын мәншәјини тәшкил едән халг ојун вә мәрәсимлэри илә, о чүмләдән мәншүр мөвсүм тамашасы «Кос-Коса» илә Јуналарын һәмн «Дионис»и арасында бир јахынлыг көрүр. Антик јунал мифолокијасында үзүмчүлүк вә шәрәбчылыг аллаһы кими мүгәддә һесаб олунан вә шәрәфинә гурбанлар кәсилиб ајинләр ичра едилән Дионис(101) де илин фәсиллэри илә бағлы олан мәнсулдарлыгла, тәсәррү-фатла јахынлығы, Ч. Чаббарлынын фикринчә, ону «Кос-Коса» ја јахынлашдырыр. «Дионис» мәрәсиминин әслиндә Шәрг мәншәли бир мәрәсим олдуғу һаггында һәмн илләрдә рус әдәбијјатшүнаглығында да елми сөһбәт кедирди(102).

Ч. Чаббарлынын да фикирләриндән мәлүм олур ки, һәнгәтән халгларын ичәсәнәт тарихиндә театрын мәншәтиндә бир доғмалыг, јахынлыг вардыр вә һәм дә театр сәнәтинин мәншәјини һеч дә халгын өз мәншәти илә бағлы олан дини е'тигад вә ситајиш мәрәсимләриндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Һалбуки узун илләр совет сәнәтшүнаслығында бу мәсәлә сахталашдырылмыш шәкилдә тәгдим олунмушдур.

Ч. Чаббарлынын Гәрб мифик тәфәккүрү илә јанашы, Шәрг әсатирләринә, мифолокијасына бәләдлијини әис етдирән, һәм дә әдибин бир сыра театр тамашаларына јаздығы рә'јләрдә, еләчә дә «Од кәлини» кими классик әсәрдә даһа парлаг һисс олунур. Онун «Пәри Чаду», «Шејх Сән'ан», «Иблис»-ин сон гурулушу» вә с. ресензијалары(103) көстәрир ки, Чаббарлы һәлә Исламдан габагкы дөврләрдә ибтидаи инсанларын

дини тәсәввүр вә е'тигадларына, адәт-ән'әнәләринә јахындан бәләд олмушдур. Әдиб «Иблис»ин 1925-чи илдәки тамашасында Иблис образынын режиссор шәрһиндән она көрә наразы олмушдур ки, һәмн тамашада мүәллифин тәгдим етдији Иблис јох, шәрглилэрин тәсәввүрүндә чанландырдылары, һағыл вә әфсанәләрдән бәлли олан «див» образы иди. Олур ки, Чаббарлы бу «див»ин әләмәтләрини көстәрәрәк, Чавидин иблисиндән тамамилә фәргләндијини сүбүт едир: «Бу «див» нә исә инсан илә јүнсәк гүввәләр арасында орта бир јер тутур вә һәр шејдән әввәл бөјүк мадди вә чисмани гүввәтә малик бичимсиз, кобүд бир һејбәтдир. Нә гәдәр күчлү олса да, һәр һалда ону күчлү вә бачарыглы бир инсан мәғлүб едә биләр. Она көрәдир ки, һәр бир Мәликмәммәд алдымбашы бир «див» мәғлүб едир. Мә'нәви чәһәтинә кәличә, бунлар чох вахт идраксыз, шүурсуз бир һалда тәсәввүр едилир.

Бунлар тәнбәл, өлкүн, јатдығы јердән бәзән әсрләрчә галхмаз, әтрафларындан бир о гәдәр дә хәбәрлэри олмаз бир шејдирләр ки, инсан кими јашајыш мүбаризәси апарыр.

Һалбуки «Иблис»ин Иблиси белә дејилдир...О...чисмани бир вүчүддан даһа артыг мә'нәви бир гүввәтдир...»(111,350).

Чүр'әтлә демәи олар ки, Чаббарлынын елә һәмн илән јазмаға башладығы «Од кәлини» фачиәси, адындан көрүнүјү кими, әсәсән әдибин гәдим Шәрг дини адәт-ән'әнәләринә Атәшпәрәстлик дөврүнүн етник вә етик хүсусијјәтләринә јахындан бәләдлији нәтичәсиндә јаранмышдыр. Јухарыдакы рә'јдән көрүндүјү кими, башгасынын әсәринә, тамашасына принципнал тәнгиди мөвгедән јанашан бир сәнәткар өз әсәрини кәрәк нөгсансыз јаратсын. Чаббарлы бу мәс'улијјәти бүтүн чиддилији илә баша дүшәрәк, һәнкки атәшпәрәстлик дөврүнүн, әрәб истилаларынын, Бабәк хүррәмиди һәрәкатынын ичтимаи-сијаси әләмини, еләчә дә бунларын мә'нәви-психоложи тәрәфләрини дә дәгиглик вә һәссаслыгла әкс етдирмәјә бөјүк сәј көстәрмишдир. Онун Әфрасијаб Бәдәлбәјли илә һәмн илләрдә бу әсәрин мусигисн һаггында сөһбәтини хатырламаг јеринә дүшәр. О, Шәрг факултәсиндә мүһазирәләрә гулаг асдығы заман тәләбә досту Әфрасијабдан сорушур: «Нечә билирсән, гәдим атәшпәрәстләр ибадәткаһын да охунан дини маһныларын мусигисинин нә сәпкидә олмасы даһа мөһтәмәлдир? (әһтимал олунандыр?—Р. Ә.)

—О дөврүн мусиги нүмунәлэри заманын кирдабларында батыб кетмишдир.—дејә чаваб вердим.

—Орасыны мән дә билирәм. Мәкәр биз о мусигини инди дә өз тәсәввүрүмүздә чанландырмаг һүгугундан мәһрум едилмишик?

—Әлбәттә, јох. Мисир Фир'онлары дөврүндәки мусигинин

дә һәгигәтдә нә саҗаг сәсләндиҗини билән јохдур. Лакин бу чәһәт «Аида» операсы мӯәллифинә әсәринин ибадәткәһ сәһнәсиндә кәһинләр вә абидләрин дини ајин ичра едәркән оху-дуглары маһны вә ојнадыглары рәгс мусигисини јаратмаг пшиндә һеч дә мане олмамышдыр.

—Елә исә, бәс биз гәдим Азәрбајчанда атәшпәрәстләрин дини мәрәсиминин мусигисини, һөрмүзд вә Әһриман арасындакы мубаризәни андыран мусигини нә үчүн тәсәввүр етмәкдән чәкинәк? (104).

Бөјүк бәстәкары бу хатираты сүбут едир ки, Чаббарлы бүтүн варлығы илә сәнәт азариеши иди. Өзү милли мусигимизин көзәл биличиси вә бир чох маһныларынын бәстәкары олмагла јанашы, өјрәнмәкдән, даһа дәриндән мәнимсәмәкдән һеч вахт чәкинмәмишдыр. Белә олмасадјы, һәмин Атәшпәрәстлик дөврүнүн еһтишамлы ибадәткәһыны сәһнәдә чанландырмазды. Ремаркада охујуруг: «Атәшкәһ. Солмаз тәрпәнмәз хәјали бир көрүнүшлә јанар одлар гаршысында дајанмыш. һүрмүзд вә Әһримәни андыран ики јыгын. Балет басгынчы вә гуручу көркәминдә рәгс едир. Архада кишили-гадынлы бүтүн ел дуруб. Солмазын ајаглары алтында јанар одлара ибадәт едәр...

Та узагда, архада Елхан мәфтун бахышларла јалныз Солмаза бахыр вә халг сәчдәјә кедәркән бир тәк о, далгын һејәтилә ајаг үстә галыр. Икинчи сәчдәди Торгут һиддәтлә онун әлиндән тутур вә сәрт һәрәкәтлә сәчдәјә чәлб едир...

Һ а м ы:

Јүксәк дағлар, улу танрым, атәшиндән чанланыр.

Јашыл бағлар, улу танрым, күнәшиндән шәнләнир.

Көј сүнбүлләр, улу танрым, күлүшүндән күлүмсәр.

Көј сүнбүлләр, улу танрым, күлүшүндән дәнләнир.

Күскүн тәле, улу танрым, истәјиндән күлүмсәр.

Дәрдли инсан сәнә тапгын, улу һүрмүзд, јол көстәр.»

(1,273)

Бу нүмунәни бир дә она көрә бүтөвлүкдә хатырлатдыг ки, әдибин вахтилә театрын мәншәјинә даир арашдырмаларынын бу сәһнәсинин јаранмасындакы ролуну бир даһа көрәк.

Ч. Чаббарлынын динә мүнәсибәти мүүјјән гәдәр гејрисабит олмушдыр. Даһа доғрусу гәдим дини адәт-әнәнәләрин бәдин тәчәссүм үчүн гәбул етмиш олса да, ислам вә гејри динләрнә идеоложи истисмар аләти кими тәнгид етмишдыр. Јарадычылығынын илк дөврләриндә, хүсусән дә «Вәфалы Сәријјә»дә јаратдыгы мусбәт гәһрәман бәрк ајагда аллаһа, динә пәнаһ апарыр, инсанларын чәһаләтини мәһз аллаһы, ди-

Инсанларын чәһаләтини мәһз аллаһы-иманы унутмаларында нә пәнаһ апарыр. Истисмар аләти кими тәнгид етмишдыр. көрүб. һәтта Рүстәм мусәлман шәриәтинин ганунларыны тәгдир едир: «Ала, бу да бизим шәриәтмәдарымыз. Шәриә-тимиздә нечә көзәл јоллар, марағлы тәригәтләр вар!.. Бахын, инди нечә шәриәтә хилаф кедән вицдансызлар өзләрини шәриәтмәдар адландырырлар» (1,38).

Лакин кетдикә әдибин дүңјакөрүшү дәјишдикдә динә мүнәсибәти дә дәјишир. «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу»нда мусбәт гәһрәманлар дүшдүкләри фачиәләрин башлыча сәбәбкарыны аллаһда көрүр вә ону ләһнәтләјириләр. Ајдын бир гәдәр үмуми мүчәррәд шәкилдә фәһләләри «мәһнәви јандарм» адландырдыгы танрынын өзүнә гаршы үсјана сәсләјир, Огтај да аллаһы «саһир» (сејрчи—Р. Ә.) адландырагаг дејир: «Сән өзүн бир һечсән, јаратдыгларын да! Бачармырсан јаратма, јарадырсан, јашат!» Елхан—Бабәк исә өз идеалы јолунда манечилик төрәдән, инсан мәһнәвијјатынын азадлығыны буховлајан бүтүн идеоложи васитәләрә, о чүмләдән динә вә онун јарадычысы аллаһа, пејғәмбәрләрә гаршы гүввәтли етиразчы кими чыхыш едир. Бу гәһрәманлар романтик фачиә гәһрәманлары олдуғлары үчүн онларын динә гаршы бу үсјанкарлыглары охучуну бу күн дә о гәдәр наразы салмыр. Чүнки онларын дүшдүкләри вәзијјәт онлары аси-үсјанкар етмишдыр. Онлар үчүн һәгигәт вә әдаләт ишығынын ағзы һәр јердә гапанмышдыр. Одур ки, бу гәһрәманларын атеизминә мүүјјән мәһнада һагг газандырмаг да олар.. Аллаһын өзү дә бунлары әфв едәрди... Лакин Чаббарлынын реалист планда јаратдыгы мусир гәһрәманларынын динә мүнәсибәтиндәки кәскинликлә барышмаг олмур. Чүнки бунларын динә мүнәсибәти артыг халгын адәт-әнәнәсинә чеврилмиш дини етигадлара етинасызлыг, лагејдикдир. Биз јухарыда бу мәсәләјә ишарә етмишдик ки, әдибин јаратдыгы белә гәһрәманлар о јердәки халгын адәт-әнәнәләринә хор бахыр, ел-обанын әхлаги-дини мәрәсимләри инкар едилр, әлә салыныр, о һәмин мәгамда бу образлар удузур, гејри-сәмими тәсир бағышлајырлар. Јада салаг, Алмазын елә илк сәһнәдәки һәрәкәтини! Тәсвир олунур ки, «кәнд молласы, ...ағсаггаллар вә саирә чижинләриндә табут апарыр вә охујурлар» (јәһни «Гур'ан» охујурлар—Р. Ә.). Алмаз исә мектәблиләри сыраја дүзәрәк команда верир: «Кәндин бүтүн күчәләрини охујараг кечәчәксиниз, сәсинизи ешитмәмиш бир ев галмасын. Бу өлү дәстәсинин кечдији күчәләрдә үз-үзә кәлиб, сәсләрини өртәчәксиниз, Ешитдинизми? Тез башлајын!» Нә гәдәр солчу вә икраһедичи бир һәрәкәт. Мәкәр көһнәликлә

мүбаризә беләдир? Нә вахтдан матәм заманы өлүнүн далынча «Һеј, сән әски дүнја, тәслим ол...Сәнә гаршы јүрүш вар...вә с.» сөзләри илә башлајан үсјанкар маршын ифасы синфи чәмијјәтә гаршы ингилаби мүбаризә јолу олуб?!

Үмумијјәтлә, Ч. Чаббарлынын Күләш, икинчи һәјатында Севил, Алмаз, Күләсаһ кими гәһрәманлары нәнки дини, узун әсрләрдән бәри халгын—елин варлығына, һопмуш, ганына-илијинә ишләмиш әхлаги вәрдишләри, адәт-ән'әнәләри инкар едәндә гејри-тәбии тә'сир бағышлајырлар. Алмазын мәнкәмә күрсүсүндә отурмасы да әслиндә һәмин адәт-ән'әнәдән кобудчасына узаглашмасы үзүндән иди. Бу гәһрәманлар бә'зән ифрар, халгын дини-әхлаги һејсијјәтинә тохунан һәрәкәтләрә јол верирләр.

Бәс, бунлары Ч. Чаббарлы өз тәсәввүрүндән, совет әдәбијјатшүнәслығы термини илә демиш олсаг «ингилаби романтиканын» көмәји илә јаратмыш, јохса һәгиги реализмин, даһа доғрусу реаллығын мәнсулларыдыр? Әслиндә бу образларын сол, инкарчы һәрәкәтләри реаллығын, ичтиман-мәдәни мүһитдәки керчәклијин бәдин-типик әксидир. Мүәллифин нијјәтиндән асылы олмајараг, мәнз гәһрәманларын мүәјјән дәрәчәдә риторик, гуру чыхмасы мәнз болшевик кәнчлијинин өз тәбиәтиндән ирәли кәлмишдир. Бүтүн чаббарлышүнәсларын да тәсдиг етдији кими, әдибин социалист реализми илә јазылмыш әсәрләриндә мәнфи типләр, јашлы персонажлар эпизодик характер дашысалар да, белә, даһа чанлы вә тәбии вә чазибәдардырлар. Бунун бир сәбәби дә мүәллифин һәјатда белә адамлар даһа чох тәсадүф етмәсидирсә (јәни онлары јахындан танымасыдырса), икинчи сәбәби онлары колоритли, тәсвир етмәсидир. Ч. Чаббарлы белә адамлары дәнә-дәнә, узун заман мүшәһидә етмиш, данышдырмыш, диггәтлә «өј-рәнмишдир». Соһа ханымын хатиратына мүрачигәт едәк: «Чәфәр бош вахтларында күчәјә чыхар, евләринин габағында топлашан, кишиләрлә сөһ едәрди. Һәтта свимизә кәлән харрат, бәнна, мантјор, дашјонаһ...вә саир сәнәткарларла узунзада данышарды. Гадынларын јасханаларда охумалары лајлалары ону чох марагландырарды..»

Бу мараг вә мүшәһидәләрин уғурлу нәтичәси кими Фатманса образынын јаранма просесини јада салаг. Јенә әдибин өмүр-күн јолдашынын «Ону ким унудар» адлы хатирә китабы, сәһ. 67: «Бир дәфә әнчир ағачынын алтында әјләшиб чај ичирдик...Бирдән Төрә кәлиб чыхды...Төрә бизи көрән кими күлә-күлә башлады:

—Әјләшмисиниз бурда, дүнјадан хәбәриниз јохдур. Шәрәфнисә арвад бир һогга чыхарыб ки, кәл көрәсән!..

...Гоншумузун һамилә арвады доға билмирди. Шәрәфнисәни чағырдылар. О, заһыја: «Күч вур, көпәи гызы, күч вур»—дејиб бир һәј-күј салды, бир һәј-күј салды ки, ушаг онун чығыр-бағырындан горхуб дүнјаја кәлди.

Төрәни дөггәтлә динләјән Чәфәр деди:

—Төрә, бачымсан, ојана кедәндә Шәрәфнисәни бура чағыр, онула ишим вар.

Бир дә көрдүк ки, дамағында гәлјан, буду һа, Шәрәфнисә арвад кәлир. Чәфәр әјләшиб онула хејли сөһбәт еләди. Маһача кедәндән сонра Чәфәр деди:

—Залым гызы, нә вахтында кәлиб чыхды. Мән онунчүн көјдә кәзирдим, јердә әлимә дүшдү...Сонра Соһа ханым гејд едир ки, һәмин ил «Алмаз» ојнады вә мән орада Шурабаддакы бир сыра типләри, о чүмләдән Шәрәфнисәни дә сәһнәдә көрдүм» (107).

Ч. Чаббарлы инкарчы-солчу Алмазлары да реал јаратмышды. Белә олмасајды, апрел ингилабындан сонра мәсчидләримиз минарәләримиз дағыдылмазды, әски әрәб әлифбасы рәдд едилмәзди. Социализм гуран Алмаз вә онун зијалы гардашлары лал-динмәз дини китабәләри, инчә зөвглә ишләнилмиш, зәнкин шәрг арнаментләрин, миниатүр сәнәтини өзүндә јашадан јүзләрчә «күнаһсыз» ибадәткәһлары, уча еһтишамлы минарәләри јерлә јексан етдиләр.Тәәсүф ки, инди дә белә инкарчы ниһилист һәрәкәтләрлә растлашырыг. Совет дөврүндә дә јарадылан сәнәт абидәләрини бир көз гырпымында, һәм дә һәмин вулгар социаложии мүнасибәтләрин фачиәсинин шаһиди олан инсанларын јени шаһидлији илә көзләри өнүндә учуб дағытдылар, һеч «Уф!» дејән дә олмады.

в) Классик әдәби ирс—мә'нәви мирас кими.

Чаббарлынын классик ирсә, јазылы Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә, хүсусилә онун классикләринә мүнасибәти дә әһәмијјәтлидир. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан халгынын тарихи, социал-сијаси тәлеји мүрәккәб вә зиддијјәтли олдуғу кими онун әдәбијјатынын да јашы чох олмасына баһмајараг, тәлеји һамар олмамышдыр. Бу әдәбијјат узун мүддәт јаделлиләрин, хүсусән әрәб вә фарс һөкмдарларынын тәзјиги вә тә'сири алтында, һәм дә јад бир дилдә—фарс дилиндә јаранмыш вә јашамыш, ана дилиндә јаранмаға башлајанда да јенә һәмин әдәбијјатын тә'сириндә галмыш, Фүзули кими дүһаларын симасында оријиналыг кәсб етмиш олса да, јенә јекрәнк истигамәтдә, даһа чох гәзәл вә гәсидә әдәбијјаты тилиндә ирәлиләмишдир. Кечән әсрин әввәлләриндән исә Русия васитәсилә Авропа әдәби тә'сири алтында икили истига-

мәтдә инкишаф юлуна гәдәм гојмушдур. Бу дөвр әдәбијјати М. Ф. Ахундовун тимсалында һәм Шәргин әдәби ән'әнәләрини кезәл билән, һәм дә Авропа әдәби ән'әнәләринә мөһәббәт көстәрән новатор, ислаһатчы бир әдәби сима јетирмишдир. Буларла јанашы, ону да гејд етмәлији ки, бу әдәбијјат нә гәдәр фарс тә'сирли вә бир нөвлү (јалныз поезија типли) олмушса да, онун өзүнәмәхсус образлылығы, мә'чазлар системи, бәднн форма вә тәсвир васитәләри олмушдур. Лакин халгын сијаси тәләјиндә утилитар рол ојнамадығына көрә, чох заман бу ирсә тәнгиди јанашылмышдыр. Бу мәсәләләрә ајдынлыг кәтирмәк үчүн Чаббарлынын һәмин ирсә мүнәсибәти әһәмијјәтлидир.

Ч. Чаббарлы өз дөврүндә елмә мә'лум олан Азәрбајчан классик әдәбијјатыны бүтөвлүкдә мәннимсәмиш, Јахын вә Орта Шәрг әдәбијјатларынын исә үмуми руһуна јахындан бәләд олмушдур. Бу руһу бөјүк бир усталыгга өз бәднн јарадычылығына һопдура билмишдир. Әдибин классик әдәбијјатымыз барәдәки гәнаәтләри, нәзәри-естетик бахышлары сүбүт едир ки, о, бу зәнкин мә'нәви ирсә һәм тарихилик, һәм дә бәдннлик нөгтеји-нәзәриндән јанашмыш, ону һәр чәһәтдән гијмәтләндирә билмишдир. Онун 20-чи илләрдә јазмыш олдуғу «Азәрбајчан түрк әдәбијјатынын сон вәзијјәти» вә «Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында» мәгаләләри Азәрбајчан әдәбијјати тарихини инкишаф истигамәтләрини, ичтима-социал сәчијјәсини бәднн-естетик дөјәрләрини мүнәсибәтлик—новаторлуғ мөвгејиндән ишыгландыран гијмәтли материаллардыр. Ч. Чаббарлы бу мәгаләләрин мүүәллифи кими даһа чох бөјүк естетик-философ Мирзә Фәтәлинин, Мирзә Чәлилин мөвгејини ифадә едир. Одур ки, әдәбијјатын ичтимаи сигләтини өн плана чәкән Чаббарлы «әски әдәбијјат» адландырығы классик дөвр әдәбијјатында гәзәл, гәсидә, мәдһијјә мәрһәләсини, хүсусилә фарс ше'ри тә'сирилә јазылан сарај әдәбијјатыны тәнгид етмәли олур. Санки Ч. Чаббарлы өз сәнәт мүүәллими М. Ф. Ахундовун классик Шәрг лирикасына, хүсусилә дә Фүзулијә мүнәсибәтини даһа кениш вә объектив ајдынлашдырмағы өз өһдәсинә көтүрүб вә бу истигамәтдә фикирләрини бөјән едир. Ч. Чаббарлы да Ахундов кими Низамини дә, Сәди вә Һафизини дә бәјәнир вә јүксәк гијмәтләндириди. Лакин бу даһи сәнәткарлардан сонра, хүсусилә бизим түрк—Азәрбајчан дилли поезија Фүзулидән сонра узун бир дөвр, тәхминән үч јүз ил бир халгын јазылы әдәбијјаты јалныз гәзәл, гәсидә вә рүбаиләрдән ибарәт олуб мүчәррәд кезәли тә'риф етсин, әлбәттә бу јамсыламаны, бу тәглидчилији кимсә гәбул етмәзди. Одур ки, Ч. Чаббарлы да классик

јазылы әдәбијјатымызын һәм фарс дилли нүмунәләрини, һәм сарај әдәбијјатыны, һәм түрк—Азәрбајчан дилли романтик дөврү вә һәм дә һәмин әдәбијјатларын ән'әнәләринин јалныз заһири, формал шәкли әләмәтләрдә өзүнү көстәрдијини, епигончулуғ вә тәглидчилилик әдәбијјаты јаратдығыны нәзәрдә тутарағ бу әдәби ирсә ики мә'налы мүнәсибәтини билдирмишдир. Әввәлчә, әдәбијјат сәнәтинә «өз мүнәтинин бир күзкүсү» (11,339). кими јанашан әдиб бу ирсә Авропа әдәбијјатлары илә мугәјисә едәрәк белә гәнаәтә кәлир ки:

«Беләликлә, һәр бир өлкәнин әдәбијјаты һәр бир вахт өз мүнәтинин бир күзкүсү олмушкән, онун бүтүн мадди мә'нәви һәјатыны әкс етдирмишкән, јалныз бизим әдәбијјатымыз башга бир чәрәјанла кетмиш, өз мүнәтинин күзкүсү олмышдыр...» Бурада јә'гин ки, «фарс лисаны вә үмумән фарс мәдәнијјәтинин һөкмранлығы» алтында јазан Хаганиләр, Низамиләр дә нәзәрдә тутулур. Көрүнүр, Чаббарлы бу сәнәткарларын јарадычылығынын гејри-мүстәгил јолла, һәм дә јад дилдә јарандығыны нәзәрә аларағ бу мұлаһизәни сөјләмишдир. Јохса, әслиндә әдиб һәр ики сәнәткәри оријинал иста'дәд саһибләри кими хүсуси гијмәтләндирмишдир. О, һәмин сәнәткарлары нәзәрдә тутарағ дејир: «...үмуми Иран мәдәнијјәти мүнәтиндә оларағ фарсча јазмыш олсалар да, фәгәт әсәрләри дејил ки, фарс әдәбијјатына тәглид етмәмиш, бәлкә бүтүн оријинал олуб ән гүввәтли фарс јазычыларынын ән гүввәтли әсәрләрилә рәгабәт едәчәк вә бәлкә дә бир чохлары үчүн тәрсинә оларағ тәглид мәнбәји едәчәк вә етмиш олан Низами, Хагани кими Азәрбајчан түрк әдибләри дә вардыр. ки, бунлары унутмағ олмас. Бу күн бир Азәрбајчан түрк шаиринин фарсча јаздығы: «Һан еј, дили-ебрәтбин, Әз диде нәзәрләринә ән гүввәтли фарс шаирләринин нә гәдәр чалышсалар да, бу вахтадәк нәзирә белә јазмадығлары көз өнүндәдир.» (111,342).

Көрүндүјү кими, Чаббарлы «Мәдаин хәрәбәләри» гәсидәсинин мүүәллифи Хаганинин фарс дилиндә јүксәк сәнәт нүмунәси јаратмағ усталығыны ифтихар һисси илә гејд едир. Лакин факт фактлығында галыр. Азәрбајчан халгынын әдәбијјаты бу мәрһәләдә өз дилиндә јох, әсарәти алтында олдуғу һаким бир халгын дилиндә јаранмыш, һәм дә она тәглидән давам етмишдир.

Ч. Чаббарлы классик әдәбијјатымызын бу дөврүнү јалныз фарс дилиндә јазылдығына көрә тәнгид етмишдир. О јахшы билирди ки, бунун объектив ичтимаи-сијаси сәбәбләри вар-

дыр. Һәлә Әрәб хилафәти дөврүндә—Х әсрләрдә һакимијјәтә кәлмиш Аббасиләр фарспәрәст олмушлар вә бу дилин кениш јајылмасына чалышмышлар. Азәрбајчан фарс һакимијјәтнин әсарәти алтында кеңдикдән сонра тәбии ки, дөвләт дили фарс дили олдуғу кими, әдәбијјат дили дә фарс дили олмушду. Үчүнчү бир сәбәб дә бу дөврдә фарс дилли поезијанын Шәргдә үмумијјәтлә бөјүк шөһрәт тапмасы илә бағлы иди. Белә бир мәшһур кәлам да дилдә-ағызда долашмағда иди: «Ләфз—ләфзи—әрәбәст, фарси—шәкәрәст, түрки—һөнәрәст» («Дил—әрәб дилидир, фарс дили ширин, шәкәрдир, түрк дили—һүнәр, дилидир»)(109). Одур ки, әбәбијјат—мәдәнијјәт нүмунәси кими јазылы шәкилдә јалһыз дөвләтин, сарајларын тә'сир даирәсиндә инкишаф едирди, бу даирәләр дә фарс дилинә үстүнлүк верирди. Она көрә дә вәтәнпәрвәр Чаббарлыны халғына мәнәсуб бөјүк бир дөврүн әдәбијјатынын харичи дилдә јаранмасы мә'јус етсә дә, онун әсәбләшмәсинә сәбәб олан әсас амил бу әдәбијјатын узун бир дөвр тәглидчи кими чыхыш етмәсидир. Она көрә дә Низамини вә дикәр бир нечә сәнәтқары истисна етмәклә тәәссүф һиссилә гејд едир ки, Азәрбајчан классик әдәбијјатында «адәтән бир-бирини тәқрар едән вә нәһајәт хүсусилә Фүзулидән сонра чох бајағы мәдһијјәләр, бу кими јазылардан башга бир шеј јарадылмамыш вә сон күнәдәк бу гәзәлләр, гәсидәләр бир-бирини тәқрар илә кетдикчә зәифләшәрәк давам етмишдир.»(11,342).

Һәмин гәзәл, гәсидә әдәбијјатынын епигончу, тәглидчи характери, хүсусән дә сарајлары мәдһ етмәси, көзәлләрин гашкөзүнү тә'рифләмәси, беләликлә, дүшүндүрүчү мәналардан узағ олмасы Чаббарлыја һағлы оларағ «јапма, чансыз, дүғүсуз, гејри-тәбии» тә'сир бағышлајырды. Бир дә она көрә ки, бу әдәбијјатын тә'сири драматургун јашадығы дөврләрә гәдәр кәлиб чыхырды вә сусмағ, усанмағ билмирди. Әдиб бурада ән'әнә мәсәләсинә өз дөврүнүн јүксәк ингилаби ситуасијалары мөвгејиндән јанашарағ сәнәтин социал гәјәсини ирәли чәкирди. О да сәнәтқар дүһасына һејран олдуғу Фүзулинин бәди ирсинин тәглидчилијә чеврилмәсинә чидди тохунурду. Вә санки М. Ф. Ахундовун вахтилә бу бөјүк шаирә гәрәзли мүнәсибәтини даһа сәбирли вә әһәтәли изаһ едирди.

Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундов да Азәрбајчан әдәбијјатындан данышаркән «милләти—ислам арасында» илк дәфә оларағ «ше'р илә нәзми фәргләндирмиш, һәр «назимин адына бәрхилафи-һәгг шаир» дејилмәјинә е'тираз етмишдир. Ше'ри вә шаири илаһинин бәхши, аллаһын веркиси адландырарағ

«әһли-фүрсдән анчағ Фирдовси вә Низами вә Чами вә Сә'ди вә Молаји-Руми вә Һафизи шаир һесаб» етмиш, «Түрк арасында Фүзулини шаир дејил, «назими-устад» адландырмышдыр. Һәтта, бунунла кифајәтләнмәмиш, үстәлик санки гәти бир е'тиразла, дахили гејзлә: «Фүзули шаир дејил вә хәјалатында әсла тә'сир јохдур»(100)—демишдир. Ахундовун Фүзулијә белә кәскин мүнәсибәтини мұхтәлиф чүр јозмушлар. Фикримизчә, бу мүнәсибәтин долајы изаһы Ч. Чаббарлы тәрәфиндән верилмишдир. Чүнки нечә ола биләр ки, тәнгиди јанашдығы «Бустан» вә «Күлүстан» мұәллифини шаир һесаб етсин, «Лејли вә Мәчнун» мұәллифини исә јох. Одур ки, М. Ф. Ахундов Фүзулинин гижмәтин чохундан чох јахшы билрди. Лакин XIX әсрин әдәбијјат гаршысында гојдуғу маарифчилик мәфкурәсинин тәблиғинә чаваб вермәјән Фүзулини тәглид әдәбијјатынын баш алыб кетдијини көрәндә бөјүк демократ бу «култу» нүфуздан салмағ, әдәбијјатын истигамәтини башга сәмтә јөнәлтмәк истәмишди. М. Ф. Ахундова хош кәлмәјән Фүзулинин гәзәлләри, гәсидәләри дејил, бу гәзәл, гәсидә әдәби ирсинин даһа чох тәглидчилиик «кәмәндиңә» чеврилмәси иди. Одур ки, маарифчи-реалист М. Ф. Ахундовун мәгсәди, Фүзулинин сәнәт сәһрини, гәзәл тилисини гырмағ вә әдәбијјаты јени фикирләрин вә жанрларын ифадәсинә јөнәлтмәк иди, нечә ки, илк оларағ өзү бунун нүмунәсини вермишдир.

М. Ф. Ахундов бу фикри Авропа мәдәнијјәтнин Русија вәситәсилә Азәрбајчана нүфуз етдији бир дөврдә сөјләдији кими, Ч. Чаббарлы да тәхминән бир әср сонра һәмин тә'сирини јени шәрантдә өзүнү көстәрдији бир мәғамда билдирмәји ва-чиб көрмүшдү. Чүнки М. Ф. Ахундовун дөврүндә олдуғу кими, Ч. Чаббарлынын јашадығы XX әсрин илк илләри Азәрбајчан халғынын сијаси-социал тәлејиндә тамамилә јени бир мәрһәләнин башланғычы ид. Бу халғын тәлејинә әдәбијјат биканә гала билмәзди. Она көрә дә Чаббарлы ән'әнә мәсәләсинә чох чидди јанашарағ классик ирсимизин мөвчуд варлығыны мұасирлик мөвгејиндән ајдылашдырмаға чалышыр. Беләликлә, Фүзули ирсинин ојнадығы ролу белә изаһ едир! «Фүзули өз дүһасы илә Азәрбајчана парлағ классик бир әдәбијјат верди. Лакин ејни заманда онун дүһасы ағыр бир јүк кими азәри әдәбијјатынын инкишафы үзәринә дүшүб, ону өз ағырлығы алтында әзмәјә башлады...

Шаирләр, әдибләр Фүзулини өтмәјә дејил, бәлкә она је-тишмәјә вә вар гүввәләри илә өз әсәрләрини Фүзулинин әсәрләринә бәнзәтмәјә вә беләликлә әдәбијјаты гырылдығы нөг-

тәјә вардырмаға вә орада бәркитмәјә чалышырдылар.»

Лакин Чаббарлы тәәсүфлә билдирди ки, онлар буна нанл ола билмәдиләр, әксинә, «Фүзулинин даһижанә ше'рләрини даһа бајағы, даһа зәиф вә бојасыз бир шәғилдә тәкрар едирдиләр.

«...Фүзулијанә» гәзәлләр јазмағ шаирләрин идеалы олмушдур. Бәнзәтмәләр, тәхмисләр јол алыб кедирди. Фүзули елә бир тилсим иди ки, әдәбијјатымыз ондан бир аддым белә олсун, бајыра чыхмыр вә узун илләр јени бир шәклә кечмирди...» (111,382). Чаббарлы М. Ф. Ахундовун тарихи ролуну бурада јада саларағ гејд едир ки, 'бу чадуланмыш кедишә гаршы чыхан...бу ғырылмаз гәзәл вә гәсидә тилсимини ғыран М. Ф. Ахундов олмушдур» (111,384).

Көрүндүјү кими, Чаббарлы һәссас әдәби зөвг әһли кими әдәби-тарихи панорамы әсасән дүзкүн ишыгландырмышдыр. Лакин суал олуна биләр ки, М. Ф. Ахундов Фүзулинин шаирлијини ингәр етдији, Вағифи вә Закири шаир һесаб етдији һалда Ч. Чаббарлы нә үчүн буилары истисна етмәмишдир? Фүзули «тилсиминин» ғырылмасыны Вағифдән, Закирдән јох, мәһз М. Ф. Ахундовдан башладығыны көстәрмишдир. Чүнки бурада әдәби методоложи мөвге бахымындан Чаббарлынын М. Ф. Ахундовдан фәргләндији мејдана чыхыр. М. Ф. Ахундов реалист иди, өзү дә лап маарифчи-утилитар сәнәт мөвгејинин ғызғын тәблиғчиси иди. Вағиф вә Закир дә Фүзулијә нисбәтдә сәнәти, поезијаны көјләрдән јерә ендирмишди. Романтик әдәбијјат реализмә доғру йәре алдым атмышды вә буну реалист М. Ф. Ахундов тәғдир етмәјә билмәзди. Ч. Чаббарлыда исә, дејилдији кими, реализмлә романтика даим вәһдәтдә олдуғундан, һәтта даһа чох романтикаја мејл күчлү олдуғундан о, һеч заман Вағифи вә Закири Фүзулидән үстүн көстәрә билмәзди. (сәһ. 3 а). М. Ф. Ахундова кәлдикдә исә, һеч шүбһәсиз, Ахундов заманын тәләби илә ајағлашан бөјүк әдәбијјат реформатору қими һәм идеја-мөвзу проблеминдә, һәм дә бәдһи форма—жанр мәсәләсиндә јениликчи, новатор сәнәткар иди вә бу Чаббарлынын диггәтиндән һеч вахт јајна билмәзди. Нәр шејдән әввәл М. Ф. Ахундов «драм фәннинин» илк мүәллими кими Чаббарлыја чох доғма иди. М. Ф. Ахундов маарифчи реализмлә јанашы Вағиф вә Закирдән фәргли оларағ өз реалист комедијалары, нәсри вә публицистикасы илә «классик милли поезија хәтнини, Фүзулинин романтик-сентиментал лирикасынын тилсимини ғырарағ, әдәбијјаты «һәлгәви кедишдән» азад етмишдир.

Ч. Чаббарлы вә классик ире мәсәләсиндә, хүсусилә әдибин

Фүзулијә мүнәсибәтиндә бир мәғам даһа әһәмијјәтлидир. Санки о, Фүзулијә мүнәсибәтиндә тарихи һағсызлыға јол вермиш өз мүәллиминин сәһвини тәсһиһ етмәјә дә чалышмышдыр. Елә М. Ф. Ахундова һәср олуна һәмин мәғаләсиндә Фүзули дүһасыны бүтүн әзәмәти вә инчәлији илә гијмәтләндирир, бу даһи сәнәткарын әдәби-тарихи хидмәтләрини лајигинчә нәзәрә чарпдырыр: «...Фүзули азәри әдәбијјатыны фарс вә әрәб кирдабларындан дартыб чыхармыш вә дөрд јаныны сармыш бошлуг ичәрисиндә јени доғмуш әдәбијјатыны чијинләринә алмыш вә јенилмәз аддымларла та јүксәкләрә галдырыб, парлағ бир сентиментализм әдәбијјаты олмағ үзрә вахтында тәғдим етмишдир... Фүзули өз дүһасы илә Азәрбајҗана парлағ классик бир әдәбијјат верди...» (111,381).

Лухарыда дејилдији кими, садә, тәбин, мүдрик халғ әдәбијјатыны, ашығ јарадычылығыны Ч. Чаббарлы нә гәдәр дәриндән дүјуб гијмәтләндирмиш олса да, вә бу бахымдан Вағифин, Закирин дә гијмәтини чох көзәл билмиш олса да, поетик-фәлсәфи поезијасыны «сәнәт сәһри» адландырдығы вә заман-заман бу сәһрә далдығы мәфтун олдуғу Фүзули ше'рини әвәз едәчәк ше'р көрә билмәзди.

Чаббарлы Фүзулини гәлбин изтирабларыны, инсан мә'нәвијјатынын даһа чох һисси-руһи вәзијјәтини романтик бир вүс'әтлә тәсвир етдијинә көрә сентиментализ әдәбијјатынын јарадычысы адландырыр. Бурада о, сәһвә јол вермир. Чүнки, сентиментализм әдәбијјаты дөвләт вә ичтимәи идејаларын әксинә оларағ «шәхси, интим һәјат мәсәләләрини өн плана чәкир, инсан ләјагәтинә һәссаслығ вә гајғы илә јанашыр, ону тәбиәтин бир һиссәси кими тәсвир едир. Бизим әдәбијјатымызда «сентиментализм әдәби чәрәјан типиндә, јахуд Авропа әдәбијјатында олдуғу кими метод кими мөвчуд олмадығы үчүн онун тәзаһүр әләмәтләринә көрә Чаббарлы романтик сәнәткарын јарадычылығыны мәһз бу чүрә гијмәтләндирмишдир. Инчә нәзәри—естетик фәргләрә нәзәр алмасағ лирик—һәссас, һисси бир аһәнкин гојнунда чырпына Фүзули сәнәти өз романтик-сентиментал әләмәтләри илә дә доғмадыр, тә'сирлидир, өлмәздир. Она көрә дә Чаббарлы гәтијјәтлә дејирди: «Фүзулинин 4 әср бундан әввәл јаздығы сентименталист әсәрләр бу күн белә сентиментализм әдәбијјатынын илк сыраларында кедә биләр». Фүзули сәнәтини әдәбијјат тарихимиздә бир «Фүзули јүксәклији» адландыран Чаббарлы онун епик-лирик поезијасынын һәртәрәфли ләјагәтини гијмәтләндирмиш, санки классик әдәбијјатшүнас кими даһи шаирин мөвзуларынын, фәлсәфәсинин бәдһи тәчәссүм хисләтинин

тәкрасызлыгыны, тәб' вә зөвгүнүн орижиналлыгыны бүтүн инчәлији илә дүжүш вә сәррастлыгла демишдир: «Фүзули өз мөвзуларында бә'зән бөжүк әдәби кечмишә малик јазычыларла јарышмыш,.. бу јарышда онлардан кери галмамыш вә һәр һалда «Лејли вә Мәчнун» кими даһијанә әсәрләриндә өз го-ча рәгибләрини кери бурахмыш вә һамысындан јүксәјә гал-мышдыр» (111,381).

Бу гијмәтдән һиссә олунур ки, Чаббарлы бу романтик сәнәткарын е'чазкар сәнәтинин нәинки садәчә пәрәстишкары, һәм дә бу ирсин ән'әнәсиндән лајигинчә бәһрәләнән новатор сәнәткар олмушдур. Чаббарлы Фүзули барәдә бу сөzlәри демәсәјди дә, өзүнүн бир сыра лирик-романтик ше'рләри, романтик-сентиментал сәнә гәһрәманлары, еләчә дә драмла-рында тез-тез истифадә етдији Фүзулијанә ше'р парчалары, хусусән «Ајдын»ын сон сәнәсиндә гәһрәманын дили илә ифа олунан Фүзулинин мәшһур «Тутушду гәм одуна шад көрдү-јүм, көнлүм» мисралы гәзәлине нәзирә вә с. (белә мисалла-рын сајыны хејли артырмаг да олар) сүбут едир ки, лирик гәлб шаиринин ән'әнәси романтик драматургун сәнәтинә дам-ла-дамла дахилән һопдурулмушдур.

Чаббарлы драматургијасында Фүзули ән'әнәси һәр ики сәнәткарын јарадычылыгында башлыча мотив олан фәчиә элементинин мөвчудлуғунда да өзүнү тәсдигләјир. Фәчиә жанры да ситментал-романтик сәнәтин ајрылмаз сәнәси-дир. Ч. Чаббарлынын Ајдын, Огтај кими һәгигәт ахтарышлы е'тиразчы, үсјанкар гәһрәманлары Фүзули Мәчнунунун санеи башга бир шәрантдә фәчиәсини јашајыр, јашадырлар. Бүтүн варлыгы илә севмәк, бүтүн варлыгы илә нифрәт етмәк, орта һәдд танымамаг—һәгигәт јолунда сабит гәдәмлик, ријакар-лыгла барышмазлыг, нәһајәт «мәчнунлуғ»—бүтүн бунлар Чаббарлы гәһрәманларына Фүзули Мәчнунундан ирсән ке-чән кејфијјәтләрдир. Чаббарлы өз гәһрәманынын фәч'и һа-лыны көстәрмәк үчүн илк нөвбәдә Фүзули сәнәтинә мүрачидәт едир. Ајдын сон сәнәдә өз руһи-мә'нәви сарсынтыларыны мәһз Фүзули гәзәлинин көмәји илә изһар едир. Бурада Ч. Чаббарлы Фүзулинин мәшһур «Тутушду гәм одуна, шад көрдүјүм көнлүм»—мисрасы илә башлајан гәзәлинин үч беј-тиндән јалныз илк мисралары ејнән көтүрмүш, икинчи мис-ралары өзү јаратмышдыр. Диггәт едиләрсә, ајдын көрүнәр ки, бурада нә гәдәр инчә зәркәр иши апарылмышдыр. Фүзу-линин һәмин гәзәлине бәләд олмајан адам бурадакы дәјишик-лији һеч чүр сечә билмәз. Диггәт едәк:

Фүзулидә: Тутушду гәм одуна, шад көрдүјүм көнлүм,
Мүгәјјәд олду, ол азад көрдүјүн, көнлүм.

Чаббарлыда: Тутушду гәм одуна шад көрдүјүн көнлүм,
Алышды мәһбәсә азад көрдүјүн көнлүм.

Фүзулидә: Нә көрдү бадәдә билмән ки, олду бадәпәрәст,
Мүрид мәшрәбү зөһһад көрдүјүн көнлүм (111).

Чаббарлыда: Нә көрдү, бадәдә билмәм ки, олду бадә-
пәрәст.

Ләбин күлабына мө'тад көрдүјүн көнлүм... (1,250).

Көрүндүјү кими, Фүзули сәнәти ганла, сүдлә Чаббарлы сәнәтинә һопмушдур. Мүбалиғә етмәдән демәк олар ки, Чаб-барлы Сара, Күлтәкин, Ајдын, Огтај кими драма гәһрәман-ларыны, Дурна кими лирик-романтик сурәтини јарадарған Фүзулинин «бүтүнлүклә көз јашлары олан» сәнәтинин тә'сири алтында олмушдур. Фүзули гәһрәманларына мәхсус роман-тик-сентиментал руһ әдипин фәчиә гәһрәманларынын тәбиә-тинә бир мә'сумлуғ, Шәрг доғмалыгы кәтирир. XX әсрин фә-чиәләринә мә'руз галмыш бу гәһрәманлар мүһитлә бағлы бир сыра «күнаһлара» јол верирләрсә дә, өз е'тираф вә бәрәәт-ләри илә «тәмизләнәрәк» Мәчнун гүдсијјәтинә, Лејли паклы-ғына учалырлар.

Лакин, әлбәттә, Чаббарлы бу дүһанын е'чазкар тә'сири-дә олса да, бәдин форма вә мә'муача снун «тилсиминдән» узаглашараг там јени новатор сәнәт нүмунәләри јаратмыш-дыр.

Ч. Чаббарлынын классикаја мүрачидәти драматуржи ма-териалын тәләби илә, характерләрин мә'нәви-психоложи вә-зијјәти илә сых бағлы олур. Әдип мәгамына көрә классик ирсин бу вә ја дикәр мүнәсиб нүмунәсинә мүрачидәт етмәји, өз драматуржи персонажынын дахили аләмини мәһз бу јолла даһа парлаг чатдырмаг јолуну үстүн тутур. Мәсәлән, чидди фәчиә илә үзләшән мүсбәт романтик гәһрәманынын дахили сарсынтыларыны Фүзули ше'ринин күчүнә арһаланараг ифа-дә етмәји мүнәсиб сајырса, күлүнчә вәзијјәтә дүшән тәнгид һәдәфинә чевиридији Балашын вәзијјәтини бир гәдәр истеһ-залы формада С. Ә. Ширванинин «Бундан сонра» рәдифли гәзәлиндән истифадә илә тәсвир етмәји үстүн һесаб едир. Бу гәзәл өз мәзмунуна көрә Балашын III пәрдәдәки вәзијјәтинә тамамилә ујғундур. Евини, аиләсини јолунда гурбан вердији Дилбәр—Едилја инди һәр аддымбаши ону алда-

дыр. Балаш пешимандыр, лакин гәтијјәтсиздир. О өз дәрдини белә билдирир:

Вермәрәм көнлүмү бир дилбәрә бундан сонра.
Олмарам маил о симинбәрә бундан сонра.
Алды иманымы элдән, мәни бидин еләди;
Бахмарам бир дә мән ол кафәрә бундан сонра.

(1,378).

Бу гәзәл С. Ә. Ширванинин једди бејтли гәзәлиндән илк үч мисрадыр (112), Сонунчу мисра. Сејид Әзимдә: «Ашина олманам ол кафәрә бундан сонра» шәклиндәдир, драматург буну: «Бахмарам бир дә мән ол кафәрә бундан сонра» кими ишләдир. Көрүндүјү ғими, бу әмәлијјат һеч дә классики тәһриф дејил, бәлкә дә бу классик нүмунәнин классикилини, уинверсаллығыны, фәјдалылығыны, бир даһа сүбүт етмәкдир. Ејни заманда бу «әмәлијјат» һәмин анда Балашын чыхылмаз вәзијјәтини, конкрет фачиәсини чох көзәл ифадә едир.

Јери кәлмишкән ону да дејәк ки, Ч. Чаббарлынын классикләрдән бу чүр фәјдаланмасы, даһа доғрусу, классик нүмунәләрә белә сәрбәст јанашма өз типинә көрә мөвчуд әдәбијјатшүнаслыг терминологијасында адландырылмамышдыр. Јә'ни буна нә тәхмис, нә игтибас, нә дә тәглид демәк олар. Садәчә олараг биз бу үсулу классики «импровизә» кими шәрти бир терминлә адландырырыг. Драматургун классик ирслә белә «рәфтарыны» онун милли әдәбијјата сонсуз мәнһәббәти вә һәссас мүнәсибәти, дәриндән бәләдлији кими гијмәтләндиририк. Бу фәкт јазычынын нә гәдәр сәмиими, садә вә тәвазәкар олмасыны сүбүт едир. Нәссас охучу чох көзәл билдир ки, Ч. Чаббарлы тәбин исте'дада малик һәм дә көзәл шаир, лирикдир. Онун үчүн лазым оlanda сөзү—фикри нәзмә чәкмәк чәтин дејилдир. Лакин о, классикләрдән бәһрәләнмәклә ән'әнәјә садиглијини билдирир.

Чаббарлынын реалист драматург кими, даһа чох классикләрдән М. Ф. Ахундова, сатирик ше'рләриндә исә Сабирә, әдәби мәктәбинә јахын олдуғу инкарәдилмәз фәктдыр. Чаббарлы јарадычылығында романтизмлә јанашы, реализмин мөвчудлуғу сүбүт едир ки, бу тәбин ки, белә дә олмалыдыр. Азәрбајчан классик әдәбијјатынын инкишафында там јени мәрһәлә кими гијмәтләндирилән вә бу әдәбијјаты әски схоластик әдәбијјатдан, Шәргин јекрәнк гәзәл, гәсидә вә рүбаи әдәбијјатындан биринчи олараг ајыран, јени әдәбијјат шәклинә салан М. Ф. Ахундов Чаббарлыја өз реалист тәбиәтиндән башга, һәм дә «азәри театр әдәбијјатынын илк тәмәл дашы-

ны гојан» драматург кими дә доғма олмушдур.

М. Ф. Ахундов вә Ч. Чаббарлы хәтти сәнәтдә ән'әнә вә новаторлуғ мәнәсында бир чәһәтдән дә марағлыдыр. Марағлыдыр ки, Чаббарлы мәнсуб олдуғу халғын миниллик әдәбијјат тарихиндә гејд—шәртсиз гәбул етдији М. Ф. Ахундовун јарадычы шәхсијјәтини дә там сәрбәст вә һиссә гапылмадан нәзәрдән кечирмәјә мүнәсиффәг олмушдур. Фүзулијә мүнәсибәтиндә олдуғу кими М. Ф. Ахундову да ики истигамәтдә тәгдим етмишдир. Биринчи истигамәтдә М. Ф. Ахундов әдәбијјата утилитар мүнәсибәтли, чәмијјәтчи, әмәлпәрвәр, иғинчи истигамәтдә исә бөјүк мәнһәрәт вә исте'дад саһиби, әдәби бир сима кими өз һәртәрәфли гијмәтини алмышдыр. Чаббарлы Мирзә Фәтәлинин әдәбијјатда вә мәдәнијјәтдәки реформатор әмәлпәрвәрлијини нәзәрдә тутараг јазыр: «Мирзә Фәтәли бир әдиб вә шаир олмагдан даһа артыг бир чәмијјәтчи, бир әмәлпәрвәрди...

О, әдәбијјаты өз мәфкурәләрини һәјата кечирмәк вә јажмағ үчүн бир васитә билдирди. Буна көрәдир ки, онун әсәрләри мүнәтәзәм бир кедишлә һәјатын бу вә ја дикәр нөгәсанларыны көстәрир...» (11,384).

Ч. Чаббарлы М. Ф. Ахундовун «чәмијјәтчи әдиб—јазычы кими» чыхыш етмәсинин сәбәбини дә доғру көстәрир: «Мирзә Фәтәлинин мүнәти көһнә феодализмдин дағылдығы, јени тичарәт буржуазиијасынын төрәндији әски Шәрг ән'әнәсинин позулдуғу, јени Гәрб мәдәнијјәтинин араја сохулдуғу бир дөврүн мүчәссәмәсидир. Нәјатын бир тәрәфи сөкүлүр, дағылыр, о бирн тәрәфдән башга, там башга вә јени бир бичимдә тикилирди. Бурада Мирзә Фәтәли бир мүнәндис кими бу сөкүлән вә тикилән бинанын башы јанында дурмуш, амансыз гәләми илә бура сөкүлмәлидир, бура исә белә тикилмәлидир, дејир.»

Әһәмијјәтлиси орасыдыр ки, Чаббарлы бөјүк реалисти јенә дә илк нөвбәдә орижинал гәләмә, хүсуси исте'дада малик драматург ғими гијмәтләндирир, јаздығы пјесләри илә Авропа әдибләриндән һеч дә кери галмадығыны хүсуси нәзәрә чарпдырыр. О јазыр: «Лакин бунларын һамысына бахмајараг (јә'ни өз мәфкурәләринин тәблиғи үчүн јазыб јаратмасына—Р. Ә.), биз Мирзә Фәтәлини һәр шејдән артыг јенә дә бир әдиб кими танымағ истәрдик. Нә гәдәр әдәбијјат онун фикирләрини јажачаг бир васитә олмағ үзрә көтүрүлмүш исә дә, һәр һалда, бурада Мирзә Фәтәли о гәдәр бөјүк бир мәнһәрәт, бир исте'дад көстәрмишдир ки, һәр шеји керидә бураһыб, *әдәби бир сима* кими ортада галмышдыр». (111,384).

Чаббарлынын М. Ф. Ахундов ирсинэ мүнәсибәтиндә бир мәгам да мұасирлик бахымындан чох ма'налыдыр. Бу мәгам Ахундовун «дөвләт архалы», «чаризмин мұдафиәчиси» кими јерли вәзирләрин, ханларын вә с. мисалында «халгын елита-сынын ләјагәтсиз, идәрәчилиндә бачарыгсыз вә примитив олдуғуну» (113) тәнгид вә ифша позисијасына мүнәсибәтидир. Ч. Чаббарлы да бу мөвгеин мөвчудлуғуну һеч дә өрт-басдыр етмәмиш, әдибин јаратдығы өлмәз, хәлги әсәрләрин идеја-бәднин гијмәтини, хүсусилә тохундуғу вә галдырдығы проблемләрин дәрин вә актуал әһәмијјәтини көстәрмәклә јанашы, бурасыны да изаһ етмишдир ки, «Мирзә Фәтәли өз әсәрләриндә заманын игтиза (тәләб—Р. Ә.) етмәси вә ја вәзифәсинин тәләб етмәси үзәриндәми, һәр һалда чаризмин мәнфәәтини көзләмиш вә јазыларынын чохунда чар һакимијјәтинин күчләнмәсинә, мөһкәмләнмәсинә, әһалинин чар ганунларындан чыхмасына чалышмышдыр. Буну әһалининми, чаризминми мәнәфеји нөгтеји-нәзәриндән јапмасы да бир башга мұбаһисәдир ки, һәләлик биз буну бир тәрәфә бурахырыг». Фикримизчә, бу мәсәләнин чавабы ајдындыр. Бу күнки һәјатымыз, ичтимаи-сијаси вә игтисади варлығымыз бир даһа М. Ф. Ахундовларын узагкөрәнлијини тәсдиг едир. Нә гәдәр ачы да олса етираф етмәлији ки, «Алданмыш кәвакиб» гәләмә алынган дөврдән ики әсрә јахын бир заман, Јусиф Сәррач әһвалатындан исә чох-чох узаг илләр кечмәсинә бахмајараг бизим халғымызын үмуми сәвијјәси, хүсусән дә сијаси-мәдәни сәвијјәси елә Шаһ Аббас режиминә ујғунлашмыш вәзијјәтдә галмагдадыр... Чаббарлы демишкән, биз дә бу мәсәләни бир тәрәфә бурахырыг, диггәти јөнәлдирик, М. Ф. Ахундов ирсиндән Ч. Чаббарлы үчүн өрнәк олан ән'әнәләрә

Ч. Чаббарлынын М. Ф. Ахундов јарадычылығында гијмәтләндирдији новатор сәнәткарлыг мәзијјәтләри. Һәјатилик, реализм, хәлгилик, тәбилик вә садәлик, фәдәәфи-психоложи дәринлик, мөвзуларын бакирлији вә мұасирлији, тип вә типләшдирмәдә миллилик вә сәчијјәвилик, хүсусилә әдәби форма јениликләри...кими сырф естетик јарадычылыг мәсәләләридир. Бу мәзијјәтләр Чаббарлынын диггәтини чәлб етмиш вә онун өзү үчүнсә гүввәтли ән'әнә ролу ојнамышдыр. Јәни М. Ф. Ахундовун маарифчи вә тәнгиди реализм ән'әнәсини јалныз бә'зи әсәрләрин үздә олан сүжет вә мөвзу истигамәтиндә дејил, Фүзули ән'әнәсиндә олдуғу ғими даһа дәрин көкләрдә ахтармағ лазымдыр. Мөвчуд әдәбијјатшұнаслыг исә даһа чох бу ән'әнәни, әдәби тәсири заһири формал әләмәтләрдә, мәсәлән, дејәк ки, «Мұрафиә вәкилләри» илә «Вә-

фалы Сәријјә» арасындакы јахынлыгдә көрмәк вә гејд етмәклә кифәјәтләнмишдир. Бу тә'сир бајағ садәләдығымыз јарадычылыг мәсәләләриндә, илк нөвбәдә драматуржи тәсвир усталыгына бәләдликдә, тәсвирләрин тәбини вә емосноналлығында, чәзибәдар сүжет вә композисија јаратмағ бачарығында вә с. үзә чыхыр. Бу јахынлыгларла јанашы, Чаббарлы драматуржи сәнәтинин романтик-риторик пафосу устадынын сон дәрәчәдә тәбини вә садә реализминдән фәргләнир. Бу фәрги режиссорлар һәмин мұхтәлиф үслублу әсәрләри тамашаја һазырларкән даһа јахындан һисс едирләр. М. Ф. Ахундов драматуркијасынын жанр тәбиәти дә (комедија жанры) Чаббарлынын сәһнә әсәрләриндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Үслуби фәргләр ајдын нәзәрә чарпдығы кими, метод бахымындан да өзүнмәхсуслуғ өзүнү бүрүзә верир. Һәтта, әдибин сон дөврләриндә јаздығы «хошбәхт финаллы» әсәрләри белә, М. Ф. Ахундовун бу типли комедијаларындан фәргләнир. Она көрә дә совет дөврү әдәбијјатшұнаслығында вә дәрликләриндә өзүнә мөһкәм јер тутмуш бир фикри биз дә тәсдигләјирик ки, М. Ф. Ахундовла башлајан реалист Азәрбајҗан драматуркијасы Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәмәдгулузадә, Н. Һьриманов тәрәфиндән давам етдириләрәк Ч. Чаббарлынын јарадычылығында даһа јүксәк бир пилләјә галдырылмышдыр.

Ч. Чаббарлы драматуркијасында бу адлары чәкилән вә чәкилмәјән драматург сәләфләрин һәр бириндән бир чүр ән'әнә нишанәси, тә'сир әләмәти тапмағ мүмкүндүр. Ч. Чаббарлы үчүн Н. Вәзиров ән'әнәси чешидли мәишәт конфликтләрини ичтимаи-сосиал сәвијјәјә галдырмағ, кәскин ситуасијаларла фәч'и мәгамлары усталыгла әлағәләндирмәк хүсусијәти вә с. ола биләр: Әдибин илк фәч'и тәләли гәһрәманлары Фәхрәддинләрин, Фәрһадларын зијалы фәчиәләрини бир гәдәр башга шәраитдә, бир гәдәр дә фәргли «јашајырлар».

XX әсрин милли буржуа мүнәсибәтләриндә мејдана кәтирдиди мә'нәви шикәстлик, һарынлыг, позғунлуғ һалларынын чидди драматуржи ифшасы бахымындан Н. Вәзировун «Пәһләванани-зәманә» илә гојдуғу ән'әнә Чаббарлы тәрәфиндән јени-јени нүансларла зәнкинләшдириләрәк давам етдирилди. Чаббарлы пулун, алтунун инсан тәлејинә кәтирдиди фәләкәтләри фәч'и аспентиндә тәнгид едир. Капиталын инсан мә'нәвијјәтинын нечә јохсуллашдырдығы, чибләр долдуғча, кисәләр ириләшдикчә үрәкләрин нечә бошалдығы, капитализмин анатомијасы кими Чаббарлы сәнәтиндә бәднин-драматуржи тәсвири белә ән'әнә илә новаторлуғун говушуғунда угур-

ла баша чатыр. Бурада Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев кими маарифчи реализмин нүмајәнләриндән Чаббарлынын фәрғи дә ајдын көрүнүр. Бу маарифчиләрин «јумшаг» реализми Чаббарлынын фәалијјәтиндә сәрт, кәсин пафос газаныр. Фәхрәддинләр, Фәрһадлар гурулушун ејбәчәрлијини бүтүн јарамазлыглары илә ифша етмәдән чисмән мәнв олуларса, Ајдынлар, Огтајлар мөвчуд ејбәчәрликләри вар гүввәләри илә ифша етдикдән, бир нөв онлары «мәнән сарсытдыгдан» сонра өзләри мәнв олулар.

Мүһитин кәсаләтинә, наданлыға вә чәһаләтин төрәтдији ејбәчәрлијә гаршы амансызлыгы, сәрт, сатирик күлүшү, ити хәнчәр кәсеринә чевирмәк, көз јашларыны ачы гәһгә-һөләрлә «гурутмаг» кејфијјәти Мирзә Чәлил ән'әнәси кими Ч. Чаббарлы драматуркијасына сәрт реаллыг вә тәбилик кәтирир. Вахтилә Мәммәд Ариф чох еһтијатла мүәллифә Ајдын вә Огтајын Искәндәрә охшарлығыны билдирдијини сөјләмишдир: Ч. Чаббарлы илә М. Ариф арасында ашағыдакы диалог бу чәһәтдән мараглыдыр. М. Ариф јазыр ки, «Ч. Чаббарлы...кефли Искәндәр типинин XIX әср үчүн сәчијјәви олан ичтиман бир әһвали-руһијјәни даһијанә бир сурәтдә әкс етдирдијини гејд етди:

—Мирзә Чәлил бу типн көзәл јаратмышдыр. «Өлүләр» комедијасы өлмәздир. Лакин мәнним тәнгидимдә дә һәгигәт вардыр. (бурада «Өлүләр»ин 1923-чү илдәки әдәби мүһакимәсиндә Чаббарлынын тәнгиди чыхышы нәзәрдә тутулур»—Р. Ә.). Искәндәр там мәннасында гәһрәман, мүбариз дејилдир; о ифшачыдыр, амма јол көстәрән дејилдир...

Мән өзүмү сахлаја билмәјиб:

—Ајдын кими, Огтај кими...—дедим.

Чаббарлы әввәлчә дик үзүмә бахды, сонра нәзәрләрини һараја исә узаглары чевирди вә дүшүнчәли һалда деди:

—Онларла гоһумлуғу вар...» (114).

Көрүндүјү кими, бу «гоһумлуғу» мүәллиф өзү дә һәм гүввәтли, һәм дә «зәиф» тәрәфиндән гәбул вә тәсдиг едир. Ч. Чаббарлы өзү Искәндәри Грибоједовун Чатскисинә бәнзәрәк онун «тамамилә реал, милли вә дәрин ичтиман мезмунлу» бир тип олдуғуну көстәрмишдир. Сәртлик, амансызлыг, ријакарлыға вә ејбәчәрлијә гаршы әсла барышмаз нифрәт, ачы көз јашлары илә бүрүнмүш гәһгәһә Чаббарлы гәһрәманларыны Мирзә Чәлил гәһрәманларына јахынлашдыран реаллығын кәскин тәзадларынын реалистчәсинә ифадәси кими мәнналыдыр, сәчијјәвидир. Искәндәр чанлы «өлүләр»ә түпүрүр, Ајдын вә Огтај бу «өлүләр» мүһитини јарадан гурулуша ләһнәтләр јағдырыр. Искәндәр дә Ајдын вә Огтај да,

бүтүн истә'дад вә оријиналлыглары илә јанашы, «артыг адамлар» сырасындадырлар.

Ч. Чаббарлы јарадычылығына Мирзә Чәлил ән'әнәси јалныз драматуржи хәттлә дејил, һәм дә әдибни һекајәләринә мәнхус реал милли типләр галарејасы илә дә кечмишдир. «1905-чи илдә» әсәриндәки Баһадыр бәј, «Севил»дәки Әбдуәли бәј вә Мәммәдәли бәј, «Ајдын»дакы Мирзә Чавад сурәтләри санки Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы»ндакы «милләтчи вијялыларын» јени шәрәнтдә «фәалијјәт» көстәрән «кичик гардашларыдырлар». Бақы капиталисти Әмираслан бәј Саламов бир чох һәрәкәтләри илә Гурбанәли бәји хатырладыр. Санки «Гапазлы» кәндинин мүлкәдары Гурбанәли бәј начальникләрә, пристав вә онларын арвадларына јалтаглана-јалтаглана, итинә «Моладес собак», өзүнә «Нә гәдәр мәнним чаным сағды, сәнә мән нөкәрәм, ај ханым»—дејә-дејә һәм варланмыш, һәм рүтбә вә орденләр алмыш, һәм дә Бақы Кенерал Губарнаторунун вә онун ханымынын «хүсуси» мәнһәббәтини газанмыш мә'дән саһибн сәвијјәсинә «јүксәлмишдир».

Бу јахынлыг әламәтләри даһа бир сыра паралелләрдә ашкарлана биләр вә бу да тәбиидир. Лакин бу јахынлыг һеч дә һәр ики сәнәткарын фәрди дәсти-хәттинин, онларын өзүнә мәнхус үслубуну көлкәләмир. Ч. Мәммәдгулузадә гәләминә мәнхус заһири «сојугганлыг», мүәллиф «битәрәфлији вә лагејдлији» Ч. Чаббарлы сәнәтиндәки февгәл'адә тенденсјачылыг вә чылғынлыгга бир јерә сығыша билмәз. Ч. Мәммәдгулузадәнин үрәк—һисс чырһантылары нә гәдәр дәриндә вә кизлиндә исә, Чаббарлыда әксинә, һиссләрин чошгунлуғу, гәлбин еһтизаслары вә һагсызлыгдан «чана дојмаг», «боғаза јығылмаг» мүбһәм ачы бир иронија, заһири сојугганлыға бүрүнмүш бир сарказмла мүшајиәт олунурса, Чаббарлыда бүтүн варлығы илә үсјан вә е'тираз нидалары илә ифадә едилдир.

Чаббарлы драматуркијасына мәнхус романтик пафос, романтизм һеч шүбһәсиз, милли классик ширәсини, һәм дә Чавид кими гүдрәтли романтик сәнәткарын ирсиндән алыр. Бу инкарәдилмәз фактдыр. һәтта, әдәбијјатшүнаслыгда сосноложн мејл күчлү олдуғу бир вахтда чаббарлышүнаслыг е'тираф етмишдир ки, «бу ики јазычынын әлағә вә мүнасибәти мараглы мәсәләдир, кәләчәкдә бу мәсәлә тәдгигатчыларымызы мәшгул етмәлидир» (115).

Әлбәттә, биз бүтөвлүкдә бу мәсәләнин һәллинә киришмәк вә ону бүтүн чохчәһәтлији вә кенишлији илә шәрһ етмәк

нижјетиндэн узағы. Биз бу көклү мәсәләнин анчаг бә'зи мәгамларына тохунмагла кифајәтләнәчәјик.

Әдәбијатшүнаслыг Чавид вә Чаббарлы мүнәсибәтләринә позитив планда тохунмуш олмаса да, демәк лазымдыр ки, Чаббарлы һәлә өз романтик ше'р вә сәһнә әсәрләрини јазмаға башларкән милли зәминдә бәлкә дә ән чох һүсәјн Чавидиң тә'сири алтында олмушдур. Тәкчә бир факты сөјләмәк кифајәт едәр ки, онун «Гүруб чагы бир јетим», «Боранлы гыш кечәси», «Әдби-мөһтәрәм һашымбәј Вәзировун рәсминә», «Сәһәр вахты сијаси бир мәнбус», «Мәнһәббәт әш'ары», «Мәним танрым», «Ана» кими романтик ше'рләри «мөһтәрәм шаиримиз» адландырдығы Н. Чавидиң «Кечмиш күнләр» вә «Баһар шәбнәмләри» адлы ше'рләр китабында кедән «Кечәјди», «Бир рәсм гаршысында», «Гадын», «Кичик сәрсәри», «Әксүз Әнвәр», «Вәрәмли гыз», «Бир гызын сон фәрјады», «Кет» вә с. романтик мәнзүмәләрлә һәм мәнзүмчә, һәм формаҗа вә һүсүсән дә руһу е'тибары илә сәсләшир. Чаббарлының Ајдын вә Бәһрамында Н. Чавидиң Арифиндән нишанәләр чохдур.

Доғрудур, сонралар, 20-чи илләрдә замай Чаббарлыны заһирән Чавиддән «ајырмыш, һәтта онлары гаршы-гаршыја гојмушдур. Белә шәрантдә һәтта кәнч Чаббарлы тәчрүбәли шаир-драматургла «јарышдығы», она зидд идеоложи мөвгедән мөвзу вә конфликтләрдә «булундуғу» заман белә јенә бәдһи структур, сүжет вә композисија гурмаҗ-јаратмағ истигамәтиндә Чавид тә'сириндән узағлаша билмәмишдир. Буну һәм лирик вә һәм дә драматик әсәрләриндә көрмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, Чавидиң 1922-чи илдә нәшр олуған «Мәним танрым» ше'ри илә ејни адда Чаббарлының бир ил сонра чап етдирдији ше'р сүбут едир ки, бурада кәнч шаир санки өз мүллиминдән фәргләнмәк, даһа доғрусу өз «көзәллик—сәвки» танрысыны онун «сәвки танрысына» гаршы гојмагла, «ирәли кетмәк» истәмишдир. Лакин һәр ики ше'рин мөвзусу ејни олдуғу кими, романтик чилвәси дә јахындыр. Шүбһәсиз, Чавидиң ше'ри даһа чилалы, даһа нүмунәви, даһа поетик-фәлсәфи аһәңдар сәсләшир.

Лакин ше'ријјәтдә, һүсүсилә дә лирикада Чаббарлы өз мүәллиминдән нисбәтән дала галмыш олса да, ејни истигамәтли драматуржи јарадычылыг тәчрүбәсиндә һәтта ону өтүб кечмишдир. Мәсәлән, мөвзу—проблем объекти бахымындан, һәм јахын вә һәм дә зидд олан «Пејғәмбәр» (1922) илә «Од кәлини» (1925—27) фачиәсини хатырлајағ. Ше'ријјәт, фәлсәфи-дидактик диалог вә монологларла зәнкин олан «Пејғәмбәр» драматуржи әсәр олмағдан даһа чох, драматик поеманы хатырладыр. Бурада драматик әсәр үчүн лабүд олан

кәркин вә кәскин конфликтләрин, интрига вә коллизијаларын сәрт дөнүмлү динамик-драматик «һәрәкәти», инкишафы јохдур. Тамашачының үрәк дөјүнтүсүнү чохалдан вә алчалдан, әсәбләрини кәркинләширән вә «бошалдан» ситуасијалар, бир сөзлә «еһтирас вә пафос кими тәзаһүр едән драматизм» (Һекел) «Од кәлини»ндә үстүңлүк тәшкил едир. Бәс, бу әсәрләрин мугајисәси сәнәткарлар арасындакы әлағәнин, ән'әнәнин һансы типиндән, һансы һүсүсијјәтиндән унван верир? Бу марағлы вә орижинал мәсәләдир. Бурада Чаббарлының Чавид сәнәтиндән бәһрәләнмәси вәрдиш етдијимиз ән'әнәви ејни истигамәтли хәт үзрә кетмәмишдир. Бурада Чаббарлы драматуржи сәнәтин санки бүтүн дахили сиррләринә саһиб бир сәнәткар кими «материалы» мум тәк әлиндә ојнатмыш, јумшалтмыш вә истәдији шәклә сала билмишдир. Јә'ни Чаббарлы Чавидиң «Пејғәмбәр»ини санки тәрсинә охумушдур. Чавид Ислам пејғәмбәрини, онун мүгәддәслијини аллаһын бирлијиви вә әдаләтини Гур'ан вә шәриәти тәсвир вә тәблиғ етмиш, јарандығы тарихи мәрһәлә үчүн Ислам дининин мүтәрәғги ролуну көстәрмишсә, Чаббарлы әксинә, тарихдән алдығы романтик гәһрәманы Бабәк—Елхан васитәсилә бу динә вә онун наширләринә гаршы е'тираз сәсини учалтмыш, һәр чүр дини вә тәригәтләри рәдд едәрәк «азад чәмијјәт, азад шәхсијјәт» тәблиғ етмишдир. Һәр ики әсәр романтик үслубда, һисси-романтик руһдадыр. Лакин чәмијјәтимизин бу күнкү тарихи бир даһа сүбут едир ки, Чаббарлының драматуржи-јарадычылыг мәнһарәти нә гәдәр гүввәтли олса да белә, романтик идеалы, һәләликдә дә идеал оларағ галыр. Чавидиң исә «Пејғәмбәр» тимсалында бир әлиндә Гылынч—Ганун, диқәр әлиндә Гур'ан—Вичдан вә Әхлағ васитәләри тутмуш Рәһбәрә инди даһа бөјүк еһтијач вардыр. Марағлы вә ибрәтамиздир ки, јазылдығлары вахт «Пејғәмбәр» өз идеја-естетик гајәси е'тибары илә «мүртәчә романтик» әсәр кими писләнирди, «Од кәлини» исә өз романтик тәбиәтиндән чыхарыларағ реалист әсәр кими актуал гијмәтләндирилди.

г) Дүнја әдәбијаты классикасы

Ч. Чаббарлының драматуржи јарадычылығыны милли ән'әнәјә бағлајан бир чох телләр сырасында бу ән'әнәнин өзүнүн сых әлағәдар олдуғу дүнја классик әдәби-драматуржи ән'әнәләридир. Бу ән'әнәләр о ән'әнәләрдир ки, М. Ф. Ахундовун да, Ч. Мәммәдгулузадәнин дә, Н. Чавидиң вә башгаларының да драматуржи мәктәбиндә өз дәјәрли изләрини бурахмышдыр.

Ч. Чаббарлынын новатор сәнәтиндә милли ән'әнәви ирслә жанашы, дүнја әдәбијјатынын, хүсусилә дә Рус—Авропа мәдәнијјетинин тә'сирин чох вахт совет дөврү әдәбијјатшүнаслығында биртәрәфли гижмәтләндирилмишдир. Бу тә'сир истигамәтинә биканәлик, ону инкар етмәк һеч дә бөјүк сәнәткәрын хејринә дејилдир. Чүнки белә тә'сир дүнја әдәбијјатынын инкишаф ганунаујғунлуғу илә шәртләнир. Лакин буну шиширтмәк, јери кәлди-кәлмәди заһири охшарлығлар ахтармағ, паралелләр апармағ... әлбәттә јерсиз вә лүзүмсуздур. Ч. Чаббарлы драматуркијасынын буна еһтијачы јохдур. Еләчә дә јазычыны милли зәмಿಂದән ајырыб онун өзүнәмәхсус сәнәт тапынтыларыны јалһыз харичи тә'сирә чаламағ да космополитизмә чәкмәк мејли кими зәрәрлидир.

Ч. Чаббарлы елә бир дөврдә вә елә бир әдәби-социал мүһитдә јашајыб јаратмышдыр ки, демәк олар ки, онун дүнја классикасына бәләдлији һәр чәһәтдән тә'мин едилмишдир. О бир драматург-јазычы олмағла јанашы тәрчүмәчи, публицист тәнгидчи, гурулушчу режиссор, киносценарист, фәал инчәсәнәт хадими иди. Онун мәтбуатда, Азәрбајҗан Драм театрында, киносунда...чалышдығы илләр демәк олар ки, дүнја әдәбијјатынын ән шаһ әсәрләринин дилимизә тәрчүмә едилдији, сәһнәдә ојнанылдығы, буһларын барәсиндә гүввәтли рә'ј—мәғаләләрин јазылдығы дөвр иди. Бу фәалијјетин мәркәзиндә дајананлардан бири, бәлкә дә ән биринчиси Ч. Чаббарлы өзү олмушду. Ч. Чаббарлы һәлә 15—16 јашларындан мәшһур тракик актјорлардан һүсејн Әрәблинскинин, А. М. Шәрифзадәнин ифасында дүнја классикләринин сәһнә әсәрләринә тамаша етмиш, А. Дүманын «Кин, јахуд Дүһа вә сәфаләт» кими фачиәсинин тә'сиринә гапылмыш, «Һамлет»и дилимизә тәрчүмә етмиш, Шәрг үслубунда режиссор А. А. Тугановла бирликдә өзү она гурулуш вермишдир. Онун «Һамлет»и, «Отелло» вә «Ғачағлар»ы тәрчүмәләри бу күн дә әвәз, сиз нүмунәләрдәндир. Лев Толстој кими нәһәнк насирдән тәрчүмәси вә онун јаратдығы бәдии сурәтләрә тез-тез истинад етмәси драматургун дүнја әдәбијјатына һәртәрәфли бәләдлијинин фактору кими марағлыдыр.

Ејни заманда, әдибин бир чох чыхышлары, бәдии јарадычылығ нүмунәләри, еләчә дә «Әбүлүла», «Шејх Сән'ан», «Иблис», «Өлүләр» адлы тамаша-ресензијалары онун јалһыз Авропа мәдәни ирсинә дејил, һәм дә Шәрг әдәбијјатына һәссас мүнәсибәтини әкс етдирир.

Әдәби тәнгид һәлә 1918—19-чу илләрдә «Әдирнә фәһни»нин тамашасы илә әлагәдар Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә

харичи әдәбијјатын тә'сирини гејд етмишдир. С. һүсејинин һәммин әсәр барәдәки чыхышында Чаббарлы гәһрәманларынын тәсвириндә Ипполит Тенә мәхсус фәлсәфи руһун олмасы факты көстәрилмишдир. Сонралар әдиб даһа чох мәһз харичи әдәби тә'сирләрә—Ибсен, Шиллер, Нитше кими драматург-философларын тә'сирләринә «мә'руз галдығы» үчүн тәнгид олунашдыр. Онун е'тиразчы үсјанкар гәһрәманларында харичи әдәби-фәлсәфи мејлләрин—аскетизм, нитсечилик, шиллерчилик вә с. мејлләрин мөвчудлуғу ахтарылмышдыр. Драматургун өлүмүндән сонра бу истигамәтли тәнгид бир гәдәр сојумуш, совушмушдур. Санки әдәбијјатшүнаслығ бу биртәрәфлијә сон гојмағ истәјилә Ч. Чаббарлынын јарадычылығ методунун реализмә мәхсуслуғуну ирәли атыш, бу тә'сирләри даһа чох Шекспир, Горки, А. Островски, Грибоједов, Гогол драматуржи ән'әнәләри илә изаһ етмишләр. Бизим күндәрсә исә бә'зи тәдгигатчылар Чаббарлы драматуркијасыны Кафка, Камју, Чеймс, Чојч, Достојевски, Булғајов јарадычылығы илә мугәјисә едирләр (116). Бүтөвлүкдә бу мејл әдәби-тәнгиди фикримизин кенишләнән ерудисијасы кими гижмәтли олса да, 20-чи илләр тәнгидиндә олдуғу кими, бурада да бир гәдәр ифратчылығ һисс олунар.

Дүнја классикасынын, онун реалист вә романтик голларынын Ч. Чаббарлы сәнәтиндә јашарлығы әлбәттә, һәр аддымда һисс олунар вә бу мүәјјән өлчүдә, һәддә олдуғу үчүн Чаббарлы драматуркијасынын ләјағәти, үстүнлүјү һесаб олунашдыр. Маһир драматуркија арашдырычысы Әли Султанлы Ч. Чаббарлы јарадычылығында бу тә'сирин јүксәк гижмәтләндирмәклә јанашы, бу мејлин идеја-естетик мәнасыны да дүзкүн гижмәтләндирмишдир О јазырды: «Онун Шекспир, Шиллер, Ибсен, Гогол, Л. Толстој кими нәһәнк сәнәткарлары мұрачиәти бир мәгсәд үчүн мәналыдыр. Ч. Чаббарлы Азәрбајҗан инчәсәнәтини, еләчә дә әдәбијјатыны вә драматуркијасыны тәәсүбкеш чәрчивәдән чыхармаға чалышырды. Дүнја мәдәнијјетинин јени наилијјәтләриндән инамла, ишдә истифадә етмәјә чағырырды» (117).

Бәли, Ч. Чаббарлы харичи әдәби тә'сирә бармағарасы бахан консерваторлара гәти билдирди ки, «...биз тәкамүлә доғру јүрүјәркән, гүввәтли бир варлығ әрз едән Гәрб вә рус мәдәнијјетинә гаршы Чин диварлары илә өртүнә билмәрик».

Ч. Чаббарлынын Авропа типли сәһнә әсәрләри јаратмасы, Авропа үслубундакы драм театрында чалышмасы, бу театрын јарадычылығындан бири олмасы, тәчрүби вә нәзәри фәалијјәт даирәси вә с. өзү елә сүбут едир ки, о, М. Ф. Ахундовун ады илә бағлы олан милли драматуржи ән'әнә

ләрлә жанашы, мәһз дүнја театры вә драматуркијасы ән'әнә-ләри зәмининдә бој атыб жүксәлмишдир. Һәтта, мүәјјән мә'нада демәк мүмкүндүр ки, Ч. Чаббарлы да Шекспир кими драматуркијаја театрда кәлмишдир. Она көрә дә башга сәнәткарларын ярадычылығында олдуғу кими Ч. Чаббарлы ярадычылығында бу әдәби тәсири ајры-ајры сурәтләрин характериндә, бәзи сүжет вә эпизодларын охшарлығында јох, бүтөвлүкдә *Чәфәр Чаббарлы театрында* изләмәк јеринә дүшәр.

Демәли, Ч. Чаббарлы театрынын новатор драматуржи хүсусијјәтләри милли ән'әнә илә јаранан дүнја классикасы илә бағлыдыр. Белә новатор хүсусијјәтләри ашағыдакы шәкилдә групплашдырмағ олар:

1. Ч. Чаббарлы дүнја драматуркијасынын сәнәткарлык сирләринә дәриндән бәләд олдуғу вә өз ярадычылығында бундан мәһарәтлә фәјдаландығы үчүн онун драматуркијасы һәр шәјдән әввәл әвәзсиз һәјатилик күчүнә, инсанлығы мүн-тәзәм тәрбијә ләјәгәтинә маликдир.

2. Бу күн дә мүасирләримизи дүшүндүрән милли вә бәщәри идејалары, гүввәтли бәдн-естетик тәчәссүмү онун сәнәтини гуру өјүдчүлүкдән, чансыхычы моизә-нәсифәтчиликдән узағлашдырыр, әксинә охучуја јахынлашдырыр.

3. Чаббарлы драматуркијасында характер һәртәрәфлилији, мүрәккәблији вә чохчәһәтлилији илә диггәти чәлб едир. Бәзи резенјор персонажлары истина етсәк, әдибин јаратдығы характерләрин әксәријјәти гүввәтли бәдн үмумиләшдирмә вә фәрдиләшдирмә нүмунәләридир.

4. Чаббарлы да өз ярадычылык методунда, бәдн үслубунда «Шекспир архасында Шиллери, Шиллер архасында Шекспири унутмамышдыр». Онун ярадычылығы мәһз реализмлә романтизмин вәһдәтинин көзәл тәчәссүмүдүр.

Онун гәһрәманлары һәм һамлетвари дүшүнүр, тәмкинли вә дәрдли көрүнүр, тәрәддүдләр ичиндә изтираб кечирир, гәтијјәтсизлик вә ирадәсизлик көстәрир, һәм дә Карлсајағы үсјан едир, идеал уғрунда реаллығы ифша едир. Әкәр сәһнә ичәрисиндә «сәһнә» јаратмағ јолуну Шекспирдән көтүрүрсә, бу сәһнәни Шиллердән сечир.

5. Мөвзу—проблем вә онун бәдн һәллиндә милли вә бәщәри хүсусијјәтләр јанашы ишләнир. «Ортај Елоглу» кими сырф милли фачиәнин гәләмә алынмасында вә заваллы бир актјорун сәһнә тәләји фонунда гүввәтли бир тракедија әсәринин јаранмасында һүсәјн Әрәблинскинин шәхсијјәти илә јанашы, А. Дүманын «Едмунд Кин, јахуд Дүһа вә сәфаләт» әсәринин дә әвәзсиз ролу олмамыш дејилдир.

6. Һекелин дүнја драматуркијасы тәчрүбәсиндә мүша-

һидә етдији «етирас вә пафос кими тәзаһүр едән драматизм», кәркин вә мүрәккәб конфликт Ч. Чаббарлынын сәһнә әсәрләринин нүвәсини тәшғил едир.

Конфликтсизлик, јахуд зәиф конфликт онун әсәрләринә јаддыр. Әдәби гәһрәманларынын ишләтдији «Гоч дөјүшүнә аслан пәнчәси илә чыхмағ» принципи онун тәсвир етдији көһнәлик вә јенилик чәһәләринин амансыз тоғушмаларында, кәркин мұнағишә вә интрига мәғамларында өзүнү көстәрир. «Мәһфиләр» дә, «мүсбәтләр» дә ејни дәрәчәдә ејни сәвијјәдә доғмалыгла чаныјананлыгла тәсвир едилир.

7. Гүввәтли гәһрәманларла јанашы, икинчи дәрәчәли эпизодик сурәтләрин, кичик адамларын тәсвириндә дүнја драматуркијасына мәхсус фәлсәфи-психоложи лаконик үсуллардан, шәрти-символик, пријомлардан мәһарәтлә истифадә едилмишдир. Бу чәһәтинә көрә онлар да јаддашлара, зөвгләрә әбәдилик һәкк олунурлар.

8. Ч. Чаббарлы драматуркијасы даһа чох характерләр драматуркијасыдыр. Чаббарлы, истәр јашадығы чәмијјәтдән, истәрсә дә тарихи кечмишдән рәнкарәнк мөвзулар алмасына, ири, мүрәккәб вә соснал-сијаси тутумлу фабула, сүжетләр јаратмасына бахмајарағ охучуја зөвг верән даһа чох онун драматик характерләридир. Онун ән чидди тарихи-соснал вә мә'нәви мәишәт проблемләри ајры-ајры инсанларын нифрәт вә рәғбәтләриндә, әлағә вә мұнасибәтләриндә чанлы шәкилдә тәчәссүм етдирилir. Соснал-сијаси тарих, милли вә бәщәри проблемләр вә һадисәләр, ајры-ајры инсан тәлеләриндән «кечирилir». Инсан амилә мәркәзи јер тутур. Бу кејфијјәт өзлү-јүндә мүрәккәб фабулаларын даһа тәсирли тәчәссүмүнә хидмәт едир.

9. Ч. Чаббарлынын әдәби гәһрәманлары миллиликлә јанашы, бәщәрилији ифадә едир. Чаббарлы буна онлардакы фәрди чәһәтләри үмумиләшдирмәклә, бәщәри дүјүгалары фәрдиләшдирмәклә наил олмушдур.

10. Ч. Чаббарлы драматуркијасы һәм дә, характерләрдән кечән кениш вә дәрин эпик лөвһәләр тәчәссүмү, проблемләр драматуркијасыдыр. Бу драматуркија Азәрбајчан мұһитинин бир сыра мәсәләләринин чәмијјәтин мұхтәлиф зүмрәләрини, садә пешә адамларындан, нәңәр, гуллугчудан тутмуш, миллионериндән кенерал-губернаторуна гәдәр, зәһмәтчеш кәндлисиндән тутмуш, бојну грахмаллы «интеллигентинә, казиносу-дан башламыш мүгәддәс мәбәдкаһына...гәдәр һамысыны, һәр шәји әһтә едир.

11. Ч. Чаббарлынын драматуркијасында да жанр, үслуб әлванлығы диггәти чәлб едир. Ән чидди монументал, реалист

эсэриндэ һисси-мелодраматик мэгамлар, сентиментал үнсүрлэр олдуғу кими, романтик-фэлсәфи фачиэлэриндэ дә сатирик-комик мэгамлар, чылпаг-натурал эпизодлар, сәрт реал сәһнэлэр мөвчуддур.

12. Әдиб сәчијјәләндирмәдә емоционал бәдии драм дилиндән мәнһарәтлә истифадә етдији кими, гүввәтли фәлсәфи-патетик монологлар, чазибәдар диалог-мүһакимәләр, сәрраст-лаконик репликалар јаратмышдыр. Һәтта ремаркаларын верилмәсиндә дә классик нүмунәләрин тәсири һисс олунур.

СОН СӨЗ

Елә сәнәткарлар вә сәнәт эсәрләри вардыр ки, заман кечдикчә охучуја даһа да јахынлашыр, өзүндәки бәдии мәнтиг күчү илә онда јени-јени интибалар, тәсәввүрләр јарадыр. Јашадығы күнләри, дөвраннын кедишатыны дүзкүн дәрк етмәкдә белә әдәбијјат көмәкчимиз олур. Һәмин әдәбијјатын јарадычылығындан бири кими Ч. Чаббарлынын драматуркијасы бу күн јенә бизи дүшүндүрүр, тәрбијә едир.

Ч. Чаббарлынын драматуркијасы өз бәдии проблематикасы илә һәм јахын кечмишимизи, һәм дә кечиб кәлдијимиз атабаба тарихимизин мәналы сәһифәләрини бирләшдирир. Бу әдәбијјат индики һалда тарихи, сијасәти вә әхлаги һүгүглары даһа мәналы, бәдии-естетик дурумда гаврајыб нәтичә чыхармагда кәнчлијимиз үчүн әвәзсиздир. Онун јарадычылығы үч ичтимаи-сијаси гурумда дәјишкән вә дөјүшкән идеја мүбаризәләри зәмининдә инкишаф етмишдир. Она көрә дә әдибин эсәрләри бәзи мөвзу—тематикасы илә, хүсусилә дә социалист реализми методундакы эсәрләри илә мүәјјән мүбәһисәләр доғурса да, бүтөвлүкдә һәм әдәби-ичтимаи, һәм сијаси-игтисади вә һәм дә мәнәви-психоложи һәјатымызын бәдии салнамәси ролуну ојнајыр.

Ч. Чаббарлы тәбиәтән сәнәткар, фөвгәл'адә јарадычы тәбиәтә малик исте'дад иди. Онун јарадычылыг методу дүнја көрүшү вә естетик идеалы әсасән романтизмлә реализмин вәһдәтиндә формалашмышдыр. Метод бахымындан онун эсәрләрини, үмумијјәтлә јарадычылығыны ики мәрһәләјә, јахуд тиположи бөлмәјә ајырмаг олар. Илк јарадычылығындан башлајараг «Севил» гәдәр естетик идеалыны әсасән романтик үслубда, рәнкарәнк романтик гәһрәманларын талеләриндә ифадә етмишдир. Лакин бу эсәрләриндә типик шәраитдә типик һадисәләр вә сәчијјәләр тәсвириндә күчлү реалист кими чыхыш етмишдир.

Ч. Чаббарлы өмрүнүн сонларында јазмыш олдуғу «Социа-

лист реализми илэ јоғрулмуш драматуркија» адлы мэгалэси илэ сүбут етмишдир ки, бир чох һәмкарларындан фэргли оларағ о, бу методу илк нөвбэдэ бэдин-естетик јарадычылығ принципләрин ифадэ үсулу кими чох дүзкүн баша дүшмүш вэ өз тэчрүбэсиндэ дэ әсасән буну тәсдиғ етмишдир. Бу методда јазылан әсәрләрин бэзиләри тематика вэ сүжет-композиција чәһәтдән бу күн охучулара «хүсуси зөвг бәхш етмәсә дэ», мүәллифин драматуржи јарадычылығ фәалијјәтини мөһдудлашдырмамышдыр. Дүздүр онун һәлә илк јарадычылығ мәрһәләсиндән бизә мәлум олан романтик консепсиясы, һәгигәт ахтарышлары, милли вэ мәнәви азадлығ вэ көзәлик ашлајышлары бу мәрһәләдә өз мәчрасыны дәјишмиш олса да, бу идеалла бағлы фәлсәфи-символик тәсвирләр, охучу вэ тамашачыны дүшүндүрән, ону һәјәчанландыран, әсәбләрини тарыма чәкән драматизмлә долу конфликтләр, еләчә дэ муасир тамашачыја зөвг верә билән сәтиралты мәнәларла ифадэ олунан тәсдиғ вэ инкар руһу јашамағда давам етмишдир. Бу икинчи мәрһәләдә сәнәткара мәхсус әлван бэдин форма, чаларлы, колоритли дил вэ үслуб зәнкинлији тәсвир объектиндән асылы оларағ әдиби бәнзәрсиз зәнкин образларынын тәчәссүмүндә, кәркин вэ драматик конфликтләрин һәллиндә өзүнү һисс етдирир.

Ч. Чаббарлы драматуркијасы ән'әнә вэ новаторлуғун ән классик нүмунәләриндәндир. Она көрә дэ Ч. Чаббарлынын драматуржи сәнәткар дүһасы бу күн дә јашајыр, тә'сир едир, сәнәти јашадыр. Бу сәнәти вэ бу дүһаны, садәчә оларағ, јени көзлә охумағ, јени зөвглә вэ ағылла гаврајыб гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Бүтүн сијаси-әхлағи е'тигадларын вэ гадағанларын учуб дағылдығы бизим бу күнләрдә һәјата сојугғанлы лағәјд мүнәсибәтә мејлли кәнчләримизин гәлб вэ шүүр евинин ишығландырылмасы үчүн Ч. Чаббарлы әсәрләри јенә өз зијасысыны јаймағдадыр.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈАТ ВӘ ГЕЈДЛӘР

1. Јашар Гарајев. Әввәл сөзләр азадлығыны итирир, сонра адамлар. «Әдәбијат гәзети», 20 август 1993.
2. Актуальные проблемы методологии литературной критики. М., 1980, с. 7.
3. Сејид һүсејн. «Чан јанғысы», «Иғбал», 25, 27 октјабр 1913, јенә онун. Әбдүлсәлимзадә Мәһәммәд һәди. «Маариф вә мөдәнијјәт», 1923, № 3, 4, 5; К. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәғиди. Бақы, 1966, с. 138—156, 503—504.
4. К. Талыбзадә. Аббас Сәһһәт. Бақы, 1955, Ә. Мирәһмәдов. Мәһәммәд һәди. Бақы, 1961, М. Чәфәр. һүсејн Чавид. Бақы, 1960; Јенә онун, Азәрбајчан әдәбијатында романтизм. Бақы, 1963; М. Ариф. Сәмәд Вурғунун драматуркијасы. Бақы, 1964; М. Гулузадә. Фүзулинин лирикасы. Бақы, 1965; Ариф Гаджиев. Романтизм и реализм. Баку, 1972; Ј. Гарајев. Реализм: мүбәһисәләр вә һәгигәтләр. «Әдәбијат вә инчәсәнәт», 14 октјабр 1972; Ә. М. Мирәһмәдов. Романтизмин һүдудларыны реалистчәсинә мүәјјәнләшдирмәли; Ј. В. Гарајев. Мүбәһисәнин давамы. Јенә онун. Азәрбајчан әдәбијатында реализмин тарихи инкишаф проблеми. Бах: Совет әдәбијат-шүнәслығынын актуал проблемләри. Бақы, 1974, с. 137—203, 226—246; Проблемы реализма в литературах народов советского востока, Баку, 1974. (материалы совещания 16—19 октября 1972 г.); И. һәбибов. XX әср Азәрбајчан романтик лирикасы (нам. дисс.), Бақы, 1979; К. Әлијев. XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан романтизминин образлар кистеми (док. дисс.), Бақы, 1987; В. Османлы, Азәрбајчан романтизминин бэдин-естетик өзүнәмәхсуслуғу проблеми док. дисс.), Бақы, 1989 вә с.
5. Горхмаз һәсиоғлу. Бир сөһбәтин башланғычы. «Дүнја» журн., 1993, № 4, с. 78.
6. В. Г. Белинский. Александр Пушкинин әсәрләри. Бақы, 1948, с. 6—8.

7. Горхмаз Һасноғлу. Бир сөһбәтин башланғычы. «Дүнја» журн., 1993, № 4, с. 80.
8. Р. Әлијев. Ч. Чаббарлынын җарадычылыг төкамүлү. Бақы, 1989, с. 17.
9. Р. Әлијев. Көстәрилән әсәри, с. 17.
10. Проблемы становления реализма в литературах народов советского Востока. Баку, 1972.
11. Ю. Г. Нигматулина. О соотношении реализма с другими творческими методами в татарской литературе конца XIX—начала XX века. См. Проблемы реализма в литературах народов Советского Востока. Баку, 1974, с. 141.
12. Аристотел. Поэтика, Бақы, 1974, с. 54.
13. Ч. Чәфәров. Әсәрләри. Ики чилдә. I чилд, Бақы, 1968, с. 261.
14. Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри. Үч чилдә. II чилд, Бақы, 1968, с. 50.
15. Чәфәр Чаббарлы. Әсәрләри. Үч чилдә. II чилд, Б., 1968, с. 94. (Бундан сонра әдибин үччилдлийнән ситатлар кәтирилдикдә мәнбә мәтндахилиндә мөтәризәдә, әввәл рома рәғәми илә чилд, веркүлдән сонра сәһифә көстәриләчәкдир).
16. «Әдәбијјат вә инчәсэнәт» гәзети, 2 август 1969.
17. Р. Һүсәјнов. Ч. Чаббарлынын тарихи драмларынын сәһнә тәчәссүмү. Бақы, 1971, с. 57—129.
18. Јенә орада, с. 129.
19. Камал Ататүрк. Сечилмиш нитгләр вә чыхышлар. М., «Прогрес», 1966, с. 94.
20. Ч. Чаббарлы. «Әдирнә фәтһи». «Азәрбајчан» журналы, 1989, № 3, с. 129; Ч. Чаббарлы. «Улдуз». журн., 1989, № 3, с. 61.
21. Қазымоғлу. Ачыг—тәнгид. «Азәрбајчан», гәз., 13 август 1919; «Әдирнә фәтһи». «Азәрбајчан» гәз., 14, 17, 18 август. 1919.
22. «Әдирнә фәтһи». «Азәрбајчан» гәз., 17 август, 1919.
23. «Әдирнә фәтһи». «Азәрбајчан» гәз., 14 август, 1919.
24. К. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан тәнгиди. Бақы, 1966, с. 495.
25. Тен Ипполит. Философия искусства. М., 1933, с. 278.
26. Ч. Чаббарлы. «Әдирнә фәтһи». «Азәрбајчан» журн. 1989, № 3, с. 118.
27. Р. Һүсәјнов. Ч. Чаббарлынын тарихи драмларынын сәһнә тәчәссүмү. Бақы, 1971, с. 92.
28. Р. Һүсәјнов, Көстәрилән әсәри, с. 100.

29. Г. Гасымзадә. Милли ифтихарымыз. «Әдәбијјат вә инчәсэнәт» гәз., 2 август 1969.
30. Ч. Чаббарлы. «Улдуз». «Улдуз» журн., 1989, № 3, с. 61.
31. Р. Садыгов. Ч. Чаббарлынын җарадычылығынын илк дөвру. 1915—1922, Бақы, 1985, с. 96.
32. Р. Садыгов. Көстәрилән әсәри, с. 96.
33. Р. Һүсәјнов. Ч. Чаббарлынын тарихи драмларынын сәһнә тәчәссүмү, с. 90.
34. М. С. Ордубади. Ч. Чаббарлы һаггында хатирәләрим. «Әдәбијјат гәзети», 31 декабр 1943.
35. «Ачыг сөз» гәзети, 25 октјабр, 1915.
36. М. Ә. Рәсулзадә. Чагдаш Азәрбајчан әдәбијјаты. Бақы, 1991, с. 71.
37. М. Ә. Рәсулзадә. Көстәрилән әсәри, с. 70.
38. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 86.
39. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 91—92.
40. Г. Јашар, Фачиә вә гәһрәман. Бақы, 1965, с. 157.
41. М. Чәфәр. Сечилмиш әсәрләри. Ики чилдә. II чилд, Бақы, 1974, с. 325.
42. Мейди Мәммәдов. Азәри драматуркијасынын естетик проблемләри, Бақы, 1968, с. 132.
43. Мейди Мәммәдов. Көстәрилән әсәри, с. 132.
44. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри. Дөрд чилдә, I чилд. Бақы, 1983, с. 173.
45. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, I чилд, с. 137.
46. М. Рәфили. Джафар Джабарлы. Труды Азерб. Госуниверситета им. С. М. Кирова. т. 3, вып. I, 1941, с. 19—21; Ә. Назим. Ч. Чаббарлынын җарадычылыг јолу. Бах: Ә. Назим. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1979, с. 243.
47. Р. Әлијев. Ч. Чаббарлынын җарадычылыг төкамүлү, с. 195.
48. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бақы, 1968, с. 303.
49. Р. Әлијев. Көстәрилән әсәри, с. 100—102.
50. «Коммунист» гәзети, 2 нојабр 1924 г.
51. Әли Назим. Сечилмиш әсәрләри, с. 215.
52. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, I чилд, с. 218.
53. Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 94.
54. Әли Назим. «Ајдын»дан «Јашар»а доғру. «Әдәбијјат гәзети», 30 мај 1934; онун: Чәфәр Чаббарлынын җарадычылыг јолу», «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журн., 1934—35, № 1—5; Дж. Джафаров. Драматургия Азербайджана. «Литературная Азербайджан», 1940; № 3; М. Рафили. Народный писатель Азербайджана. «Вышка», 30 октябрь 1943. Классики совет-

ский писатель Азербайджана. «Вышка», 30 декабрь 1944; Мехди Гусейн. Олмэз сәнэткар. Бақы, 1944; М. Чэфэр. Бөжүк мэф-куралэр тәблиғатчысы. «Ингилаб вә мэдәнијјәт» журн., 1947, № 12.

55. Р. Әлијев. Көстәрилән әсәри, с. 91.
56. Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II ч., с. 95.
57. Мустафа Гулијев. Һазырки түрк әдәбијјаты һаггында гејдләр. «Бак. рабочи», 13 феврал 1928 (русча).
58. Әсәд Таһиров. «Од кәлини». «Коммунист» гәз. 4 март, 1928; Тәнгидчи. «Од кәлини» һаггында бир нечә мұлаһизә. «Коммунист» гәзети, 13—14 январ, 1930; «Од кәлини» һаггында нәтичә. «Коммунист» гәз., 20 январ, 1930; Аб. Ис. «Од кәлини» һаггында диспуд. «Рабочий зритель», 1930, № 5; А.н. кәлини «Од кәлини» Бәдаје Түрк театрында. «Рабочий зритель», № 2; Ә. Т. Бәди һарадычылығ, «Коммунист» гәз., 17 январ, 1930, И. Чаһанкиров. Ч. Чаббарлы һарадычылығында аилә вә әхлағ мәсәләләри. «Коммунист», 1 январ, 1931; Г. Әнвәр. «Од кәлини» јени гурулушда «Јени јол», 9 декабр, 1933.
59. Мехди Мәммәдов. Азәри драматуркијјасынын естетик проблемләри, сәһ. 147; Ф. Вәзирова. Ч. Чаббарлынын һарадычылығында социалист реализми. Бақы, 1960, сәһ. 94; Рамин Әһмәдов. Мәммәд Ариф: Бақы, 1986, с. 68.
60. Ј. Гарајев. Фачиә вә гәһрәман. Бақы, 1965, с. 167.
61. Әли Назим. Сечилмиш әсәрләри, с. 94.
62. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 113.
63. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 106.
64. Ә. Назим. Сечилмиш әсәрләри, с. 218.
65. Ә. Таһиров. «Од кәлини», «Коммунист», 4 март, 1928. Тәнгидчи. «Од кәлини» һаггында бир нечә мұлаһизә. «Коммунист» гәз., 13—14 январ 1930 вә с.
66. М. Ә. Рәсулзадә. Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты. Бақы, 1991, с. 71.
67. М. Ә. Рәсулзадә. Һәммин мәнбә.
68. Ј. Гарајев. Фачиә вә гәһрәман, с. 169.
69. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 112.
70. Индијәдәк мөвчуд әдәбијјатшұнаслығда «1905-чи илдә» әсәри садчә оларағ «пјес», јахуд «тарихи драм» кими гијмәтләндирилмишдир. Әслинда иә ә онун гејри-тәбни «хош-бәхт сонлуғ» ифадә едән епилог һиссәсини нәзәрә алмасағ әсәри Гафғаз халғларынын милли фачиәсини бүтүн дәһшәти илә әкс етдирән рәнкарәнк үслублу мүрәккәб композисијјалы классик фачиә һесаб етмәк олар.
71. И. Аббасов. Әдәбијјатын да өз һәгигәти вар. «Ајдын-лығ» гәз., 22 январ, 1994.

72. Ј. Гарајев. Һәмишә мүасир Чаббарлы. Бах: Р. Әлијев. Ч. Чаббарлынын һарадычылығ тәкамүлү. Бақы, 1989 (мүгәд-димә).

73. Хәлил Ибраһим. «Севил», «Коммунист» гәз., I нојабр, 1928; Әли Сәттар Ибраһимов. Јенә «Севил» һаггында. «Јени јол», 15 нојабр, 1928; Али Керимов. Пути освобождения турчанки. «Бак. рабочий», 19 ноябрь, 1928; Мир. Чаббар. «Севил» һаггында. «Јени јол», 31 нојабр 1928; Губад. «Севил». «Бак. рабочий», 31 декабрь 1928; «Јени кәнд», 22 январ 1930.
74. М. Кулиев. «Севиль и критика». «Бакинский рабочий», 27 ноябрь 1928.
75. Бурада М. Арифин ишләтдији «чидди» сөзү «сатирик» ифадәсинин мұгабилиндә олуб «гејри-сатирик» мәнасында-дыр (бах: М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, I ч., с. 187).
76. Сона ханым Чаббарлы. Ону ким унудар. Бақы, 1969, сәһ. 78.
77. «Коммунист» гәз., 22 апрел 1931.
78. Рәсул Рзанын. «Дана вә балача гыз» ше'ри нәзәрә тутулур (бах: Р. Рза. Сечилмиш ше'рләр. Бақы, 1967, I чилд, п. 94).
79. Ән'әнәни дар мә'нада баша дүшәнләр ону тәғлидчилик-лә гарышдырырлар. Ән'әнәни јалныз заһири формал әламәт-ләрдә көрмәк нөгсанлыдыр (бах: Гыса естетика лүғәти. Ба-қы, с. 143).
80. Ән'әнәдән ајры дүшән новаторлуғ сахта, гејри-тәбни олдуғу үчүн формализмә кәтириб чыхарыр. Белә «новатор-луғун» өмрү гыса олдуғу кими естетик тә'сир даирәси дә дар, мөһдуд олур (бах: Әдәбијјатшұнаслығ терминләри лүғәти. Бақы, 1988, с. 167).
81. Из истории русской советской литературы (1917—1940. М.), «Просвещение», 1983, с. 16—18.
82. В. И. Ленин әдәбијјат һаггында. Азәрнәшр, Бақы, 1970, с. 23.
83. УИК(б)П МК-нын Әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында гәрарлары. Бақы, 1950.
84. Ә. Назим. Әдәбијјатымыз вә әдәбијјат тарихимиз.— Сечилмиш әсәрләри. Бақы, 1979, с. 30.
85. Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи. Ики чилдә. I чилд, Бақы, 1967, с. 50—51.
86. Ә. Назим. Әдәби чығырдашларымыз. «Ингилаб вә мэдәнијјәт», 1928, № 2, с. 11—12, 47.
87. Пролетар әдәбијјатында һарадычылығ мұнағишәләри. Бақы, 1931.
88. В. Хәләфов. Тарихи һәгигәтимиз вә бәди әдәбијја-тымиз. «Мәрһәмәт» журн., 1991, № 3, с. 15—18.

89. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 87.
90. М. Г. Тәһмасиб. Ч. Чаббарлы вә шифаһи халг әдәбиј-
јаты. «Азәрбајчан» журн., 1959, № 12, с. 69.
91. «Бағы» гәз., 20 ијун, 1959.
92. «Азәрбајчан мүәллими» гәз., 15 феврал, 1980.
93. П. Әфәндијев, Ч. Чаббарлы вә халг јарадычылығы,
Бакы, 1985.
94. Сона ханым Чаббарлы. Ону ким ундар? Бакы, 1969,
с. 20—21.
95. М. Ариф. Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу,
Бакы, 1956, с. 12—13.
96. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри. III чилд, с. 160.
97. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, I чилд, с. 354.
98. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, I чилд, с. 209.
99. П. Әфәндијев. Көстәрилән әсәри,
100. «Әдәбијјат гәзети», 13 јанвар, 1984.
101. Әли Султанлы. Антик әдәбијјат тарихи. Бакы, 1955,
с. 121.
102. Н. Евреннов. Происхождение драмы. Первобытная
трагедия и роль козла в истории его возникновения. М., 1921.
103. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри. II чилд, с. 318—321; 328—
331; 349—351.
104. «Әдәбијјат вә инчәсэнәт» гәз., 1960, № 12.
105. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, I чилд, с. 273.
106. Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, I чилд, с. 38.
107. Сона ханым Чаббарлы, Көстәрилән әсәри, с. 67—68.
108. Шер нүмунәси Хаганинин «Мәдаин хәрәбәләри»ндән
көтүрүлмүшдүр. Мә'насы беләдир:
«Ибрәтлә бах, еј көнлүм, бу аләмә, кәл бир ан,
Ејвани-Мәдаини ајинеји-ибрәт сан».
109. Фирудин бәј Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты. I чилд,
с. 81.
110. М. Ф. Ахундов. Әсәрләри. Үч чилддә. II чилд, Бакы,
1961, с. 202—203.
111. М. Фүзули. Сечилмиш әсәрләри, Бағы, 1958, с. 121.
112. С. Ә. Ширвани. Әсәрләри. Үч чилддә. I чилд, Бакы,
1967, с. 62.
113. В. Хәләфов. Тарихи һәгигәтимиз вә бәдин әдәбијја-
тымыз. «Мәрһәмәт» журн., 1991, № 3, с. 17:
114. Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 331.
115. Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, с. 332.
116. Рәһим Әлијев. Көстәрилән әсәри, с. 71—77, 89—97.
117. Әли Султанлы. Мәҗаләләр. Бакы, 1971, с. 162.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

ИЛК СӨЗ	3
I ф э с и л. Романтизмлә реализмин вәһдәти	6
а) сәнәткар идеалы вә әдәби гәһрәман	9
б) милли өзүнүдәрк—милләтчилик дејилдир	14
в) фәлсәфи-романтик үмумиләшдирмә. Фәч'и гәһрәман	23
II ф э с и л. Сосиалист реализми: чәтинликләр, уғурлар	43
а) драматик шәртиликдә ифратчылыг, схематиклик	48
б) дүшүнән «мәңфиләр», дүшүндүрән «мүсбәтләр»	54
III ф э с и л. Ч. Чаббарлы вә әдәби ирс ән'әнә проблеми	63
а) шифаһи халг тәфәккүрү	71
б) Чаббарлы вә дини е'тигадлар, адәт-ән'әнәләр	77
в) классик әдәби ирс—мә'нәви мирас кими	83
г) дүнја әдәбијјаты классикасы.	99
СОН СӨЗ	105
ӘДӘБИЈЈАТ	107

Темплан 1993, мөвге № 52.

Корректору: К. Мәммедова.

Жыгылмаға берилмиш 3.05.1994-чү ил. Чапа имзаланмыш 5.07.1994-чү ил.
Кағыз форматы 60×84¹/₁₆. Чап вәрәги 7. Сифариш 328.
Сајы 200. Гијмәти 200 ман.

Н. Туси адына АДПУ-нун мөтбәәси, Бақы, Ү. һачыбәјов күч., 34,

200 ман.

AR $\frac{1994}{319}$

390